

II

Sa olid algusest peale teadnud, et ma ei saa ülikooli sisse. Olid kohe pärast minu Tartusse sõitmist vaagunud kõiki pluss- ja miinuspunkte ning leidnud, et miinused olid selges ülekaalus. Osa neist võisid muidugi õiged olla. Esiteks polnud ma komnoor, teiseks olin ma ju fašisti laps, kolmandaks eelistati neil aastail vähemalt kaheaastase tootva töö staažiga tudengikandidaate, eriti neid, kes olid töötanud valitud erialal või keda töökoht oli edasi õppima suunanud. See kõik luges, ja luges minu kahjuks. Sinu vangilaagri-aastad ei puutunud siiski asjasse, ka ei olnud väikesel Jutal kui minu ema vallaslapsel sellega midagi tegemist. Keskkooli lõputunnistus oli mul suhteliselt hea – keskmine hinne oli 4,5. Eks parema keskmise hindega ning medalitega kandidaate olnud kindlasti ka palju. Minu kahjuks võis rääkida ka asjaolu, et mu tunnistuselt puudus kehalise kasvatuse hinne.

Neil aastail oli avalik saladus, et pärast sisseastujate nimekirjade sulgemist tehti igas nimekirjas märke nende tudengikandidaatide nimede ette, kes tuli igal juhul olenemataksamihinnetest vastu võtta. Ülejäänud kohtadele, kui neid üldse jäi, võeti siis üliõpilasi pingerea ülemisest otsast.

Enne eksamitele lubamist tuli läbida veel terve mitmesuguste kabinettide kadalipp, alates dekanaadist ja lõpetades arstipunktiga. Igal pool anti mulle kas otse või läbi lilled mõista, et mu üritus on lootusetu. Muidugi tuli aru anda, miks ma komsomoli ei kuulu. Küsiti sedagi, kuidas ma suhtusin sellesse, et mu isa saksa sõjaväkke läks. Vastasin, et ei mäleta, olin siis vaid kaheaastane. Siis tehti mulle selgeks, et kuna ma olin kehalisest kasvatuses vabastatud, siis ei saa minust kunagi geograafi. Ülikooli arstipunktis öeldi, et kuna olen lühinägelik, siis pole mul üldse soovitatav enam rohkem õppida, vaid tegelda pigem füüsilise tööga.

„Noh, ja leeris olete muidugi ka juba käinud?“ „Aga kas te seda teate, et kui te peaksitegi sisse saama ja kui te üldse lõpetate, siis me teeme teist ainult kooli geograafiaõpetaja, mitte midagi muud? Aga kas te seda ka teate, et kui te õpetajaks hakkate, siis viivad lapsed teid oma seljas klassist välja?“ „Ja millest te kavatsete elama hakata, kui teil peale ema kedagi ei ole? Stipendiumi te vaevalt saama hakkate!“

Sapientia sat. Targale inimesele pidanuks sellest kõigest piisama. Aga mina ei olnud siis veel piisavalt tark. Olin noor, rumal, trotsi ja mulgi jonni täis ning otsustasin jätkata võitlust tuuleveski tiibadega – kuni lüüasaamiseni. Alles siis võtsin oma paberid ja sõitsin maale haavu lakkuma.

Kui mõne aja pärast jälle kodus tagasi olin, küsisid Sa minult, kas ma olen nüüd ülikooli mineku mõtte lõplikult maha matnud. Saanud jaatava vastuse, ütlesid Sa, et Sul on sellest ainult hea meel. Esiteks olevat Sa kohe alguses arvanud, et mu tervis on ülikoolis õppimiseks liiga nõrk, teiseks polnud teil papaga Tartus ühtki tuttavat soliidset perekonda, kellele oleksite võinud usaldada minu jälgimise ja hooldamise. Minutaoline noor tütarlaps üksi ülikoolilinnas, pealegi veel ühiselamus – ei, see poleks Sinu tõekspidamistega kohe kuidagi sobinud. Lõppude lõpuks oleks ka rahaga raskusi tekkinud. Ja üldse leidsid Sa, et ei olevatki eriti otstarbekas tütarlapsi ülikoolitada. Ülikool jäägu ikka noormeestele, kes õpivad endale seal prestiižika elukutse, hakkavad hästi teenima, saavutavad hea seltskondliku positsiooni ning leiavad endale siis korralikkudest perekondadest tütarlapsed, kes on keskkooli lõpetanud ja piisavalt haritud selleks, et abikaasadena sobida oma kõrgharidusega meeste kõrvale. Minul oleks Sinu arvates nüüd kõige parem olnud aastake kodus olla, tervist parandada, õppida toidutegemist, majapidamist ja käsitööd, püüda liikuda heas seltskonnas ning leida endale soliidne keskealine meespartner.

Küsisin Sinult, mis mu tervisel siis viga on, omateada olin küll kogu aeg täiesti terve olnud. Sina ütlesid, et need nõukogude arstid ei tea mitte midagi, iga täie mõistusega inimene ütleb juba mulle otsa vaadates, et asi pole õige. Hea tervisega tütarlaps on priske, rõõmus ja roosapõseline, mitte niisugune kahvatu kurb kondibukett nagu mina. Pealegi kirjutas silmaarst mulle ju prillid! Tähendab, silmad on haiged, palju lugeda ei tohi, õppimisest rääkimata.

Prillide number oli kõigest miinus 2, seega mitte kuigi tugev lühinägelikkus. Sellegipoolest küsisin, kuidas siis käsitööga jääb? Naisterahva näputöö ei riku kellegi silmi, vastasid Sa. Koovad ja heegeldavad ju ka täiesti pimedad naised.

Kuid kust ma selle hea seltskonna pidin leidma, kus liikuda ja soliidset partnerit otsida? Sellega, ütlesid Sa, olevat muidugi raskem. Mitte mingil juhul ei tohtivat ma seda seltskonda omal käel otsida; tütarlaps viiakse seltskonda, ja need viijad on tema vanemad, vanavanemad või head perekonnatuttavad. Kuna minu emal polevat korralikus seltskonnas kuigi head renomeed, siis lubasid Sa, et teie papaga võtate ise minu seltskonda viimise oma hooleks.

Koju printsi ootama jääma ma siiski ei pidanud, sest just sel sügisel alustas ajakirjandus klaperjahti noortele, kes ei õppinud ega töötanud. „Põlegu maa muidusööjate jalge all!“ – sellise pealkirja all kirjutati ilmus igas ajalehes. Hoiatati ka, et hakatakse majast majja käima, passe kontrollima ja tööpõlgureid välja selgitama. Septembrikuus oli ju küllalt neid, kes olid kooli lõpetanud, kuid polnud endale veel uut kooli või sobivat ametit leidnud. Niisiis pidid Sa nõustuma sellega, et otsin endale töökoha.

Emagi pidas loomulikuks, et ma tööle lähen; ta soovitas mul ainult valida töö mitte palga, vaid töötingimuste ja oma võimete järgi. Soovitav oleks olnud ka leida töö sellisel alal, mida hiljem saanuks edasi õppida.

Kust tuli mulle üldse mõte minna just geograafiat edasi õppima? Sellest ei saanud meie peres keegi aru. Ja ausalt öelda oligi see üks suur sinisilmne lollus. Mul oli tol ajal üks suur ideaal geograafide hulgas. Ära nüüd kohe midagi hullu arva – tegemist ei olnud mitte mingi romantilise suhtega. Me polnud isegi mitte sõbrad, sest sõpru mul selles eas üldse ei olnudki. Teretuttavad siiski olime, kuid ei midagi rohkemat. Sellegipoolest tahtsin õppida temaga sama eriala. Peale selle mõtlesin, et geograafid saavad kindlasti palju reisida. See meelitas. Ja lõpuks käis mulle eriti viimasel kooliaastal närvidele see, et kõik inimesed, kes mind vähegi tundsid – kodused, peretuttavad, klassikaaslased ja õpetajad pidasid mulle ainuvõimalikuks tulevikuks eesti keelt ja kirjandust. See olekski olnud õige valik, ja kui mulle poleks sellega nii palju peale käidud, küllap oleksingi selle ala valinud.

Mu ajalooõpetaja oli kindel, et lähen ajalugu edasi õppima. Ta oli väga tugev ja nõudlik õpetaja ning andis meile oma aines väga kindla põhja. Meie lennust tuligi tervelt seitse ajaloolast. Minulgi oli ajalugu viis, lõpueksami vastuse eest sain kõvasti kiita; õpetaja ütles isegi: „Küll on kahju, et sa ajalugu ei taha edasi õppida!“ Ta ei teadnud, et ma õppisin tema tundideks hirmuga, mitte huvi ega armastusega. Ma vihkasin ajalugu. Mitte niivõrd ajalugu ennast kui ajaloo tundi, kramplikku hirmu õpetaja, tema nõeliterava pilgu ja kalgil häälel tehtud sapiste märkuste ees, kui olid kogemata mõne aastaarvuga eksinud või, mis veel hullem, kui suure pabina tõttu tekkis „mäluauk“. Ei, ajaloost oli mulle vähemalt selleks hetkeks küllalt!

Nüüd tuli aga ema oma kinnisideega, millest ta seni veel polnud rääkinud: tema meelest oli mulle kõige sobivam eriala bibliograafia. Nüüd soovitaski ta mul töökoha otsimist alustada just raamatukogudest. Ta soovis mulle ju tõesti parimat oma nägemuse järgi: soe puhas ruum, raamatud ümberringi, tütarlaps istub laua taga, suhtleb vaimsete huvidega inimestega, ulatab neile raamatuid, ütleb viisakalt „tere, tänan, palun, külastage meid jälle“. Küllap leidub siis peagi ka mõni kena intelligentne noormees, kelle silm jääb pidama sellel mitte küll just eriti nägusal, kuid see-eest sõbralikul, vaikel ja viisakal neiul ...

Raamatukoguhoidja koha otsimist alustasin ema nõuandel linna haridusosakonnast, kust mind saadeti Tallinna Internaatkooli Vabaduse puisteel, majja, kus praegu asub Tallinna Muusikakeskkool. Sattusin direktori kabineti ukse taha ootama koos juuditari Marinaga, kes taotles sedasama kohta. Koha sai muidugi Marina, sest teda oli soovitanud haridusosakonna juhataja, mind ainult kaadrite inspektor. Pealegi rääkis Marina kasuks asjaolu, et kool oli eesti-vene segakool ja tema rääkis mõlemat keelt vabalt. Minu vene keel oli tookord kõnekeelena veel nigelavõitu.

Tööle sain ma sellesse kooli siiski. Kuna sekretäril oli tööd väga palju ning ta vajas hädasti abijõudu, siis vormistati mind nooremteenindaja (tegelikult koristaja) kohale ja saadeti kantseleisse sekretärile abiks.

Sekretär Helmi Laev oli kuuekümnendale sünnipäevale lähenev väikest kasvu hallipäine daam, sekretäri musternäidis: intelligentne, hea eestiaegse haridusega, kohusetruu, piinlikult täpne ja korrektne, oskas keeli, tundis masinakirja. Nende kahe kuu jooksul, mil ma tema käealusena töötasin, õppisin küllaltki palju, sest mul tuli teha kõiki töid, mida kantseleis parajasti vaja oli. Registreerisin kirjavahetust, korrastasin õpilaste, kasvatajate ja õpetajate toimikuid, kontrollisin dokumente. Tegin ka käskjala tööd: tol ajal ei tundud ju veel arvuteid, ei teatud midagi e-mailidest ega faksidest. Kui oli vaja mõni dokument kiiresti panka või haridusosakonda toimetada ning oli ilmne, et see tavalise posti teel õigeks ajaks kohale ei jõua, siis tuli minul linna sõita ja paber kohale viia. Sain aimu ka mõnedest raamatupidamisse puutuvast asjadest: teadsin nüüdsest peale, kuidas näevad välja arved, mis asi on pangaülekanne, mis tähendab sõna „pangarekvisiidid“. Õppisin ka masinakirja, nii ladina kui vene šriftiga masinal.

Kuna oli tegemist internaatkooliga, sealjuures veel eesti-vene segakooliga, siis tuli mul kogeda paljugi sellist, millest mul kuni selle ajani aimugi polnud.

Laste toimikuid korrastades lugesin vanemate avaldusi, milles nad kirjeldasid oma koduseid tingimusi; lugesin eelmistest koolidest saadud iseloomustusi ja õpetajate-kasvatajate koostatud akte koduse olukorra kohta. See oli masendav, missugustes oludes paljud lapsed veel neil aastatel elasid! Ja kõik nad ei mahtunudki internaatkooli.

Meenub kolmeteistkümne aastase eesti tüdruku Hille lugu. Ema oli tal surnud, isa keeldus tüdruku omaks tunnistamast. Vanem õde, kes elas koos oma mehe ja aastavanuse lapsega pisikeses pliidiga toakeses, oli tüdruku internaatkooli pannud. Enda juures ei saanud ta teda ruumi- ja rahapuudusel pidada, ka abikaasaga oli sellepärast juba konflikte tekkinud. Nüüd aga oli Hille internaadimaks juba pikemat aega maksmata. Õel ei jätkunud selleks raha, isa keeldus maksmast, õemeeski ei saanud või ei tahtnud aidata. Maksust vabastada Hille ei saadud, sest vähemalt dokumentide järgi oli tal seaduslik isa olemas. Direktor Jevgenia Ivanovna Petrova kutsus Hille tunnist välja oma kabinetti ja karjus tema peale tükk aega. Vene ajal ehitatud majade seinad kostsid ju imehästi läbi. „Mis sa õige mõtled?“ küsis ta. Kas ta tõesti arvas, et see laps veel vähe oma elu üle mõelnud oli? „Nüüd lähed ja otsid kõik oma tädid ja onud üles...“ Kas sel tüdrukul üldse oli mingeid tädisid-onusid, ja kui oli, kas nad hoolisid temast rohkem kui oma isa? Ning kust ja kuidas pidi laps oskama neid otsida? „Esimeseks kuupäevaks olgu raha makstud, või sa lendad siit koolist!“ Need sõnad tulid inimese suust, kes oli diplomeeritud pedagoog, koolidirektor ning kuulus parteisse, mis oli kõik lapsed üle kogu nõukogudemaa kuulutanud privilegeeritud seisuseks ja vähemalt laulu sõnade järgi ümbritses neid helluse ja hoolega. Hüsteerilise nutuga tormas laps direktori kabinetist välja. Kuhu ta küll jooksis? Klassi? Magamistuppa? Tualettruumi? Majast välja? Oleksin tahtnud talle järele joosta, kuid sekretär oli hetkel kuhugi läinud ja ma ei tohtinud kantseleist lahkuda. Ja mida olekski mul olnud öelda sellele endast vaid viis aastat nooremale lapsele, kes oli minust kindlasti kümme korda elukogenum? Esimest korda elus tundsin häbi, kuna olin nii tihti nurisenud selle üle, et ma polnud oma lapsepõlves kõike saanud, mida oleksin tahtnud, et mulle ei lubatud paljutki seda, mida teistele lubati. Mul oli kodu, oli katus pea kohal, oli leib laual ja riie seljas, ilma et ma ise kõige selle pärast oleksin pidanud muretsema. Ma võisin rahulikult koolis käia, mulle endale ja kogu meie perele oli enesestmõistetav, et ma läksin keskkooli, selle asemel et valida tehnikum, kus maksti stipendiumi, kutsekool, kus kõigil õpilastel oli prii ülalpidamine, või minna pärast kuuteistkümnendat sünnipäeva tööle ja õhtukeskkooli. Selles, et meie peres igakord üksmeelt ja vastastikust mõistmist ei olnud, olin ma ise täpselt niisama palju süüdi kui igaüks meist. Kui saatust, juhuste kokkulangemist ja asjaolude sobimatust üldse kellegi süüks saab nimetada.

Muigamapanevaid hetki oli selle töö juures ka. Kui Pakri saarel teeniva kõrgema sõjaväelase proua, vabandust, naiseltsimees kirjutas oma lapse kooli vastuvõtmiseks avalduse nii kirjaoskamatus vene keeles, et alles seda valju häälega lugeda püüdes võis enam-vähem aru saada, millest jutt käib. Kui pioneerijuhi kohta taotleb daam oma dokumente sisse andes rõhutas vähemalt kolm korda: „Diplom kiitusega“, kuigi sekretäri abiline oskas seda ka ise diplomi punaselt kaanelt välja lugeda. See juhm tüdruk ei teinud aga teist nägugi ega kavatsenudki aukartusest maa alla vajuda. Või kui särasilmne mustalokiline noor õpetajakandidaat Rebekka Moissejevna esitas muude dokumentide

hulgas ka diplomi ära kirja, mis oli kirjutatud rebitud servadega ruudulisele paberitükile, nii pisikesele, et notari kinnitus teisele küljele vaevu ära mahtus.

Novembri alguses panin Tallinna Internaatkooli ukse enda selja tagant kinni. Mulle oli lubatud töökoht Teaduste Akadeemia raamatukogus. Lubati küll, kuid jälle oli kellelgi teisel olnud mõjukam tuttav kui minul. Jäin ukse taha, olin paar kuud töötu, õppisin kodus söögitegemist ja majapidamist – tulutult muuseas – ning 1. jaanuarist alates oli mul kindel töökoht „Kommunaalprojekti“, kuhu jäin kuueks ja pooleks aastaks.

Vormistatud olin ma küll tehnilise raamatukogu juhataja kohale, töötasin aga tegelikult arhiivis, jälle abitööjõuna nagu internaatkooliski. Keskaridust polnud selle töö juures küll vaja. Tuli vaid tunda tähestikku ja numbreid, et osata kartoteegist õige kaart välja otsida, leida sellelt mapi number, võtta siis riiulilt mapp ja ulatada insenerile, kes seda parajasti vajas. Töö oli pigem füüsiline: mapid olid paksud ja rasked, paber kaalub ju palju. Riiulid olid kõrged, enamiku mappide kättesaamiseks tuli ahvina lae all turnida või vastupidi, käpuli maas roomata, et poolpimedas riiulite vahelkäigus kõige alumiste mappide numbreid näha. Veidi kirjatööd – kes mida laenutas ja kui kauaks – ning siis tuli mapp samasse kohta tagasi toimetada, kust ta võetud oli. Väga vähe oli insenerihärrade hulgas džentlmene, kes tulid ja aitasid rasket mappi alla tõsta või üles tagasi upitada. See oli ju tüdruku töö, ta sai selle eest palka! Mind olite te, kallid kodused, õpetanud ja kasvatanud selles teadmises, et kelleltki abi palumine on häbiväärne; inimene peab oma elus kõigega ise toime tulema. Tänu teile selle eest! Kuigi tänapäeval ei peeta sellist ellusuhtumist just kõige õigemaks, on see mind siiski väga palju aidanud.

Sinule, kallis mamma, meeldis väga mõte, et laps liigub nüüd kõrgelt haritud inseneride seltskonnas. Olidki juba kord mu emale öelnud, et hoitagu mu leerikleiti hoolega linade sees, sellest saab ju nüüd kohe varsti ka laulatuskleit, ainult loori on veel juurde vaja. Ei tea, kellele küll pidi see hiline salkuspäine hallis kitlis tolmuahvi huvi pakkuma? Pealegi kui samas ruumis istus laudade taga veel mitu noort või vähemalt nooremapoolset naisterahvast – kes rohkem, kes vähem moekalt riides, kuid kõik alati korralike soengutega ja meigitud. Nende puhtad maniküüritud käekesed tegelesid ainult kirjutamisega. Sellega ei olnud neil aga kunagi nii suurt kiiret, et ei oleks võidud nendega mõnusalt juttu vesta seni, kuni too hall olevus riiulite vahelt hingeldades, näost punetades ja paksu mappi kaenlas tassides välja ilmus.

Olin oma esimesed kaheksateist eluaastat veetnud nii, et ma väljaspool oma kodu ja kooli teiste inimestega peaaegu kokku ei puutunud. Sellepärast ei tundnud ma inimesi üldse ega osanud nendega suhelda. Kui keegi minult midagi küsis, siis vastasin nagu koolilaps hästi õpitud õppetükki; kui minuga püüti vestlust alustada, siis ehmusin, kohmetusin ning kogelesin vastuseks midagi nii naiivset ja rumalat, et jutujamine lõppes enne kui see õieti alati oli jõudnud.

Juba ammu olen veendumusel, et kõik, mis meiega toimub, on meile kunagi kusagil millekski vajalik. Oleksin ma esimesel aastal kohe ülikooli sisse saanud, triiphoonetaimeke nagu ma olin, siis poleks ma tormilisele tudengielule ilmselt vastu pidanud. Võib-olla oleksin püüdnud maksu mis maksab igal pool ja alati kõike kaasa teha, et teistest mitte maha jääda, samas kindlasti aga oma elukogenemastusest ja rumalusest parandamatuid vigu teinud ning lõpuks ikkagi pidanud alla andma. Teine ja tõenäolisem võimalus – oleksin end kogu ümbritsevale maailmale sulgenud, veetnud järgmised viis aastat oma elust ainult auditooriumides ja raamatukogus ning lõpuks lõpetanud ülikooli raamatu vahel kuivatatud, lapikuks pressitud, lõhna ja värvi kaotanud lillekesena, mille nägemine paneb küsima: huvitav, kuidas ta tegelikult võis välja näha, ja ei tea, kas tal mingi nimi ka oli?

Ma vajasin aega, et oma kookonist välja tulla, enda ümber ringi vaadata ning end siis ümbritseva maailmaga sobitada. Ma pidin paljusid väga erinevaid inimesi näha saama, pidin selgusele jõudma, kes või mis ma ise olen ja milline on minu koht mu kaasinimeste hulgas. Kiirelt ega kergelt see ei läinud, sest olin juba loomult aeglane ning lisaks sellele ka sotsiaalselt üsna arenematu.

Mu esimesed keskkoolijärgsed aastad möödusidki mitmesuguste inimestega tutvudes, neid kõrvalt vaadeldes ja mõista püüdes.

„Kommunaalprojekti“ arhiiv jagas ruumi hoopis teise asutusega – Sanitaartechniliste Tööde Valitsusega. Arhiiviruumi ühes osas olid selle asutuse kolm kirjutuslauda, mille taga istusid

töödejuhatajad Leo ja Gennadi ning tabelipidaja Virginia, kõigil vanust umbes kolmekümne aasta ringis. Töödejuhatajad viibisid ruumis põhiliselt paari esimese hommikutunni jooksul, jagasid meestele töö kätte ja läksid siis ka ise objektidele. Tööpäeva kestel jooksid nad ruumist vaid mõne korra läbi. Virginia, käreloomuline, sõnakas, uudishimulik daam, istus tavaliselt kogu päeva oma laua taga. Jutuajamistes oli temal alati liidri roll, ta oli kiire kõike ja kõiki paika panema ning oli veendunud oma ilmeksimatuses. Halb inimene ta ei olnud, kuid temaga tuli olla ettevaatlik: kes kord tema juures ebasoosingusse sattus, selle suhtes ta oma arvamust enam ei muutnud.

Arhiivi juhataja Helmi oli meie Peetriga samal aastal sündinud. Ta oli üks neist paljudest, kelle elu nõukogude võim oli täielikult rikkunud. Helmi oli maal sündinud ja kasvanud. Kui suur talu tema isal oli, ei tea, kuid küüditamisest olid nad siiski pääsenud. Helmi jutu järgi otsustades oli tema isa olnud töökas, tõsine, praktilise ellusuhtumisega maamees. Peres oli kolm last – poeg ja kaks tütart. Talu, või õigemini see, mille nõukogude võim talust alles oli jätnud, sai loomulikult pojale. Tütred pidid muidugi tublidele talumeestele mehele minema. Helmil olid lahtine pea ja osavad käed, seetõttu lasti temal pärast kuueklassilise algkooli lõpetamist veel kodumajanduskoolis käia. Lõbusast, töökast, hakkajast, korda ja täpsust armastavast neist oleks saanud tubli noorperenaine nõudlikumasegi tallu. Kuid ajad muutusid, talud likvideeriti, noored mehed sattusid kes kuhu - sõtta, mere taha, Siberisse või metsa, kust nad varem või hiljem kätte saadi. Helmil ja tema õel polnud maal enam midagi teha. Kolhoosnikeks ei tahtnud nad hakata. Nad sõitsid linna ja leidsid endale siin töökohad. Nooremast õest Salmest sai vabrikutöoline, Helmist korralik, pedantselt täpne kontoritöötaja. Mehele jäigi neil minemata – polnud kellelegi minna.

Helmiga võis vabamatel hetkedel kõigest vestelda. Siiski jäi neist jutuajamistest alati püsima kahjutunne sellest, et see inimene polnud rohkem kooliharidust saanud.

Kuigi mina olin paberite järgi tehnilise raamatukogu juhataja, tegeles raamatutega hoopis vaneminsenerina vormistatud Vello. Temagi oli umbes kolmkümmend aastat vana, galantne, pisut keigarlikuna mõjuv noorhärja. Praegu sobitaksin ta meelsasti mõnda ladina-ameerika seebiseriaali. Seda küll ainult välimuse ja esmamulje järgi, mis tema käitumine jättis. Usun, et ta oli tegelikult vist siiski sisukam inimene. Meie vestlustest võttis ta heatahtliku üleolekuga osa – mis tal selle naistekarja seas ikka muud üle jäi!

Veidi pärast mind sattusid arhiiviruumi tööle ka Kirsti ja Edna, mõlemad minu eakaaslased. Kirsti oli ühe juhtivama inseneri ainus tütar, kes oli tulnud pärast keskkooli lõpetamist aastaks raha teenima ja edasiõppimise üle järele mõtlema. Ta oli väga enesekindel ja iseteadlik, alati hoolitsetud välimusega, riietus väga maitsekalt, kallilt ja moe viimase sõna järgi. Tundus, et daamilikkus selle sõna kõige paremas mõttes oli talle juba sündides kaasa antud. Mitte keegi poleks sõandanud tema kohta öelda „üks neist arhiivi tüdrukutest“. Ta pidas loomulikuks, et temast peetakse lugu ja temaga käitutakse kui daamiga. Mis tööd ta õieti tegi? Ta oli vormistatud tehniku kohale. „Tehnik“ – see sõna sisaldas endas üsna palju. See tähendas seda, et tuli teha kõike, mida parajasti vaja oli. Mõnikord kirjutas Kirsti mingeid pabereid ümber, mõnikord luges korrektuuri. Kuid mitte iialgi ei võtnud ta mingit tolmust mappi enda kätte ega roninud seda riiulilt võtma või sinna tagasi panema. Keegi ei tulnud ka mõttele temalt seda paluda, veel vähem teda käskida: tuli see siis austusest tema isa vastu või sundis Kirsti ise kogu oma olemusega kõiki endast kui daamist lugu pidama.

Edna tuli meie juurde tööle siis, kui planeeriti „Kommunaalprojekti“ laiendamist ja arhiivi poolitamist: osa arhiivist pidi minema loodava uue osakonna juurde. Ednast pidi saama arhiivi filiaali juhataja. Uue osakonna maja remontimine võttis aega, seni töötas Edna koos minuga Helmi käealusena, et tööga tutvuda. Mingitel perekondlikel põhjustel, millest küll sosistati, kuid mille õigsuses ma ei julge kindel olla, oli Edna pidanud keskkooli pooleli jätma ja tööle hakkama, et emale toeks olla. Ta oli töökas, lahtiste kätega, hoolimata poolelijäänud keskharidusest intelligentne, kuid nii Kirstist kui minust palju elutargem ja praktilisema mõtlemisega. Temagi oli noor daam, kuid teda võidi ka rahulikult „ühaks arhiivitüdrukuks“ nimetada, ilma et ta seda kellelegi pahaks oleks pannud või et see tema mainet oleks rikkunud.

Meie kõik kolmekesi – Edna, Kirsti ja mina – olime ühevanused ja koolis ühevõrra hästi õppinud,

kuid kui tohutult erinevad me siiski olime! Kirsti oli noor daam, Edna oli nii daam kui arhiivineiu, mina olin ainult arhiivitüdruk. Lõunapauside ajal käis Kirsti kohvikus, kohtus sõbrannadega, käis kaubamajas, ostis seda, mis parajasti meeldis. Edna käis toidupoodides, tema hoolitses koduse söögilaua eest. Mina käisin pirukabaaris söömas ning jalutasin poodides, ilma sealt midagi ostmata: vaatasin ainult väljapandud kaupu ja unistasin sellest, mida kõike ma endale ostaksin, kui mul vaid raha oleks. Kirsti pani kogu palga alati oma taskusse ja kulutas seda oma äranägemise järgi. Ednagi palk jäi tema enda kätte, kuid osa sellest kulutas ta majapidamisrahaks, ilma emalt selle eest midagi kasseerimata. Minu palk läks palgapäeval tervenisti ema kätte, ning igal hommikul andis ta mulle saiaraha tööle kaasa. Kui ma midagi osta tahtsin, pidin sellest emale rääkima ning tema otsustas, kas seda on ikka kindlasti vaja osta ja kui palju ta mulle raha anda saab. Küllap see oli õige, sest kui lapsele, kellel iial pole mingit oma raha olnud, järsku kogu palk tema enda kätte jätta, siis võib juhtuda, et ta raiskab selle kohe esimesel päeval tühja-tähja peale ära ega õpigi kunagi rahaga arukalt ümber käima, ning ema peab teda endiselt toitma ja katma nagu seni.

„Palgast tuleb kõigepealt elada,“ õpetas ta mind, kui ma vahel nurisema kippusin. „Palga eest ostetakse süüa ja kütet, makstakse elektri eest; teised inimesed maksavad ka üüri; hea küll, üüri ma sinult ei võta, kuigi sa elad ju tegelikult minu korteris; aga süüa ja sooja tuba tahad sa nii nagu ennegi, ja elektrit kulutad sa vähemalt niisama palju kui meie Jutaga kokku, vaata et rohkemgi. Kui me mõlemad teenime, siis miks peaksin mina üksi kõige selle eest maksma? Praegu annad oma raha esialgu meie ühisesse kassasse, ja kui sul midagi tarvis on, siis tuled ja ütled mulle, vaatame, kui palju meil raha üle jääb ja mille peale me seda kulutada võime. Kui ükskord vanemaks ja targemaks saad, siis võid hakata oma raha üle ise otsustama.“ Arvan, et küllap oli emal selle „palgapoliitikaga“ veel teinegi tagamõte: teha ilma eriliste loenguteta mulle selgeks, et ma ei või eluks ajaks jääda miinimumpalga eest arhiivikaustu tõstma, vaid pean püüdma edasi liikuda, pean endale mingi korraliku elukutse õppima, millega edaspidi oma elu sisustada ning mis ka leiba ja leivakõrvast annaks. Sellest palgast, mis mulle „Kommunaalprojekti“ maksti, ei oleks mul üksi elades tõesti muuks jätkunud kui üüriks, kütteks, elektri ja üsnagi napiks toiduks.

Kuigi ema hoidis mind veel üsna mitu aastat pärast keskkooli lõpetamist raha abil kindlalt lõa otsas, ei teinud ta mulle mu vaba aja suhtes enam piiranguid: võisin käia, kus tahtsin, tulla koju, millal tahtsin, tegelda vabal ajal kõigega, millega tahtsin. Ainus tingimus oli – ema pidi teadma, kus ma olen ja mida teen, et ta ei peaks muretsema. See oli loomulik.

Meie koduseski elus oli ju toimunud mõningaid muutusi. Vana August Künnap suri just minu lõpueksamite ajal. Tema elu viimased aastad olid üsna kurvad. Ta oli ligi kaks aastat pooleldi halvatud; vaevaliselt lohistas ta end paar korda päevas tualettruumi, mõnikord jäi kööki oma toa ukse juurde istuma ja vaatas Jutat, kes neljakäpukil mööda köögipõrandat ringi roomas. Endisest räuskavast ja ähvardavast vanamehest polnud enam midagi järele. Nüüd vaatas ta last, naeris ja kordas lõputult: „Poiss-poiss jah, poiss-poiss jah!“ Kas talle meenus tema enda poeg? Võib olla. Aliide püüdis talle küll selgeks teha, et see on ju tütarlaps, kuid August ei teinud seda kuulmagi.

Sinule, mamma, me sellest ei rääkinud. Sinu teadmist mööda oli just August Künnap see, kelle kaebamise peale Sind arreteeriti. Ta esines kohtuprotsessil tunnistajana; sellest järeldasid Sa, et ta lootis meie maja endale saada. Kas see ka tõesti nii oli, ja mis tegelikult ikkagi toimus, seda võiks praegu ehk ajalooarhiive uurides teada saada, kuid mida see annaks? Igal juhul vihkasid Sa seda meest kogu hingest ning oleksid kindlasti olnud šokeeritud, kuuldes tema ja Juta „jutuajamistest“.

Viimasel eluaastal tabas Augustit gangreen. Koju kutsutud kirurg ütles, et opereerida enam ei saa – vana inimene, süda ei pea vastu. Mitu kuud piinles ta valude käes, kuni ta paar päeva enne minu füüsika lõpueksamit suri.

Sa tulid tema kirstupanekule, kuigi olid ise juba raskelt südamehaige ning meie keerdtrepist ülestulek läks Sul väga vaevaliselt. See nõudis Sinult kindlasti tohutut eneseületamist. Olid Sa talle andeks andnud? Tundub, et olid. Igatahes polnud Sinu sõnades sel päeval mingit kibedust ega parastavat tooni. Ka Aliide polnud Sulle enam „see vanaeit“, vaid proua Künnap. Surm lepitab, ning

Viimse Kohtumõistja ees enam ei praalita. Paar nädalat hiljem pakkusid Sa Aliidele oma sünnipäevakohvi ning kiitsid proua Künnapit haruldaselt ilusat kampsunit.

Minu ema oleks aga Aliidega peaaegu riidu läinud, seda peamiselt naabrinaiste õhutusel, kes asju omamoodi tõlgendasid.

Vana August oli surnud, ja Aliide elas nüüd üksi kahes toas. Meie elasime kolmekesi ühes toas. Kasutades korteriomaniiku õigusi, tegi ema Aliidele ettepaneku anda üks tuba meile. Üür oleks tal tulnud sel juhul väiksem, ka kütmisega oluks tal vähem muret: suuremat tuba, mis pidi jääma Aliidele, kütsid pliidi soemüür köögist ja ahju soemüür meie toast. Kuna meie peres oli väike laps, siis polnud ju karta, et me oleksime külmal ajal ahjukütmise hooletusse jätnud. Ka pliidi alla tegime iga päev tuld ning meil polnud midagi selle vastu, kui naabrinainegi sel ajal oma katla pliidile tõi. See tähendas Aliidele ju tegelikult küllalt olulist kokkuhoidu just kütte arvelt. Nii kaugele ei osanud tema aga mõelda. Esialgu ehmus ta ema jutust nii ära, et jooksis kohe tuttavatele oma muret kurtma. Need tulid minu ema hurjutama: nüüd tahetakse vaene lesknaine tänavale ajada! Õnneks oskas mu ema igas olukorras säilitada rahu ja külma verd – omadus, mida polnud Sinul, pole minul ega olnud arvatavasti ka mitte mu isal; küll aga päris Juta meie emalt selle oskuse. Emal õnnestus naabrinaistele asi rahulikult ära seletada ja kõik laabus ilusti.

Sellega seoses sain mina nüüd Künnapite väiksema toa endale. Olime seal ju kunagi ammu emaga kahekesi elanud; tol ajal oli tuba kuue ruutmeetrine. Nüüd lasi papa ühte toaseina pisut katusealuse poole nihutada ja kolm ruutmeetrit tuli juurde. Sain endale päris oma toa, isegi eraldi sissekäiguga. Toas oli ümmargune raudahi, millest küll kõige suuremgi kütmise puhul läks soojaks vaid alumine kolmandik, kuid väikese toa jaoks aitas sellestki. Tuppa mahtusid peale voodi veel vaid väike laud, tool, raamaturiist, madal kapike ja uuenduskuuri läbi teinud vana tugitool, millel kahjuks siiski eriti mugav istuda ei olnud. Kuna aken oli loode poole, siis paistis päike siia vaid maist septembrini õhtupoolikuti, kuid see-eest oli tuba neil tundidel väga ilus ja sõbralik.

Meie Sipelga talu tuli papal ära müüa. Kahte eravaldust polnud ühel isikul enam lubatud pidada. Müügiga oli ka kiire: pärast teatud tähtaja möödumist oleks kas Sipelga või meie Nõmme maja meilt lihtsalt ära võetud. Ostjat leida polnud küll raske – rentnik, kes talus aasta ringi sees elas, oli nõus selle ära ostma. Nüüd ei saanud papa aga ka kuigi kõrget hinda küsida. Kui palju ta just täpselt sai, sellest mulle muidugi aru ei antud. Lõviosa sellest rahast läks Nõmme maja aluspalkide vahetamiseks ja eterniitkatuse panemiseks. Peetrile ja minu emale andis papa kummalegi sada rubla. Tolle aja vääringus oli see umbes paraja kuupalga suurune raha: miinimumpalk oli selleks ajaks tõusnud kuuekümmene rublale, insenerid said keskelt läbi sada kaksikümmend. Peeter aga oli papale vastu naernud: „Mina võiksin sulle raha anda, mitte sinult raha võtta!“ Ta loobus oma osast minu kasuks. Minu kätte mingit raha muidugi ei antud – kuigi aastatelt täisealine, olin ma siiski teie kõigi arvates ikkagi veel rumal laps, kes pidi alles õppima rahaga ümber käima. Raha läks ema kätte. Mulle osteti raudvoodi asemele kušett, mis maksis viiskümmend viis rubla ja andis mu toale tõesti hoopis teise ilme. Mida ema ülejäänud summaga ja oma osaga tegi, ei oska öelda. Midagi suuremat ta küll ei ostanud; arvan, et küllap me aja jooksul elasime selle raha vähehaaval lihtsalt ära.

Esimestel kuudel pärast kooli lõpetamist tundsin end imelikult vabana: ema oli nüüd alati enne mind kodus – koolitunnid lõppesid ju varem kui teiste töölkäijate kaheksatunnine tööpäev. Ka ahi küdes juba ja toit oli kui mitte valmis, siis vähemalt valmis saamas. Ja õppida polnudki midagi! Ei mingit homset kontrolltööd enam! Tee õhtul, mida tahad!

Kohe septembri alguses läksin Toomkoguduse segakoori laulma. Ise poleks ma seda julgenud teha, teadsin ju, kui vilets hääl mul on. Kuid emal oli kombeks pühapäeviti pärast jumalateenistust korraks õpetaja juurest läbi minna, et jutluse kohta paar sõna öelda. Kord sattus sinna ka organist Johannes Kappel. Mind tol korral kirikus ei olnud, kuid minust oli juttu tehtud: tütar on leerist läbi, keskkool on ka lõpetatud, ülikooli sisse ei saanud; nüüd pole enam midagi karta ega kaotada, kas tütar ei tahaks kirikukoori laulma tulla? Ema oli vastanud, et ega tüdrukul häält ei ole, aga laulda tahab küll; eks võib ju proovida, kui ta lausa segama ei hakka, siis las laulab!

Segama ma küll ei hakanud: kui härra Kappel oli mu kuulmist kontrollinud, ütles ta lõpuks: „No

see oli küll päris täpselt!“ Aga millisesse häälerühma mind panna, seda oli nii nõrga hääle puhul muidugi raske määrata. Tahtsin ise teist alti laulda – miks küll, ei tea siamaani – ja seda ma siis ka sain.

Samal sügisel lugesin „Õhtulehest“ kuulutust: „*Klaverite laenutus kohapeal mängimiseks*“. Kummaline sõnastus! Tegelikult polnud see mitte klaverite laenutus, vaid üürimine. Tõnismäe tänaval pisut tollaegsest kaubandustehnikumist edasi oli maja, mille esimesel korrusel oli kuus enam-vähem helikindlat kabiini pianiinodega. Kahekümne kopika eest võis seal tund aega mängida. Seal ei küsitud, kas sa olid muusikakooli õpilane või mitte, või miks sa üldse klaverit mängida tahtsid. See oli midagi minu jaoks! Sain klaverit harjutada, ning peale selle oli mul midagi, millega sisustada aeg tööpäeva lõpu ja kirikukoori harjutuse vahel. Mööda linna hulkumine, tühjavõitu rahakotiga pealegi, polnud ju ka suurem asi ajaviide. Tööpäev lõppes kell pool neli või veidi pärast seda, kella neljast kuueni mängisin klaverit ning siis jäi veel aega, et pirukabaaris midagi süüa ja seejärel kella seitsmeks Toompeale jõuda.

Ema ei vaadanud mu klaverimängule eriti hea pilguga, ja tal oli muidugi õigus. Kõigepealt tuli tal mulle nüüd rohkem taskuraha anda: klaverimängu ja pirukabaari jaoks. Peale selle kartis ta arvatavasti, et hakkan endale ilmaaegu mingeid illusioone looma ja raiskan lihtsalt aega: kaheksateistkümne aastasena klaverimängu õppimist pärast kümne aasta pikkust pausi uuesti otsast peale alustada, pealegi omapead, ilma mingi juhendamisetä on ju lootusetu üritus, mis mitte kuhugi välja ei vii.

Nii rumal ma nüüd ka ei olnud, et ma sellest ise aru poleks saanud. Ega ma ei tahtnudki ju kuhugi välja jõuda. Tahtsin end lihtsalt veidi muusikaliselt harida. Ja kahju ei teinud see mulle mingil juhul. Koorilauljana oskan nüüd nooti kui mitte just lugeda, siis vähemalt kasutada.

Sina suhtusid asjasse veidi heatahtlikumalt: ütlesid, et hea küll, kui laps nooti tunneb, siis oskab ta ka kontserdil paremini kuulata, muusikast aru saada ja haritud inimeste seltskonnas jutuaajamisest osa võtta.

Järgmisel aastal läksin veel teisegi koori: tollaegsesse Kõrgemate Koolide Lõpetanute Segakoori. Dirigent Alfred Karindi ütles pärast hääleproovi: „Noh, kuulumist on, häält ei ole, aga hea küll, noor inimene, hääle ehk areneb veel.“

Nüüd oli mul juba kolm õhtut nädalas sisustatud. Tööpäeva lõpu ja laulmise vahele mahtusid peale klaverimängu ka kunstinäitused ja Toompea raamatukogu, praeguse Rahvusraamatukogu eelkäija. Raamatukogu võlus mind kohe oma rahu, vaikuse ja töömeeleoluga. Summutatud sammud vaibal, raamatulehtede krabin, aeg-ajalt vaikne sosin või juhuslik pliiatsi kukkumine – kõik see kuulus asja juurde.

Mulle meeldis just see, et raamatuid ei saanud koju laenutada, vaid tuli lugeda kohapeal, lugemissaalis. Kodus poleks mul sellist segamatut rahu ja töömeeleolu olnud. Mida ma seal siis lugesin? Kõike. Ma ei olnud veel oma õiget teed ega kutsumust leidnud. Alustasin iga kord kataloogikarpides sorimisega, kuni leidsin enda jaoks huvipakkuva pealkirja. Lugesin raamatuid kunstiajaloost, muusikast ja muusikutest, psühholoogiast, pedagoogikast, keeltest: leidsin kord raamatu pealkirjaga „20 Euroopa keelt“. Mäletan, et kirjutasin endale tookord sealt mitme keele hääldusreeglid ja tähtsamad käibefraasid välja. Mingit filoloogiks saamise mõtet mul sel ajal siiski veel peas ei olnud.

Kõige tähtsamaks jäi mulle neil aastail ikkagi muusika, koorilaul. Toomkogudusel oli peale koori ka veel väike sümfooniaorkester. Kuigi koor oli väike ja häälerühmad polnud kaugeltki tasakaalus, aitas vana kiriku suurepärane akustika kaasa sellele, et saime esitada ka suurvormide osi. Seda meeleolu, mis neil kirikukontsertidel valitses, ei oska ma kirjeldada ega millegagi võrrelda. Tegelikult ei tohtinud neil aegadel ju kirikukontsertidest, koorist ega orkestrist rääkidagi – neid lihtsalt ei tohtinud olemas olla. Ametlikult räägiti vaid liturgilisest jumalateenistusest, millest möödaminnes võtavad osa ka mõned juhuslikult kirikusse sattunud lauljad ja pillimehed, kes omavahel tuttavad ei ole ega üksteise nimesidki ei tea. Loomulikult laulsime ka kõigil pühadel. Suursündmusteks olid koori ja orkestri ühised jõulupuud ja suvised väljasõidud.

Karindi koori repertuaar oli muidugi hoopis teine, kuid ka seal õppisin küllaltki palju juurde: ühel perioodil kutsus maestro Karindi nooremad lauljad, kellel muusikalist haridust polnud, pool tundi enne

harjutust kohale ja õpetas meile nooditarkust. Selle kooriga koos sattusin ma esmakordselt ka „Estonia“ kontserdisaali lavale. Jälle üks suursündmus minu jaoks! Meelde on jäänud ka kontserdireis Tartusse 1962. aasta kevadel, just palmipuudepühal. Kandsin siis esimest korda koori valget vormiteklit, jalutasin mööda linna ringi ja mõtlesin kord uuesti ülikoolile.

Siiski jäin ma mõlemas kooris veidi üksikuks. Toomkooris olid peale minu peaaegu kõik pensionärid. Seal öeldi mind kõnetades mu nime asemel „Laps“. Ja lapseks ma seal jäingi. Karindi koor oli juba nimetuse järgi kõrgharidusega inimeste koor, mina olin aga alles keskkoolist tulnud. Teistel oli selja taga tudengielu, neil oli ühiseid mälestusi üliõpilaslaulupidudest Tartus, Riias, Vilniuses, nad pidasid au sees tudengitraditsioone. Mina ei teadnud kõigest sellest midagi. Kuid just seetõttu, et mul vanuse ja hariduse vahe tõttu kummaski kooris lähedasemaid sõpru tekkida ei saanud, oligi kogu mu tähelepanu ainult laulmise juures.

Enam hakkas mulle tasapisi vihjama, et aeg oleks juba endale mingi asjalikum amet õppida, mitte enam niisama ringi joosta ja tühja tuult taga ajada: kui kaua pidi ta siis lõpuks oma miinimumpalga otsas istuvat täiskasvanud tüdruku veel toitma ja katma? Kui ma mõnikord nurisesin selle üle, et pidin palgapäeval kogu raha emale ära andma, küsis ta: „Mis sa õige arvad, kui palju siis neist igapäevastest saiaarahadest üldse üle jääb? Sellest ei jätku ju toidurahakski, millestki muust üldse rääkimata! Aeg läheb, sa pead ükskord midagi oma eluga ette võtma!“

Jutagi ju kasvas, temagi vajadused suurenesid järjest, varsti pidi ta juba kooli minema. Jutakuooliminekuks Sa, kallid vanemad, enam ei näinud. Pärast vangilaagrist tagasitulekut oli Su tervis kogu aeg väga vilets olnud. Süda oli Sul haige, närvid olid läbi. Tihti ärkasid Sa keset ööd üles ja hakkasid poolunes appi karjuma: toas käivad võõrad mehed, ukse taga prõmmitakse, keegi sorib Sinu pesukapis Aasta pärast kojusaabumist tabas Sind halvatus, õnneks küll kergekujuline. Kui Sa pärast pikemat haiglas viibimist jälle kodus olid, taastusid Sa suhteliselt kiiresti: õppisid uuesti kirjutama, jätkasid poolelioleva kampsuni kudumist. Haiglas olidki sa kõige rohkem kurnanud selle üle, et lapse kampsun jäi pooleli, sügis tuleb, kuidas ta nüüd küll kooli läheb?

Halvatust võis peatselt lugeda minevikuks, kuid nüüd hakkasid Sind vaevama valud, mille põhjusele arstid kuidagi jälile ei jõudnud. Olid mitu korda haiglas. Sul opereeriti pimesool – valud jäid. Sul tuli läbi teha mitu piinarikast protseduuri, kuid valud ei kadunud. Su haige süda reageeris kõigele sellele omasoodu.

3. märts 1963. aastal oli pühapäev. Millegipärast oli ema sel korral üksi kirikus käinud; ta oli lasknud teha eestpalvet Sinu eest. Sind vaevasid väga tugevad valud. Eelmisel päeval oli käinud arst, teinud süsti, andnud mingi tableti ja jätnud igaks juhuks saatekirja haiglasse. Laupäeval-pühapäeval uusi haigeid tavakorras sisse ei võetud, kuid arst oli soovitanud, kui valud järele ei anna, kutsuda järgmisel päeval kiirabi. Saatekirja nurgal oli märge – *cito!*

Peeter läks kiirabi kutsuma. Lähim telefon oli Nõmme jaamas. Õieti oleksin mina pidanud minema, arvestades, kui vaevanõudev oli Peetrile käimine, eriti kiirustamine. Kuid tundus, et Peeter ise tahtis minna; emagi kahtles, kas mina, rumal tüdruk, oskan kiirabiga nii rääkida, et nad ikka tõesti tuleksid; Sina ütlesid, et Sul on minu abi tarvis. Aitasin Sul haiglakompsu kokku pakkida. Siis tuli Sind riidesse panna. Enam hakkas mind juba eest ära lükkama, kuid Sa ütlesid: „Ma tahaksin, et Tiit seda teeks!“ Ja mulle: „Eks ma ole sulle ka küllalt pükse jalga ajanud, nüüd on siis sinu kord!“

Sinu viimased sõnad meile olid: „Ma ei ole tahtnud kellelegi ülekohut teha; ma olen ainult liiga püüdlik olnud. Andke mulle andeks!“

Kas Sa tundsid, et see oli Su viimane kodust lahkumine?

Kiirabi tuli enne, kui Peeter tagasi jõudis. Te ei saanudki teineteist enam näha. Peeter nägi ainult värava eest lahkuvat kiirabiautot. Ta oli silmnähtavalt õnnetu. Küllap oleksid Sinagi tahtnud teda veel näha – ta oli ju Sinu poeg, Sinu lemmiklaps, teie vahel oli eriline side. Kuid saatus tahtis teisiti.

Toomkirikus oli sel pühapäeval mingil puhul ka veel õhtune jumalateenistus. Õieti olingi mina vist hommikul koju jäänud just selleks, et õhtusele teenistusele minna. Aega oli veel palju, ema saatis

mind poodi, et tooksin midagi, millest süüa teha. Kuni selle hetkeni polnud kellelegi söök meeldegi tulnud. Papa oli veidi aega tagasi haiglasse läinud, et vaadata, millisesse palatisse Sind pandi ja kuidas Su olukord on, ning ka arstiga rääkida.

Olin teel poodi, kui nägin, et papa tuleb mulle vastu, kott Sinu haiglasse kaasa võetud asjadega käes. See sai tähendada ainult ühte. Kuid nende mõnekümne sammu jooksul, mis meid papaga teineteisest lahutas, keeldus süda seda uskumast.

„Žitj ne budjet,“ oli vene arst öelnud. Ja mõne minuti pärast olidki Sa juba igaveseks valudest vaba.

Ma ei läinud poodi ega ka mitte kirikusse. Jäin Jutaga koju, ema läks ise kirikusse, et õpetaja Premetiga enne teenistuse algust rääkida.

Sinu valude põhjuseks olid olnud neerukivid, mida ükski analüüs ega röntgen polnud näidanud. Järjest tugevnevad valud viisid lõpuks infarktini. Infarkt oligi surma põhjusena surmatunnistusele märgitud.

Sinu lahkumise päev oli sombune, vesine märtsipäev. Nädala pärast, kui me Su maamulda sängitasime, oli ilm päikesepaisteline, kuid üsna külm. Sind olid ära saatma tulnud üsna paljud sugulased, tuttavad, sõbrad. Haapsalust oli tulnud Su kooliõde Elfriede Leispere. Madis Küla luges ette järelehüüde, mille lisas hiljem Su mälestuste viimase köite lõppu. Viimasena kõneles haul Sinu vend Hugo, kes tuletas meelde üht jutuajamist Sinuga: Sa olid südant valutanud sellepärast, et inimesed peaksid rohkem oma hinge peale mõtlema.

Kunagi ütlesid Sa, et tahaksid elada oma kuldpulmani. See Sul kahjuks ei õnnestunud: kolm aastat jäi puudu. Papa oli pärast Sinu lahkumist täiesti murtud mees. Kolmteist aastat tagasi, kui Sind vägivaldselt kodust ära viidi, oli vähemalt võimalus oodata ja loota, et ehk siiski aeg annab arutust. Nüüd olid Sa aga lõplikult läinud.

Mis minu ema ja Peetri hinges toimus, seda võisin ma ainult oletada. Nad võisid küll mõlemad olla pealtnäha sõnakad inimesed, head suhtlejad, eriti mu ema – kuid see oli vaid pealispind. Mis selle all toimus, seda ei avanud nad mitte kunagi mitte kellelegi. Ega minagi targem olnud.

Hiljem juhtus päris mitu korda, et mõtlesin spontaanselt: vaat sellest peab mammale rääkima, seda peab mammalt küsima! Siis alles jõudis kohale, et polegi enam kellelegi rääkida, polegi kelleltki küsida. Tuleb kõik oma mõtted ja küsimused endale hoida: ise edasi mõelda, ise vastused leida. Elu läks nüüdsest peale edasi ilma Sinuta.

Sügisel hakkasin käima keeltekoolis. Saksa keel oli mind juba ennegi huvitanud. Koolis hakkasin alates viiendast klassist inglise keelt õppima, kuid Herta Naglas kinkis mulle ka viienda klassi saksa keele õpiku. Püüdsin selle kallal ise pusida, kuid kuigi kaugele siiski ei jõudnud: inglise ja saksa keelt mõlemat ühekorraga a-st ja b-st alustada ei saa: sugulaskeeled lähevad omavahel lihtsalt segi. Ema õpetas mulle küll hääldusreeglid selgeks, et oskaksin vähemalt nimesid õigesti välja lugeda, kuid temagi leidis, et õppigu ma kõigepealt neid keeli, mida mulle koolis õpetatakse. Sind tookord veel kodus ei olnud.

„Raudne eesriie“ hakkas vähehaaval kerkima; nüüd oli juba võimalik tellida ja kioskist osta idabloki riikide ajakirjandust. Meilegi telliti „Neue Berliner Illustrierte“ ja „Frau von Heute“. Kõik lugesid neid innukalt – ikkagi välismaa lehed! Mina vaatasin ainult pilte, ja kui midagi väga huvitavat oli, lasksin endale tõlkida või seletada.

„Mis sina sellest ka uurid, ega sina niikuinii millestki aru ei saa!“ Seda öeldi mulle väga tihti: seda ütles Peeter, ütlesid papa ja ema, hiljem ka Sina.

Aitäh teile kõigile seda ütlema! Te ei teadnud tookord isegi, et see nõökamisi öeldud lause andis mulle esimese tõuke astuda sellele tee, mida olen nüüdseks käinud üle neljakümne aasta. Muidugi ei osanud ma seda sel ajal ka ise veel aimata.

Olla ainukesena millestki ilma – see oli asi, mis mulle koolipõlves alati haiget tegi. Olla ilma mõnest „popist“ riidehilbust, mis kõigil teistel tüdrukutel olemas oli, moekatest karvase randiga

talvesaabastest või ilusatest kingadest – ema ostis mulle põhimõtteliselt ikka ainult poistekingi ja poistesapaaid, kuna need olid odavamad ja vastupidavamad. Jääda nääripeol ainukesena ilma kommikotita, sest ema ei andnud mulle viit rubla nääripaki eest maksmiseks: raha oli vähe, pealegi oli meil pühademaiaustusi koduski küllalt. Seista talvel kehalise kasvatus tunnis ainukesena kooli liuvälja ääres ja teiste uisutamist pealt vaadata – polnud uiske. Jääda eemale klassiõhtust, sest polnud raha osavõtumaksuks, pealegi poleks mind õhtul kodust välja lubatud „sinna rumalusi tegema“. Neid asju oli veel ja veel. Need olid ju küll kõik ainult tühised piasjad, kuid ega ma isegi veel nii suur olnud, et osata kõigest üle olla.

Ja nüüd siis lugesid meil kõik saksakeelseid ajakirju, arutasid, naersid, kui midagi naljakat oli – ainult mina olin see loll, kes millestki aru ei saanud. Jälle olin ma ainukesena millestki ilma.

Palusin tookord Sinult, et Sa mullegi saksa keelt õpetaksid. Sa olid nõus, kuid tingimusega, et ma enne kõigepealt vene keele korralikult selgeks saaksin. Mis mul selle vastu ikka oli! Kujutasin seda asja endale ette nii, et võtan oma vene keele õpiku, istun Sinu tuppä laua taha, Sa lased mul õppetükke lugeda, tõlkida, jutustada, küsid sõnu, lased mul kõik õpikus leiduvad harjutused läbi teha. Siis saan koolis vene keele tunnis kiita ja veerandiks tunnistusele viie. Ei midagi niisugust! Õpik jäi koolitundide jaoks. Selle asemel ütlesid Sa mulle ühel hommikul: „Sevodnja mõ s toboi budjem govoritj toljko po-russki!“ Andsidki sel päeval kõik oma käsud ja korraldused mulle vene keeles. Ma sain neist aru küll ja tegin vaikides kõik, mida Sa käskisid. Aga ise ei saanud ma sõnagi suust. Kuidagi imelik oli oma kodus äkki vene keeles rääkima hakata. Ainult naeratasin, vaatasin maha ja vaikisin. Siis küsisin eesti keeles, kas ma võin Reeda juurde minna. „A ja nitševõ ne ponimaju, govori po-russki!“ vastasid Sa. Ma ei osanud seda küsida: püüdsin lauset sõna-sõnalt eesti keelest vene keelde tõlkida hakata ja jäin juba esimese sõna taha toppama – kuidas on vene keeles „kas“? Jäigi küsimata, lõin käega ja läksin Sinult luba saamata Reeda juurde. Rahustasin end mõttega, et Sa said ju niikuinii aru, kuhu ma minna tahtsin, ja kui vaja, küll Sa siis oleksid keelanud, ükskõik mis keeles. Pahandust sellest küll ei tulnud, kuid vene keele õppimine jäi sinnapaika. Pärast kuulsin, kuidas Sa papale kurtsid, et sellel lapsel lihtsalt ei ole keelteannet, ei tea, mille eest talle seal koolis küll need neljad-viied on pandud. Loomulikult ei saanud mingist saksa keele õppimisest enam juttugi olla.

Mõnedes suuremates raamatukauplustes hakati müüma ka võõrkeelseid raamatuid, sõnastikke ja keeleõpikuid. Ema hakkas nüüd üsna tihti saksakeelseid raamatuid koju tooma. Minagi lehitsesin neid, vaatasin pilte, kui neid oli; mõnikord rääkis ema neist raamatuist ka pikemalt, lisades lõpetuseks enamasti: „Kahju muidugi, et sa neid ise lugeda ei saa!“

Üks raamat, millest ta väga paljusid kohti mulle ümber jutustas, oli Alfred Amenda „Appassionata“ – romaan Beethoveni elust. See raamat tekitas esimesena mõtte kunagi siiski saksa keel vähemalt niipalju selgeks saada, et oskaksin lugeda.

Huvi pakkus ka naiste entsüklopeedia „Die Frau“. Kuigi olin selleks ajaks juba mitmendat aastat täiskasvanu, kahtlesid Sa, nähes mind seda lehitsemas, kas noorel tütarlapsel on ikka sünnis seda raamatut vaadata. Ema lõi käega: „Las vaatab, ega ta niikuinii millestki aru ei saa!“

Jutale osteti ilusaid saksakeelseid pildiraamatuid, telliti ka mudilaste ajakiri „Bummi“. Tema ei osanud muidugi veel eesti keeleski lugeda, kuid pilte vaatas ta hea meelega ning ema tõlkis talle jutud eesti keelde. Mina kuulasin seda pealt, jätsin juttude sisu meelde ning püüdsin hiljem teksti uurides aru saada, kus on nimisõnad, kus tegusõnad ning milline sõna mida tähendada võiks.

Saksa-eesti sõnastikku meil majas ei olnud. Poes polnud neid ka saada. Kord, kui ema seoses oma õpingutega Toompeal kelleltki sõnastiku laenas, olid Sa šokeeritud: „Sa tood sõnastiku koju, kui ometi mina olen olemas!“

Kui ma oleksin Sinu eluajal keeltekooli minekust juttu teinud, siis oleksid Sa kindlasti olnud mitte lihtsalt šokeeritud, vaid lausa hingepõhjani solvunud. Kui palju lootusetult andetuiks peetud lapsi olid Sa oma pikkade pedagoogiaastate jooksul pannud matemaatikat ja keeli oskama! Ja nüüd läheb Su oma lapselaps raha eest õppima seda, mille Sina oleksid võinud talle kodus mängides kätte õpetada, olnuks tüdrukul vaid niipalju vastuvõtlikkust ja head tahtmist! Ja kui Sa veel oleksid kuulnud, et keeltekooli tunnid toimuvad kolm korda nädalas õhtuti kella kaheksast poole üheteistkümneni, siis

oleksid Sa selle mul lihtsalt ära keelanud.

Ega emalegi see asi ei meeldinud. Tema ootas ikka, et ma võtan ükskord ometi mõistuse pähe ja lähen ülikooli ettevalmistuskursustele, ning sügisel üritan bibliograafia osakonda sisse saada. Nüüd aga tuli tal mulle keeltekooli jaoks raha anda, mis sellest, et see oli mu oma teenitud raha. Raha rahaks, aga saksa keele õppimist pidas ta mu järjekordseks tujuks ja tuuletallamiseks. Olin selleks ajaks juba kahekümne ühe aastane, selles vanuses keele õppimist enam ei alustata, arvas ta. Hea küll, oma silmaringi laiendamiseks võib ju vabal ajal mõne keelega tutvuda, kui parajasti muud teha ei ole ja kui asi huvi pakub. Aga amet, amet, tüdruk, aeg ju läheb, millal sa ükskord endale ameti õpid?

Kas tead, mamma, korra sähvatas mu peas mõte minna õppima TPI õhtusesse osakonda! Kust selline hull mõte tuli? Kõigepealt sellest, et ühel hetkel polnud mul mingit sobivat peakatet. Siis nägin Nõmme jaama perroonil üht kunagist klassiõde TPI halli vormimütsiga. Selline müts oleks mullegi sobinud. Kooliajal oli too tüdruk olnud üsnagi keskpärane õpilane, meie klassi oli ta sattunud kursuse kordajana. Tema sai tehnikaülikooli sisse ja mina ei peaks saama? Viimastel aastatel olin ma ju reaallainetega üsnagi hästi hakkama saanud. Lõputunnistusel olid mul algebra ja füüsika neljad, geomeetria isegi viis. „Kommunaalprojektist“ oleksin kindlasti soovitusel saanud, võib-olla isegi suunamise. Töö kõrvalt jäi selles majas aega igaks ajaks, ammugi siis õppimiseks. Raamatuid oli meie oma raamatukogus piisavalt, ümberringi oli ka tarku inimesi, kellelt oleksin vajaduse korral võinud nõu ja abi küsida. Stipendiumimuret poleks olnud, sest palk jooksis edasi. Pärast paari kursuse lõpetamist oleksin võinud taotleda enda üleviimist mõnele teisele, tasuvamale töökohale: kopeerijaks, tehnikuks või konstruktoriks. Õnneks ei rääkinud ma sellest kõigest kodus veel mitte kellelegi. Peeter oleks mu kindlasti välja naernud. Sellest hulljulgest mõttest loobusin ma siis, kui ühel päeval kuulsin kellegi suust sõna „diplomiprojekt“. Projekt! Appi! Ja mina peaksin siis ka kunagi mingi projektiga hakkama saama! Mis maja sellest küll peaks saama, mis minu projekti järgi ehitatakse? No ei, mütsi järgi endale siiski elukutset valida ei saa. Paremini siis juba ikkagi õppida mõni keel selgeks ja vaadata siis, mida sellega pärast peale saab hakata.

Küll oli hea jälle koolis käia! Mis sellest, et õhtukoolis. Siin õppimine erines tunduvalt sellest, mis oli olnud tavalises keskkoolis. Siin käidi koos selleks, et midagi oskama hakata. Mitte sellepärast, et vanemad käskisid, või et hea toon ja perekonnatraditsioonid nõudsid lapselt tingimata keskkooli lõpetamist, või et kooli lõputunnistus andis võimaluse töökohas mõningaid eeliseid taotleda. Siin taheti keel selgeks saada. Taheti, et seni mõttetuina tunduvad trükisõnade read oma sisu avaksid, et võõras keel, nii harva kui seda tol ajal kuulda võiski, ei tunduks enam arusaamatu mulinana, et suudaks ka ise vajaduse korral võõrkeelt rääkida, kas või vanalinnas turistile teed juhatada, mitte umbkeelse pärismaalasena esineda – taheti, et maailm oleks avaram.

Tundidest puudumine oli puuduja enda probleem. Puuduti nii vähe kui võimalik: vaid lapse või iseenda haiguse, komanderingu, perekondlike sündmuste puhul. Tundideks valmistuti nii nagu vähegi jõuti. Minu töö võimaldas seda üsna hästi: õpik ja konspekt olid kogu aeg lauanurgal valmis, kasutasin iga hetke, mil kedagi teenindada ei tulnud. Õppisin sõnu, lugesin-tõlkisin tekste, tegin harjutused läbi. Kui aega jäi, siis püüdsin ka natuke ette õppida, et tunnis kergem oleks. Kõik, kes tundi olid tulnud, töötasid maksimaalselt kaasa. Keegi ei tulnud lihtsalt tukkuma ega kella vaatama – millal ometi koju saab? Keegi ei kippunud kontrolltöö ajal spikerdama – mis mõtet oleks olnud iseennast petta? Pealegi eksisteeris meil ainult kolmepalline hindamissüsteem: „5“ – väga hea, „4“ – hea ja „K“ – kontrollitud. Viit oli muidugi rõõm saada, kuid ka „K“-st oli hea meel – see juhatas kätte ebaselgeks jäänud või valesti mõistetud kohad, millega tuli veel töötada või mille kohta selgust küsida.

Kahtlemata oli see kõik ka meie harukordse õpetaja Vaike Lepa teene. Tema innustas meid eelkõige omaenda isiksusega: alati heatujuline, reibas, kannatlik, positiivselt meelestatud, julgustav ja toetav. Ainult ühel korral kuulsime tema suust teraval toonil, kuivalt-korrektelt antud vastust – tegemist oli intrigeeriva, provotseeriva küsimusega. Järgmistesse tundidesse too küsija enam ei ilmunud. Alles hiljem saime teada, et keeltekooli rühmadesse püüti alati sisse sokutada KGB nuhke. Võimalik, et seegi mees oli üks neist.

Keeltekooriga seoses tuli mul Karindi koorist lahkuda: ajad kattusid. Kahju oli küll, sest mulle ju

meeldis laulda, ja kõik koori esinemised, üritused ja väljasõidud olid mulle suursündmusteks. Kuid keeltekooli tundidest puududa poleks olnud mõtet. Pealegi tundsin end kõrgharidusega inimeste seas ikkagi alaväärsena. Toomkiriku kooris käisin siiski edasi.

Ka tööl oli mõningaid muudatusi. Vaneminsener Vello andis tehnilise raamatukogu mulle üle ja hakkas ise tegelema ainult projektidega. Mõne aja pärast kolisin oma raamatukoguga arhiiviruumist ära. Paksude mappide tõstmist-upitamist mul nüüd enam ei olnud. Selle asemel tuli hakata raskeid raamatupakke läbi linna tassima. „Kommunaalprojekt“ oli küll kolm ametiautot, kuid minul oli neist harva abi. Buss vedas geodeete linnast välja objektidele, teine auto oli majandusjuhataja käsutuses, sellega veeti kõiki võimalikke materjale, ja sõiduauto teenindas direktorit: näiteks sõidutas direktori Laialt tänavalt Toompeale nõupidamisele ja ootas ministeeriumi ukse ees, kuni nõupidamine lõppes. Raamatukogutüdruk sikutas sel ajal suuri raamatupakke teisest linna otsast Laiale tänavale, iga paarikümne sammu järel kätt vahetades.

Ühe nuhtluse tõmbasin endale selles majas omaenda rumaluse ja edevusega ise kaela: see oli masinakiri. Internaatkoolis töötades olin nii vene kui ladina šriftiga masinatel kirjutama õppinud ning nüüd tuletasin mõnedel vabadel hetkedel seda siin meelde. Niipea aga, kui nähti, et arhiiviplika trükitab, hakati mulle kiireloomulisi masinakirjatöid tooma. „Kommunaalprojekt“ oli küll terve masinakirjabüroo olemas, kuid seal võeti töid ette laekumise järjekorras. Mina ei saanud endale mingit järjekorda tekitada, pidin iga töö kohe ära tegema. Olin muidugi väga rumal: esiteks juba sellepärast, et ma üldse oma masinakirjaoskusega eputama hakkasin, teiseks ei taibanud ma oma töö eest tasu nõuda. Sain ju ikka veel miinimumpalka ja tegin selle eest raamatukoguhoidja, transporttöölise ja masinakirjutaja tööd. Oleksin rahulikult võinud kahest viimasest tööst keelduda – mitte midagi poleks juhtunud. Kuid vastuvaidlematu sõnakuulmine ja silmapilkne käsutäitmine olid mulle lapsest saadik nii tugevasti sisse kasvatatud, et ma ei tulnud selle pealegi.

Kui olin oma raamatukoguga arhiiviruumist teise majatiiba kolinud, sain endale ka uusi töökaaslasi. Vello sai endale varsti parema palgaga töökoha: siiani oli ta saanud kaheksakümmend rubla kuus, mis oli inseneri kohta üsna kesine palk; tal oli kaks väikest last ja naine nendega kodus – selge, et ta pidigi endale midagi tulutoovamat otsima. Nüüd oleksin ma võinud tema kohta endale taotleda: ikkagi kaksikümmend rubla palka rohkem, ja töö oli mulle täiesti tuttav: see oli täpselt seesama töö mis minu omagi, ainult raamatute asemel oli tegemist projektidega. Puhkuste ajal olin alati Vellot asendanud.

Ma ei tea, mis mind takistas Vello kohta endale taotlemast. Kuid mis see ka iganes oli – see oli õige, see pidigi nii minema. See säästis mind järjekordsest lüüasaamisest, sest hiljem selgus, et mulle ei oleks seda kohta niikuinii mitte mingil juhul antud. Ei oleks lugenud asjaolu, et ma tundsin seda tööd, ega ka see, et minu senise töö põhjal polnud kellelgi mulle pretensioone; ka mitte see, et seni mitme inimese töö teinuna oleksin lõpuks väärinud ka veidi kõrgemat palka. Luges see, et seda kohta taotlesid kaks minust hoopis tähtsamat inimest: üks neist oli direktori südamedaam ja teine kaadrite inspektori lähisugulane. Nendega konkureerima hakata oleks olnud naeruväärne ja lootusetu. Hiljem sain teada, et minu avaldusele olnuks direktoril vastus valmis: teil pole tehnilist haridust, teid ei saa vaneminseneri ametikohale vormistada. Polnud Vellol ega ülalmainitud kahel daamilgi mingit tehnilist haridust. Kuidas või mille põhjal nende vahel asi otsustati, ei tea. Igal juhul oli see otsus minu suhtes soodne: Lainega, kellega ma nüüdsest peale koos töötasin, kujunesid meil väga head suhted. Ta oli haritud, intelligentne inimene, õppinud Lenderi gümnaasiumis, kuid arvestades tema sünniaastat, ta seda lõpetada ilmselt ei jõudnud: enne sõidutati kogu nende pere Venemaale. Mingi nipiga oli ta sealt siiski üsna ruttu tulema saanud. Kohe pärast Eestisse tagasi jõudmist oli ta abiellunud inseneriga, kes oma alal kiiresti karjääri tegi ja oli jõudnud nii kõrgele positsioonile nagu üks parteitu eestlane tol ajal üldse jõuda võis. „Kommunaalprojekt“ oli Laine esimene töökoht: kuni sinnamaani oli ta olnud koduperenaine ja kasvatanud oma kolme last. Nüüd, kui noorim laps juba teist aastat koolis käis, tuli ta tööle. Lõpuks tuli tal ju endale ka pension välja teenida. Laine oli kena inimene. Tal olid küll ka omad veidrused, kuid kellel neid ei oleks?

Kuna ma töötasin nüüd hoopis teises majatiivas, ei puutunud ma Helmiga enam kokku. Ka Ednat

ei näinud ma enam kuigi tihti. „Kommunaalprojekti“ teine maja keskturu lähedal oli valmis saanud ja Edna töökoht oli nüüd seal. Vahepeal oli ta juba ka abiellunud ja tütrekese emaks saanud. Kirsti ei töötanud enam meil: ta oli nüüd žurnalistikatudeng ning samuti abielus.

Lainega jagasime üht ja sama tööruumi. Kolmas laud oli meie toas veel, selle taga istus nüüd tehnik, kes pidi tegema kõiki jooksvaid töid, mida parajasti vaja oli. Tehnikud vaheldusid meil vägagi tihti: olid Reet, Mari, Helle, Inna, Anne... igaüks neist kasutas seda kohta aja parajakstegemiseks enne ülikooli astumist või siis hüppelauana oma majas parema töökohta saamiseks. Kirjutusmasinaid ei puudutanud neist siiski ükski: minu eeskuju oli selleks liiga hoiatav.

Eriline inimene, kes mulle neist aastatest on meelde jäänud, oli Asta. Tema oli sisekujundaja, kelle õige tööruum asus hoopis mujal. Kuid meil käis ta üsna tihti vabadel hetkedel juttu ajamas. Lainega said nad sõbrannadeks, minuga oli neil selleks veidi liiga suur vanusevahe. Kuid midagi oli selles inimeses, mis pani mind tema poole imetlusega vaatama ja temast lugu pidama.

Vahepeal olin teinud ka järjekordse hüppe ühest koorist teise: konsistooriumi muusikaosakonna juurde loodi õppekoor, mille juures said praktiseerida tulevased organistid-koorijuhid. Koori juhendasid professor Hugo Lepnurm ja Johannes Kappel. Niipea kui ma olin esimest korda seda koori Toomkirikus laulmas kuulnud, hakkasin kohe ka ise sinna kippuma: tahtsin „lapse“ seisusest välja omaealiste hulka. Härra Kappel sai minust väga hästi aru. Tema aitaski mul sellesse koori pääseda. Tagantjärele arvan, et ta nägi vist õppekooris minu jaoks ka võimalust edasi areneda – Toomkoori pensionäride hulgas mul niisugust võimalust eriti ei olnud. Asja aitas otsustada ka see, et keeltekooli teisel kursusel oli tunniplaan muutunud: Toomkooris käimiseks oleksin pidanud ühe tunni nädalas vahele jätma, õppekoori päeval mul aga keeltekooli ei olnud. Peale selle algas seal harjutus veidi varem, seega oli võimalus ka pool tundi varem koju saada.

Emale ei meeldinud see üleminek kohe mitte sugugi. Kõigepealt – mis jooksmine see olgu ühest koorist teise? Teiseks – mis on sinul asja noortekoori, mis noor inimene sina enam oled? Tõsi ta oli, olin juba paar aastat üle kahekümne, seega noortekooris üks vanemaid. Ja kolmas argument, mille üle ema soovitas mul eriti tõsiselt järele mõelda – saa aru, see on kinnine seltskond, need noored on maast-madalast koos kasvanud, nende vanemad ja vanavanemad on omavahel ammuilma tuttavad, võib-olla sugulasedki. Sina oled seal võõras ja jäädkki võõraks, nad ei võta sind kunagi omaks, nad ei hakka sind iialgi usaldama!

Minu noortekoori mineku vastu oli emal veel paar põhjust, millest ta küll ei rääkinud, kuid mis olid kindlasti olemas ja rääkimatagi läbinähtavad. Esiteks oli „laps“ vanemate inimeste seltskonnas kontrolli all hoitud, kaitstud ja valvatud. Lase aga niisugune kodus üksiku lapsena kasvanud ullike teiste noorte hulka, siis mine tea, millega ta seal järsku hakkama võib saada, pärast häbene tema pärast silmad peast! Peale selle oli ema Toomkiriku koorist enda jaoks sobiva väimehekandidaadi leidnud ning tegutses nüüd üsna läbipaistvalt selle nimel, et asi arenema hakkaks. Oh seda armastavat emasüdant küll! Tuli ju ometi aidata seda näotut, rumalat ja saamatut tüdrukut, et ta oma eluõnne maha ei magaks. Tõsi küll, vanapiiga sildi oli ta ise mulle kohe pärast Jutta sündi külge riputanud, lihtsa loogika alusel – noorem tütar oli noorpreili, vanem siis järelikult vanapreili! Seda enam, et ta oli oma sõbrannadelt, minu õpetajatelt teada saanud, et Tiiu istub pidude ajal seina ääres. Selle „vanapreilitamisega“ lootis ta mind ergutada, mulle elu sisse ajada, seda enam, et see, mida tema minu õnneks pidas, oli ju lausa käehaarde kaugusel! Tal oli vist küll sootuks meelest läinud see, kuidas teda ennast kunagi püüti mehele panna, temalt endalt midagi küsimata. Ei tulnud ta ka selle peale, et see, kuidas ta emainstinkti ajal tegutses, oleks võib-olla sada aastat tagasi tulemusi andnud, mitte aga kahekümnenda sajandi teisel poolel. Ma pole ema väljavalituga kuni tänase päevani kordagi elus juttugi ajanud, pole temaga rohkem repliike vahetanud kui „tere, tänan, palun“, aeg-ajalt vist ka „head uut aastat“ või „häid pühi“. Need asjad lihtsalt ei ole teiste inimeste ajada.

Otseselt keelama ema mind siiski ei hakanud. Selleks olin ma ju tõesti juba liiga vana. Ma ei oleks tema keeldu lihtsalt kuulda võtnud. Kuid neil kordadel, mil noortekoor jumalateenistusel laulis, ei tulnud ema üldse kirikussegi. Kui olin käinud koori jõulupuul, mõnel väljasõidul või ekskursioonil ning hakkasin sellest kodus jutustama, katkestas ta mind veidi aja pärast poolelt sõnalt mõne käsuga nagu

„Vii solgiämber välja!“ „Mine too puid!“ „Pane parem raadio mängima!“ või midagi muud selletaolist. Mõne aja pärast lõpetas ema kirikus käimise üldse. Alguses põhjendas ta seda väsimuse, kiire töö või halva ilmaga. Siis aga ütles ta ühel päeval: „Kas sa ise ka tead, mis jutud sinu kohta Toomkirikus käivad? Sa oled mulle nii palju häbi teinud, et ma tõesti ei julge seal enam oma nägu näidata!“

Mis jutud need olla võisid, seda ei tea ma veel nüüdki, viiskümmend aastat hiljem. Võin aga puhta südamega öelda, et ma pole mingiteks halbadeks juttudeks vähimatki põhjust andnud. Kui tõesti midagi räägiti, siis pidi küll tegemist olema rääkijate erakordselt rikka fantaasiaga.

Et noortekoor mind omaks poleks võtnud, seda ma küll ei saa öelda. Muidugi vaadati mind alguses uudishimulikult, nagu ikka uut nägu vaadatakse. Ja kui selles uudishimus esialgu ka mõningat umbusklikkust oli, siis on see ju seletatav asjaoluga, et neil aastail tuligi olla ettevaatlik – kunagi ei võinud ju teada, millal kuhugi mingi nuhk sisse sokutatakse. Paljud lauljad olid alles kooliõpilased või tudengid, neile oleks selline tegelane võinud palju pahandust tekitada. Siiski laabusid minu suhted selle kooriga üsna kiiresti, sain kõigiga hästi läbi ja laulsin seal mitu aastat.

1960-1970. aastad - see oli aeg, mil „võitlevad ateistid“ olid Eestis eriti heas sõiduvees. See ei olnud enam nõukogude võimu poolt pealesunnitud näiline, teeseldud ateism, vaid paari aastakümne jooksul tehtud ajupesu tulemus. Kui jutt läks usule ja kirikule, võis „Kommunaalprojekti“ arhiiviruum muutuda lausa tagedate herilaste pesaks, eriti kui jutuajamisse sekkusid ka Virginia ja tema sõbranna Linda, kes töötas kõrvalruumis. Küll arvati, et kõik usklikud tuleks loomavagunitega eluks ajaks Siberisse sunnitööle viia – palugu siis seal oma jumalat, kui tahavad - , kirikud kinni panna või maha lõhkuda; küll arutati õhinaga, missuguse kihvti peosaali saaks Tallinna Jaani kirikust: rist torni otsast maha, palvevennad seest välja, baarilett ja lauad sisse, orkester mürtsuma – ja läheb tantsuks! Viimane oli Vello ettepanek. Helmi, kes oli ametiühingukomitee sekretär, tuli kord tulivihasena komitee koosolekult: ühele usklikule insenerile oli antud klaveri ostuluba. Klavereid, autosid, külmkappe ja veel paljusid muidki asju sai neil aastail ju osta ainult töökoha ametiühingult saadud ostuloaga. Neid lube jagati kõrgematest instantsidest vastavalt sellele, kui vajalik mõni asutus Vene riigile oli: üleliidulise tähtsusega tehased said neid rohkem, kohalikud asutused vaid näpuotsaga. Koolid said heal juhul paari aasta jooksul ühe auto- või külmkapiloo, endale klaveri saamiseks pidi muusikaõpetaja oma õpilastega mingil konkursil auhinnalisele kohale tulema. Too insener oli oma avalduses märkinud, et soovib oma lapsed panna muusikakooli ning vajab seetõttu nende jaoks klaverit. Kuna teisi klaverisoovijaid ei olnud, anti ostuluba temale. Nüüd läksid meie toas kired möllama: miks on usklikule inimesele klaverit vaja, ta hakkab siis ju oma lastele kodus koraale õpetama? See luba oleks tulnud tagasi saata, kui teisi soovijaid ei olnud, selle asemel mõnele teisele auto ostuluba taotlema, usklikult isalt tuleks lapsed ära võtta ja lastekodusse panna, küll nad seal ka klaverit mängida saavad! Mind pani kõige rohkem imestama see, et kõige tagedamad ateistid olid just need, kes sünniaastat arvestades olid kindlasti ristitud, vähemalt algklassides usuõpetust õppinud ja võib-olla isegi pühapäevakoolis käinud, enne kui vene aeg peale tuli. Ei Kirsti ega Edna võtnud neist jutuajamistest kunagi osa, mina ammugi mitte. Mõtlesin vaid, et kui minu kirikuskäimine ja kirikukooris laulmine ilmsiks tulevad, siis pean küll teise töökoha otsima: vallandatud mind vahest ehk ei oleks, aga selles seltskonnas poleks mul ka enam mingit elu olnud.

Siis kolisin oma raamatukoguga arhiivist ära ja pääsesin ka „herilasepesast“. Lainega oli hea rahulik koos töötada. Kuigi meil olid erinevad ametinimetused ja palgad, tegime ju tegelikult üht ja sama tööd, asendasime teineteist puhkuste ajal, andsime teineteisele mõnikord, kui vaja oli, võimalust veidi pikemalt lõunal olla või varem koju minna, ning kui ühel meist äkki kiireid töid kuhjuma juhtus, tuli teine alati appi. Kuna Lainegi elas Nõmmel, siis oli ka meie kodutee ühine. Muidugi ajasime, kui vähegi aega oli, juttu igal võimalikul teemal. Laine oli palju lugenud, käis teatris, kontsertidel, kunstinäitustel, temaga oli huvitav vestelda. Mõningatest vihjetest järeldasin ka, et ta vähemalt „võitlev ateist“ ei olnud. Ise hoidsin ma selle koha pealt suu kinni.

Kord sattusin koos Astaga üle Tornide väljaku jaama poole minema. Ta elas Kivimäel ning käis, nagu Laine ja minagi, elektrirongiga tööl. Asta nimetas mulle ühe nime ja küsis, kas ma seda inimest tunnen. Tundsime küll, laulsime temaga mõlemad koos konsistooriumi noortekooris, istusime isegi

kõrvuti. Nüüd ütles Asta, et minu Toomkiriku ja konsistooriumi koorides laulmised on „Kommunaalprojekti“ mitmele inimesele teada: peale klaverit taotlenud inseneri nimetas ta veel üsna mitut nime. Asta ise kuulus Oleviste baptistikogudusse ja tegutses seal üsna aktiivselt: tema kui sisekujundaja abi oli vajatud kiriku remondi puhul ning lilleseadete tegemisel. Peale selle mängis ta koguduse keelpilliorkestris tšellot. Asta oli mind juba mõnda aega jälginud ning jõudnud järeldusele, et mind võib usaldada. „Ära karda, meid on palju, sa ei ole üks!“ julgustas ta mind.

Õppisin nüüd keeltekoolis juba kolmandat aastat ja tundsin end saksa keeles üsna kindlalt. Ma polnud peaaegu üldse tundidest puudunud – ainult siis, kui emal oli mingi õhtune koosolek ja see langes minu keeltekooli päevale, tuli mul Jutaga kodus olla. Juta polnud küll enam nii väike, et vajanuks lapsehoidjat; sügisest saadik oli ta juba koolilaps. Mina olin ju Märjamaal esimese klassi lapsena üsna tihti õhtuti ükski kodus olnud. Kui ma seda emale meelde tuletasin, vastas ta: „Siis oli teine aeg. Ja sina olid sina. Juta on Juta.“ Neid kordi, kus ma lapsehoidmise pärast puuduma pidin, tuli siiski üsna harva ette.

Teine asi, mis mind keele õppimisel väga palju edasi aitas, oli lugemine. Saksakeelseid raamatuid oli meile juba päris palju kogunenud. Saksa-eesti sõnaraamatut meil aga polnud. See sundis mind vähemalt alguses iga lauset mitu korda üle lugema, seda eelneva ja järgneva lausega võrdlema, sisu üle mõtlema ja kõige selle põhjal mulle tundmatu sõna tähenduse välja nuputama. Aitas ka inglise keel – paljud sõnad on ju neis kahes keeles kas häälduselt või kirja pildilt sarnased. See kõik tuli mulle keele õppimisel niipalju kasuks, et õpetaja Vaike Lepp küsis kord isegi, kas ma olen saksa keelt varem õppinud. Mõnikord oli mul kahju, et ma ei saanud Sulle, mamma, sinna teisepoolsusse teada anda: „Mamma, ma oskan saksa keelt!“ Et mul Sinu juures keelte õppimisest midagi välja ei tulnud, see oli küll paratamatus. Sa ise ütlesid kunagi, et kingsepp võib küll oma perele saapad jalga teha ja rätsep riided selga õmmelda, aga ei tohi arst oma peret ise ravida ega õpetaja oma lapsi õpetada.

Nüüd küpses mu peas hulljulge plaan – minna sügisel uuesti Tartusse ja püüda saksa keele erialale sisse saada. Otsustasin kaugõppeosakonna kasuks. Teadsin, et kaugõppesse on konkurss väiksem. Teiseks ei osanud ma nüüd enam ette kujutada, kuidas me hakkama saame, kui pere eelarve minu kuuekümnere rubla võrra väiksemaks peaks jääma. Stipendiumile ei julgenud ma lootma jääda: võib-olla poleks mulle kui fašisti lapsele seda niikuinii antud. Mul polnud ka aimugi, kas ma suudan ülikoolis ainult neljadele-viitele õppida; ma ei teadnud ka seda, mil määral ülikoolis kohustuslik kehaline kasvatus stipendiumi saamist mõjutab. Mida ma aga kindlasti teadsin, oli see, et kodust, ema käest poleks mul mingit rahalist toetust loota olnud. Juta ju kasvas, oli koolilaps, tema vajadused ja nõudmised suurenesid aasta-aastalt. Kust pidi, ja miks üldse pidigi ema leidma raha selle suure loru jaoks, kes ei osanud õigel ajal õppima hakata! Isapoolsed sugulased oleksid mind küll kindlasti aidanud, kuid ma ei tulnud selle pealegi, et neilt seda paluda; pealegi poleks ema seda ka mitte mingil juhul lubanud.

Keskkooli lõpetamisest oli mul nüüd juba kuus aastat möödas. Saksa keel oli mul küll värskelt käes, kuid ma polnud kuue aasta jooksul ühtki kirjandit kirjutanud. Ma polnud sugugi kindel, kas ma seda üldse enam oskan. Ka ajalugu tuli algusest peale täiesti uuesti ära õppida. Kirjanduse programmi oli vahepeal lisandunud uusi teoseid, mida ma polnud lugenud. Aga läbi lugeda nad tuli, sest eesti keeles ja kirjanduses tuli lisaks kirjandile sooritada ka suuline eksam. Kõige hullem asi oli minu jaoks aga eesti keele grammatika, mida ma polnud õieti kunagi teadlikult õppinud. Mul oli hea keelevaist ja selle najal olin ma keskkoolist läbi tulnud. Reeglitest polnud mul aimugi. Kuid sisseastumiseksami neljast küsimusest puudutas üks just teoreetilist grammatikat.

Muretsesin endale sisseastumiseksamite programmid ja hakkasin õppima. Küll oli hea, et „Kommunaalprojekti“ oli tol ajal töödistsipliin just selline nagu ta oli. Sain lõunavaheajal käia raamatukogudes vajalikke raamatuid otsimas, ja tööl olles kasutasin iga vähegi vabamat momenti selleks, et võtta sahtlist õpik või keskkooliaegne konspekt ning õppida.

Tööl poleks ma õieti tahtnudki oma kavatsustest juttu teha. Lainele pidin siiski kõigest rääkima, sest ta ju nägi, millega ma töö kõrvalt tegelesin. Ka Astale ütlesin, mis mul plaanis oli. Nad mõlemad

kiitsid mu ettevõtmise heaks, olid mulle moraalseks toeks ja elasid mulle kogu aeg kaasa. Kõigi teiste eest hoidsin asja saladuses niikaua, kuni pidin ülikooli astumiseks palgata lisapuhkust küsima ja kaadrite inspektorilt iseloomustust paluma.

Mu keskkoolist saadud iseloomustus oli olnud üksainus suur kiidulaul, mitmes suhtes ilustatud ja ülepakutud – see ei aidanud mind tookord sissesaamisel karvavõrdki. „Kommunaalprojekti“ ülemused olid hakkama saanud kolme ja poole rea pikkuse kirjatükiga: võeti tööle siis ja siis, on töötanud nii ja nii kaua, tööülesannete täitmise kohta pretensioone ei ole, iseloomustus antud esitamiseks TRÜ vastuvõtukomisjonile. Punkt. Kolm allkirja ja pitsat all. Kõik. Kuus aastat tagasi oleks selline iseloomustus mulle tagasi antud ning kästud uus ja põhjalikum tuua. Kuid vahepeal olid vastuvõtutingimused mõnevõrra leebemaks muutunud. Elulookirjelduses ei nõutud enam andmeid kogu suguvõsa kohta „ahvist alates“, samuti ei saadetud tudengikandidaati enam komsomolikomiteesse vestlusele. Dekanaadiski ei päritud enam aru leeris käimise ega isa kohta. Vastupidi, sooviti jõudu eksamiteks ja anti lootust sissesaamiseks.

Mis ema selle kõige kohta ütles? Kuigi mu plaanid ei läinud just päris kokku sellega, mida tema minult ootas ja soovis, oli ta siiski rahul, et ma vähemalt midagi olin tegema hakanud – ikkagi lausa viimane aeg ju! Sellegipoolest ütles ta: „Noh, bibliograafia osakonna jaoks kehtivad needsamad eksamid, kui sa saksa keelde sisse ei saa, siis viid paberid sinna üle!“ Seda polnud mul siiski vaja teha. Sain sisse pingereas kolmandana.

Eksamitele järgnes kohe kaugõppeosakonna sissejuhatav sessioon. Esimesed keeletunnid Jaan Soonvaldi, foneetikatunnid Virve Liivi juures. Keeleteaduse loengud Eduard Väärilt, ladina keel Ülo Torpatsi juures. Virnade viisi materjale iseseisvaks tööks – kõigega tuli hakkama saada 2. jaanuariks.

Kaugõppeprorektor kutsus kõigi erialade kaugõppijad kokku ja tegi meile selgeks, mis meid õieti ees ootab. „Te olete endale valinud väga raske tee,“ ütles ta kohe alguses. „Kaugõppes ülikooli lõpetamiseks on ette nähtud kuus aastat. Kuid ütlen teile kohe ette, et kuue aastaga ei lõpeta teist mitte keegi: te lihtsalt ei jõua. Teil kõigil on oma igapäevane töö, paljudel on perekond. Töökoht on kohustatud teile teatud soodustusi tegema, kuid pange tähele – te ei saa mitte midagi, kui te ise ei nõua. Paljude kaugõppijate kogemused on seda näidanud. Ärge laske endale mingeid ühiskondlikke kohustusi kaela määrada, isegi kui teid vallandamisega ähvardatakse: teadke, et seadus on teie poolt. Kuidas te oma perekonnas ennast kehtestate, see oleneb muidugi teist endist. Suurem osa teist on naised, väga paljud on emad. Ärge muutuge oma meeste ja laste teenijaiks, tehke neile selgeks, et mida rohkem nad teid toetavad ja aitavad, seda kiiremini te oma õpingud lõpetate. Pidage ennast kõigepealt üliõpilasteks, alles siis järgnegu kõik muu.“ Edasi pani prorektor meile südamele, et me kaugõppe dekanati kõigi oma tegemiste või tegematajätmistega kursis hoiaksime: pikemate haiguste puhul saadaksime arstitõendi, võlgnevuste kuhjumise puhul teeksime avalduse, et taotleda ajapikendust või akadeemilist puhkust, võimaluse ja vajaduse korral astuksime ise dekanadist läbi, et nõu küsida ja koos arutada, mida teha. „Kõigepealt eksmatrikuleerime me need üliõpilased, kes meil lihtsalt silmist ära kaovad, võlgnevusi ei likvideeri ja meile midagi ei teata.“

See jutt võttis meid küll tõsiselt, kuid me olime noored, olime ülikooli sisse saanud, olime optimistid – küll me hakkama saame, küll me jõuame! On teised enne meid kaugõppes ülikooli lõpetanud, lõpetame meie ka!

Nüüd oli emal siis kaks koolilast majas. Juta käis Hiiu koolis, ametliku nimetusega Tallinna 28. 8-klassilises koolis; see oli ju sama kool, mis jäi Sinu viimaseks töökohaks. Esimese klassi oli ta kiituskirjaga lõpetanud. Kooli kõrvalt käis ta veel laste spordikoolis tennist mängimas. Kooli lauluõpetaja tahtis teda ka muusikakooli suunata. Kolmes koolis korraga käia poleks muidugi mõeldav olnud. Juta pidi valiku tegema. Pidasin vaikselt pöialt, et ta muusikakooli valiks. Sel juhul oleks ema pannud kõik rattad veerema selle nimel, et meile koju klaver muretseda: ta oleks selle üürinud, järelmaksuga ostnud või teinud mida iganes, et noorem, andekas tütar oma tahtmist saaks. Kuid Juta valis spordikooli.

Esimene tudengiaasta läks mul tänu mu töökohale väga hästi. Töö kõrvalt jäi mulle iga päev

vähemalt paar tundi aega, et õppida või lugeda. Olin paar viimast aastat olnud ametiühingukomitee laekur ja sekretär ühes isikus, nüüd õnnestus mul sellest kohustusest lahti saada. Koduski olin rohkem iseenda peremees kui kunagi varem. Kõige paremini edenes õppimine siiski raamatukogus. Klaverimängust tuli mul kahjuks loobuda, sest sellest aastast alates olid parimad pärastlõunased ajad broneeritud muusikakooli õpilastele. Noortekooris käisin aga edasi – see poolteist tundi nädalas kulus vahelduseks päris hästi ära. Emagi ei teinud sellest enam probleemi: kodust ära olin ma ju õhtuti niikuinii.

Ma ei mäleta, kes see oli, kuid keegi tuttavaist küsis kord emalt: „No kas tütar õpib siis nüüd ka õpetajaks nagu ema ja vanaema?“ Ema lõi lapiti peoga vastu lauda: „Mina ei luba seda!“ Põhjenduseks ütles ta, et viletsaid ja saamatuid õpetajaid olevat minutagi küllalt. Ta ise oli õpetajatööst väsinud ja tülinud, tundus isegi, et ta tegi seda nagu sunnitööd. Muidugi ei olnud tal kerge. Pedagoogiumi lõputunnistus andis talle lõpetamata kõrgema hariduse. Sellega oli tal õigus õpetada keskastme klassides, viiendast kaheksandani. Selles eas lapsed on üsna raske kontingent, seda enam, et tegemist oli Kalamaja kandi teismelistega. Ja ega nõukogude aeg oma bürokraatiaga, tobedate nõudmistega ja ettekirjutustega asja meeldivamaks teinud. Ema luges aastaid, hiljem juba kuid ja päevi, millal ta ometi kord pensionile saab.

Ja ometi oli ema ise see, kes mu kooli tööle viis. Juta ristiema Gerta Reinhold oli Kalamaja kooli raamatukoguhoidja ja andis ka inglise keele tunde. 1967. aasta sügisel oli tal võimalus hakata täiskohaga inglise keele õpetajaks. Nüüd tuli leida uus raamatukoguhoidja. Kuna mul oli ülikooli programmis niikuinii pedagoogiline praktika ette nähtud, sokutaski ema mu oma kooli tööle. Küllap hellitas ta siiski ka veel lootust, et ehk ometi hakkab tüdrukule raamatukoguhoidja töö meeldima, paari esimese aasta jooksul oli veel võimalus ülikoolis eriala vahetada. Bibliograafidelt vist ei nõutud ka pedagoogilise praktika sooritamist. Minu pedagoogivõimetesse polnud emal vähimatki usku. Kuna tal aga oli niikuinii alati kombeks iga minu ettevõtmise puhul hoiatada: „Ei saa sina sellega hakkama!“ siis ei võtnud ma seda hoiatust kuigi tõsiselt.

Sain muidugi aru, et ma ei või eluks ajaks „Kommunaalprojekti“ jääda. Ülikool nõudis alates kolmandast kursusest erialal või vähemalt erialalähedasel kohal töötamist. See oli omamoodi nõiarling: erialase hariduseta inimesi ei tahetud ju tööle võtta. Ja mis oleks õieti olnud minu erialane töö? Saksa keele õpetaja? Jah, see oli küll üks võimalus, kuid ega neid kohti Tallinnas diplomita inimese jaoks eriti leida ei olnud. Giid? Mõtlesin ka sellest, käisin isegi giidide kursusel, kuid see jäi lõpetamata lihtsalt sel põhjusel, et kursuse lõputöö tähtaeg langes kokku ülikoolis nõutavate kirjalike tööde tähtaegadega. Pealegi hakkasin ma kohe kursuse alguses kahtlema, kas ma ikka olen õige inimene selleks tööks. Kohe sissejuhataval loengul tehti meile selgeks, et giidil on vaja tugevat, kõlavat häält, korrektset, esinduslikku välimust ja diplomaadiannet võimalike provokatsiooniliste küsimuste pareerimiseks. Neid omadusi mul ju ei olnud, ega olnud ka lootust nende arendamiseks. Otsustasin giidinduse sennapaika jätta ja tegelda pigem ülikooliga.

Kõige rohkem oleks mulle meeldinud tõlkija töö. Olingi vabadel hetkedel püüdnud saksakeelseid lasteraamatuid eesti keelde tõlkida. Andsin mõned proovitööd emale lugeda. „Ära raiska aega,“ ütles ema. „Õpi parem.“ Ühe töö viisin Lainele näha. „Sinu leib see ei ole,“ ütles ta. Sain aru, milles asi oli. See oli minu aastatepikkusest healapselikust vaikimisest tingitud kidakeelsus, mis ei lasknud mul oma mõtteid ka kirjalikult vabalt väljendada. Tuli meelde see, mida mu kaheksanda klassi eesti keele õpetaja oli kunagi emale öelnud: „Keel on tüdrukul kinni, seda nii kõnes kui kirjas.“ Tookord olin emalt selle eest noomida saanud; nüüd mõtlesin siiski, et see viga võib ehk parandatav olla, kui tööd teha ja harjutada. Kuid lisaks kõigele ütles mulle üks ema kolleegidest, kelle tütar oli tõlk: „Selleks, et tõlketööd saada, ei piisa keeleoskusest, ei piisa ka diplomist. Selleks peab olema väga mõjukaid tutvusi. Tänavalt ei võeta sellesse seltskonda mitte kedagi vastu.“ Tegelikult oli meil ju selline perekonnatuttav olemas – Juta ristiisa Oskar Kuningas. Miski minus aga tõrkus tema jutule minemast. Ta teadis muidugi, et olen saksa filoloog, ja oli isegi kord emale öelnud: „Me võiksime teie tütrest teha Bölli tõlkija.“ Hakkasin mõtlema – Oskar Kuningas ei tundnud mind ju tegelikult üldse: ta teadis mind vaid nime- ja nägupidi, teadis mind kui Sinu tütre tütar. Aga seda, milleks ma suuteline olen või mis

inimene ma üldse olen – kust võis ta seda teada? Sel hetkel ei teadnud mina ka Heinrich Böllist midagi; kui aga hakkasin saksa kirjanduse programmi läbi võtma, siis tundus see kirjanik mulle nii võõra ja vastuvõtmatusena, et ma poleks mingil juhul tahtnud tema loomingut tõlkima hakata. Jätsin härra Kuninga endale nii-öelda „varuvariandiks“ – kui ma ülikooli lõpetan ja tõesti ise mingit saksa keele oskust nõudvat tööd ei leia, siis otsin ta üles.

Aga kõigepealt oli siiski vaja ülikool lõpetada.

Ülikoolis läks hästi. Teise kursuse lõpuks polnud mul veel ühtki hinnet alla viie. Nüüd kahetsesin, et olin kaugõppija: tuli välja, et ka statsionaarse üliõpilasena oleksin väga hästi toime tulnud, oleksin kindlasti ka stipendiumi saanud. Mis puutub praktilisse keeleoskusse, siis selle omandamine kaugõppes ja päevases osakonnas pole üldse võrreldav. Ühes saksakeelses kontrollkirjandis, mille teemaks olin võtnud „Kaugõppest ja kaugõppetudengitest“, kirjutasingi, et mul oleks õigel ajal pidanud olema rohkem usku oma võimetesse ja kaasinimeste heatahtlikkusse. Hakkasin uurima, millised on võimalused kaugõppest päevasesse osakonda üleminekuks. See, mida teada sain, polnud just rõõmustav. Kuna programmid olid erinevad, oleksin pidanud kahe nädala jooksul järele tegema neliteist eksamit ja arvestust; nende hulgas olid ka kehaline kasvatus ja sõjaväemeditsiin koos praktikaga. Lihtsam oleks olnud dokumendid välja võtta ja uuesti esimesele kursusele astuda. Seda ma siiski teha ei tahtnud. Jätkasin niisiis ikka kaugõppijana.

Meid oli esimesele kursusele vastu võetud neliteist inimest. Juba esimesele talvisele sessioonile jäid kaks meist tulemata. Kevadeks olid veel mõned kadunud. Mitu meist üldse lõpetas, ei oskagi ma praegu öelda. Kaugõppe prorektori ennustus – kuue aastaga ei lõpetata mitte keegi – ei läinud siiski täide. Üks siiski lõpetas, see oli Elle, kes oli meist kõigist palju vanem ja töötas juba aastaid saksa keele õpetajana. Ta oli kunagi Tallinna Pedagoogilises Instituudis õppinud, kuid oma Lääne-Saksamaal elanud ema tõttu enne riigieksameid välja visatud. Nüüd, kus tal juba pensioniaeg paistis, tahtis ta siiski ülikooli diplomit saada, et tohtida õpetada keskkooli klassides, saada pisut kõrgemat palka ja seetõttu hiljem ka suuremat pensioni. Sellepärast ta siis astuski Tartu Ülikooli kaugõppeosakonda, et teha kogu kõrgkool otsast peale uuesti läbi. Ühtki Tallinnas saadud eksamihinnet tal Tartusse üle ei kantud – liiga palju aega oli vahele jäänud. Ellet oli veel üks suur probleem – ta polnud kunagi elus vene keelt õppinud ega osanud seda keelt üldse. Sel aastal, kui meie ülikooli astusime, tuli saksa filoloogidel kohe esimesel semestril teha vene keele arvestus, ja sellega asi piirduski. Järgmisel aastal aga muudeti programme: vene keeles tuli teha viis arvestust ja eksam. Hoiatati, et kõigil, kes ülikooliaja jooksul kursust kordama jäävad, tuleb programmi muutusest tingitud arvestused-eksamid järele teha. Ellet, kes suuri vaevu suutis ühe vene keele arvestusega toime tulla, ei jäänud midagi muud üle kui maksu mis maksab ülikool kuue aastaga ära lõpetada. Oma tervisega riskeerides saigi ta sellega hakkama. Meie, teised, võisime asja rahulikumalt võtta. Igaüks õppis vastavalt oma võimetele ja võimalustele ning liikus edasi nii kiiresti nagu töökoormus, perekond ja tervis seda lubasid. Seda soovitasid meile ka mitmed õppejõud. Esimene kursus tuli siiski kõigil ühe aasta jooksul lõpetada: kes ei lõpetanud, pidi lahkuma. Teist kursust jäid mitmed meist kordama. Minul õnnestus küll teine kursus ühe aastaga lõpetada, kuid kolmanda kursuse jaoks kulus ka minul kaks aastat. Kahetseda polnud siin midagi, ka ennast laiskuses või andetuses süüdistada polnud põhjust. Kolmanda kursuse programm oli üsna suur ja sisaldas vägagi huvitavaid aineid, nagu saksa kirjandus, keele ajalugu, leksikoloogia, stilistika, mida ei saanud ega tahtnudki pealiskaudselt võtta, kuid millega põhjalikult tegelemine nõudis päris palju aega.

Palju on räägitud sellest, et kaugõppijad pole ikka need päris õiged üliõpilased: tudengielust ja tudengiromantikast ei saa nad kunagi osa. See võib ju õige olla, kuid kaugõppijatel oli siiski ka oma romantika, oma kaugõppehuumor, oma küünarnukitunne. See tuli ainult ära tabada. Muidugi pole töö kõrvalt õppimine meelakkumine. Meenub, et ühel perioodil oligi ühelt õppejõult juhuslikult pudenenud sõna „meelakkumine“ meie kursuse lööksõnaks. „Mis sa teed siin, distantstuupur? Lakud aga muudkui jälle mett?“ küsiti kursusekaaslaselt, kes väsinult raamatukogus konutas ja tühjal pilgul enda ette vaatas. Probleeme ja ebamugavusi oli küllaga, kuid need tuli naljaks, või veel parem – völlanaljaks pöörata, siis võis elu jälle edasi minna. Virisemine pole ju kunagi kedagi aidanud; ei olnud see meilgi kombeks.

Meie talvine õppesessioon algas alati 2. jaanuaril. Aastavahetuse pidudest veel välja magamata peadega istusid Tallinna kaugõppijad 2. jaanuari varahommikul kell 7 Balti jaamast väljuvasse rongi. Kell 10 oleks tulnud juba loengul istuda, kuid mis teha, kui rong jõudis Tartusse vaid mõni minut enne kümnet, ja enne kõike tuli majutuskohast üles otsida, et oleks, kuhu kohver käest maha panna. Miks me, laiskvorstid, siis ometi juba eelmisel päeval Tartusse ei sõitnud? Aga 1. jaanuar oli ju püha, sel päeval poleks mitte keegi meid majutama tulnud. Nüüd jooksi, kohvrid-kotid näpus, jaamast üle Toomemäe ülikooli majandusosakonda, panime oma nimed kirja, maksime mingi väikese summa ja saime teada koolimaja aadressi, kuhu tuli minna. Usun, et oma ülikooliaja jooksul tutvusime vist kõigi tolleaegsete Tartu koolimajadega, nende klassiruumidega, võimlatega, keldritega, koridoridega, ja mis peaaegu – pesemisvõimalustega. Uuemate koolimajade võimlate juurde kuulusid küll ka duširuumid, kuid need olid reeglina kaugõppijate eest lukku pandud. Mõnikord läks valvuritadi süda siiski haledaks ja ta lubas meid keskkütteruumi või koguni duširuumi pesema. Mõnes vanemas koolimajas tuli aga umbes kaheksakümnel inimesel hommikuti kooli ainukese WC kahe kraanikausi taga järjekorras seista. Polnud viga midagi, tuli lihtsalt piisavalt vara üles tõusta.

Koolimaja aadress teada, jooksi või sõitsime, kuidas kunagi, kohe sinna. „Naised kolmandale, mehed esimesele korrusele!“ hüüdis keegi. Kõigepealt tuli klassiruumidest koolipingid välja lohistada ja siis voodid sisse tassida. Voodid? Kus need olid? Koolihoovil oli lumehanges hunnik roostetanud vanarauda, mis lähemal silmitsemisel osutus siiski lahtivõetud raudvooditeks. Muidugi olid need ühiselamutest maha kantud kõikud „meelakkujatele“ head küllalt. „Mis sa siis õige tahad, magama tulid siia või?“ küsisime üksteiselt, kui mõnikord tuju ära kippus minema.

Roostes, märjad, külmad reformpõhjad ja vooditsad tuli koolimajja tassida – naised kolmandale, mehed esimesele korrusele – , klassiruumides omavahel kokku sobitada ja kokku panna. Edasi tuli igaühel endale madrats otsida. Koolitadi ütles: „Need on all keldrikorruusel hunnikus, valige endale sealt ise välja!“ Valik oli suur: poriseks tallatud keldripõrandalt võisid valida jube musta, õudsalt musta, kole musta, väga musta või lihtsalt musta madratsi vahel. Peamine oli siiski, et küljealune oleks kuiv, sest linad, millega mustad madratsid kinni kaeti, olid ülikooli omad ja polnud meie asi, kes need pärast puhtaks pesi.

Linade-tekide-patjade kohta öeldi, et komandant tuleb õhtul kell kaheksa neid jagama. Niisiis, kui voodid olid kuidagi kokku klopsitud, madratsid peale veetud ja kohad kinni pandud, võisime *alma materi* poole teele asuda. Mitu loengut me maha olime „maganud“, kes sellest enam aru sai.

Õhtul kell kaheksa olime reas selle ruumi ukse taga, kus komandant pidi hakkama voodivarustust jagama. Ei olnud teda kell kaheksa, kell üheksa ega kell kümme veel. „Oh, latsekse, ega ta täämba õdaku ämp tule,“ ütles valvur-tädi. Katsugu me see öö kuidagi niisama mantlite all ära magada, küll me homme ka tekid-padjad saame! Mantli oleks ju võinud peale võtta küll, aga tekki oleks ka ikka vaja läinud, isegi kahte tekki, sest ruumid olid kütmata. Kütja uusaastapidu polnud lihtsalt veel lõppenud. Kellelgi polnud tahtmist külma klassituppa röske ja porise madratsi peale minna, mis sest, et omaenda mantli alla. All komandandi ukse taga oli palju lõbusam. Ajasime juttu, lõõpisime, rääkisime anekdoote, laulsimegi. Igav igatahes ei hakanud. Kui komandanti ka uue kuupäeva saabudes veel ei olnud, läksime siiski oma „tubadesse“. Vaevalt olime end aga madratsite peal ja mantlite all kõverasse tõmmanud, kui äkki koridoris keegi hüüdis: „Tekid tulid!“ Ise nad muidugi ei tulnud, komandanditädi ikka tõi; tõi isegi padjad ja linad. Oh seda rõõmu! Suurest heameelest ei taibanud keegi isegi küsida, kuhu see kallid kraamid siis nii kauaks jäi.

Need mälestused pärinevad suuremalt jaolt kõige esimesest sessioonist 1967. aasta jaanuaris. Järgmisel, suvesessioonil olime majutatud teise koolimajja Tammelinna. Seal polnud meie käsutuses klassiruumid, vaid meie elukohaks järgmise kolme nädala jooksul oli määratud kooli võimla. Raulasid oli nüüdki koolihoovi nurgas, kuid nüüd, soojal ajal ei hakanud keegi voodite kokkumonteerimisega vaeva nägema. Laotasime võimlemismatid ja madratsid põrandale, tekid-padjad-linad, mis seekord tuli igaühel endal kaenlas läbi linna kohale tassida, panime sinna peale, koolimaja pealt „leidsime“ ka toole riiete ja muude asjade ärapanemiseks – ja elu ligikaudu kaheksakümne armsa toanaabri seltsis võis

alata.

Ega õõbimispaik meie elus õieti kuigi suurt rolli mänginudki. Elasime ju sel ajal põhiliselt auditooriumides ja raamatukogus. Hommikul, niipea kui silmad lahti läksid, sõitsime bussiga linna. Esimene asi oli tormata peahoone viimasele korrusele „seminarkasse“ – nii nimetati ajaloo-keeleteaduskonna raamatukogu – ja panna endale seal terveks päevaks koht kinni. Siis jooksisime lähedalasuvasse püstijalakohvikusse sööma. Tagasiteel ostsime kioskist veel ajalehe – ja edasi olenes kõik juba loengute tunniplaanist. Õõbimispaika tagasi ei läinud me enne „seminarka“ sulgemist: kui me polnud loengul või söömas, siis istusime raamatukogus ja õppisime. Siiski mäletan ka üht ilusat sooja suve, mil ma läksin pärastlõunasel ajal botaanikaaeda ning jalutasin seal ringi, sõrm konspekti vahel. Oli asju, mida sai ka nii õppida. Mõnikord ostsin pileti ja sõitsin mootorlaevaga mööda Emajõe üles, ikka raamat või kaustik näpu vahel. Botaanikaaia pilet maksis tol ajal 10 kopikat, laevapilet vist 20-30 kopikat. Nii võis värsket õhku hingata, päikest võtta ja samal ajal õppida. Vanematel kursustel enam nii teha ei saanud, asi läks selleks liiga tõsiseks. Kui „seminarka“ õhtul suleti, leidsime peahoonest mõne vaba auditooriumi või otsisime endale oma koolimajast tühja koridorinurga, kus õppida. Tõsi küll, kord saime sellesama Tammelinna kooli majandusjuhatajalt rielda: „Terve võimla on teie päralt, ja ikka on vähe, ikka peate mööda nurgataguseid vedelema!“ Samal suvel jäi koolimaja just meie sessiooni ajal mingi remondi tõttu kolmeks päevaks ilma veeta. Lähim vee saamise võimalus oli Riia maantee ääres asuv pumbakaev. Joogivett võis sealt ju võtta, kuid pesemiseks oli ainuke koht ülikooli peahoone WC. Seal aga peremehetses koristajatädi, kes oli ilmselt vaimse hälbega; ta ei sallinud üldse, et selles ruumis peale tema veel keegi viibis: „Kurat, inimestel pole enam midagi muud teha, kui tulevad ülikooli s...majasse!“ kirus ta. Mis siis veel sellest rääkida, kui mõni kraani all hambaid või nägu pesema hakkas!

Kuid me olime ju Tartusse õppima tulnud; olmeprobleemidel oli täiesti teisejärguline tähtsus. Kui keegi virises, siis rikkus ta sellega kõigepealt iseenda meeleolu. Kui ta aga sellega juba ka teisi häirima hakkas, soovitati talle lihtsalt: „Ole vait või mine hotelli!“ Muuseas peab mainima, et hotelli pääseda, isegi kui selleks raha oleks jätkunud, oli vene ajal peaaegu võimatu. Ka siis, kui vabu tube leidis, oli hotelli administraatoril keelatud üliõpilasi majutada. Vedas vaid mõnel üksikul, kel läks korda töökoha kaudu komandeeringu vormistada.

Palju murelikumaks tegi asjaolu, et tunniplaanist, mis meile enne sessiooni oli koju saadetud, ei jäänud Tartus eriti midagi järele. Ükskõik millise ainega oli tegemist, sessiooni esimest loengut või tundi alustas peaaegu iga õppejõud sõnadega: „Kuulge, plaani järgi peaks meil teiega olema loengud siis ja siis, arvestus ja eksam sel ja sel kuupäeval. Aga vaadake, mulle need ajad ei sobi, mul on just samal ajal...“ Just samal ajal võis õppejõul olla riigieksam, teaduskonverents, komandeering, loengud statsionaarsetele üliõpilastele või mis iganes, mida kaugõppeosakond oma tunniplaanide koostamisel polnud arvestanud. Polnud harvad ka need juhused, kus kaugõppesessioon „sõitis sisse“ õppejõu suvepuhkusele. Järgnes plaanide ümbertegemine. Juhtus, et selle tagajärjel sattusid kaks eri aine loengut ühele ja samale ajale – kumbki õppejõud polnud nõus järele andma. Sel juhul läksid mõned meist ühele, teised teisele loengule ning pärast vahetasime konspekte. Mõned loengud sattusid hilisõhtule või pühapäevale – suur tänu õppejõududele, kes olid siiski nõus neid pidama! Meie jaoks polnud ju vahet. Mõned kellajaad jäid seoses nende „vangerdustega“ vabaks – väga hea, oligi just vaja õppida! Eksamite ja arvestustega oli veidi täbaram. Ümbertehtud plaani järgi kukkus mõnikord nii välja, et eksam tuli teha enne, kui veel kõik loengudki polnud kuulatud. Küllaltki tihti juhtus ka seda, et eksami tähtaeg oli küll määratud, õppejõud aga ei tahtnud sellest kuuldagi: oli ta ju alles äsja sissejuhatava loengu pidanud ja kohustusliku kirjanduse nimekirja andnud! „Enne järgmist sessiooni me eksamist ei räägi!“ ütles ta. Kuid dekanaat luges selle sooritamata eksami võlgnevuseks. See tähendas seda, et järgmiseks sessiooniks tohtisime töökohast paluda vaid palgata puhkust, mida võidi anda, kuid mille andmisest võis töökoht ka keelduda: seaduse silmis olime nüüd ju võlglased, „ebaõukad üliõpilased“, logardid-laiskvorstid!

Tegelikult suhtusid õppejõud meisse, kaugüliõpilastesse, siiski väga hästi. Nad pidasid meist lugu, kuigi igaüks seda vahest ehk sõnades ei väljendanud. Ja just sellepärast ei tehtud meile ka mingit

„hinnaalandust“: meile taheti ju ikkagi anda sellesama väärtusega kõrgharidus, mille said päevased tudengid. Meile tuldi igati vastu. Me võisime eksameid anda ka väljaspool sessiooni, kui olime selleks valmis: tuli vaid õppejõule helistada ja aeg kokku leppida. Ka konsultatsiooni võisime paluda, kui seda vaja oli. Tallinnas oli olemas Tartu Ülikooli konsultatsioonipunkt, kuhu õppejõud sõitsid kohale loenguteks, seminarideks, konsultatsioonideks või ka arvestusteks-eksamiteks, kui vaja. Selleks pidi ainult olema laekunud teatud arv avaldusi. Peab ütlema, et Tartu õppejõud sõitsid üsna meelsasti Tallinna: sõit ja vajaduse korral ka elamiskulud maksti neile välja – miks siis mitte minna?

Pärast Sinu lahkumist oli papa äkki vanaks jäänud. Aastaid oligi tal ju palju, kuid Sinu kõrval elades mõjus ta ikka tugeva ja elujõulisena. Nüüd oli ta murtud, elule alla vandunud mees. Vanasti, isegi Sinu vangilaagris viibimise ajal armastas ta väga laulda, enamasti oma nooruspõlve laule, kuid mõnikord isegi ka ooperiaariaid. Nüüd ei laulnud ta enam kunagi. Esimese asjana käskis ta Sinu voodi toast välja viia. Pärast Sinu arreteerimist oli see kogu aeg valmis olnud Sind jälle vastu võtma. Nüüd polnud papal enam midagi ega kedagi oodata. Nad jäid Peetriga kahekesi alumisele korrusele elama. Et Peeter oli pikki päevi kodust ära – tööl ja maleklubis, sekka aeg-ajalt ka haiglas või sanatooriumis, siis oli papa väga palju aega üksi. Ema käis teda küll iga päev vaatamas ja talle süüa tegemas. Nüüdsest peale me enam ülemise korruse köögis süüa ei teinudki. Ema tundis end isa ja venna hooldamise eest vastutavana, ja polnud mingit mõtet kahes köögis eraldi keeta. Ka Juta oli papa juures kogu selle aja, mil meid emaga kodus ei olnud: ta ei tahtnud ega osanud kusagil üksi olla. Mis minusse puutub, siis pean tunnistama, et nagu ma olin väikesena halb laps olnud, nii olin ka nüüd halb tütar, halb lapselaps ja halb õde. Olin „kass, kes kõndis omapead“. Pärast tööd tulin harva otse koju: läksin raamatukokku, laulma või kuhu iganes. Palju käisin ka teatris ja kontsertidel – piletid olid tol ajal suhteliselt odavad, ka „esinduslikuma“ riietusega sain hakkama: valge pluus ja tume seelik on mul terve eluaeg alati võtta olnud. Kui olingi kodus, siis istusin oma toas, lugesin või õppisin. Koduste asjadega tegelesin väga vähe. Kuna olin juba täiskasvanu, siis ema enam minu käike ei kontrollinud, ei keelanud ega käskinud, ei seadnud mulle mingeid nõudeid kojutuleku kellaaegade suhtes. Siiski andis ta mulle mitmel viisil mõista, et talle mu hilised kojutulekud ja perekonda ignoreeriv eluviis ei meeldinud. Juhtus, et kui tulin pärast kella ühtteist õhtul keeltekoolest, leidsin eest pimedada maja ja seestpoolt haaki pandud välisukse. Peetrit ega papat üles kolistada ma ei sõandanud. Et emale endast märku anda, pidin üritama lund, käbisid või puuoksi vastu teise korruse akent loopida. Kuna ma polnud kuigi hea täpsusviskaja, läks päris hulk aega, enne kui mul õnnestus ema äratada. „Ah jah, mul läks meelest ära, et sa veel väljas olid,“ ütles ta. Kord tulin teatrist, väljas oli kakskümmend kraadi külma. Meie peres oli aastaid tavaks olnud õhtul järele jäänud toit ja kuum teevesi praeahju sooja panna: selle võis sealt leida viimane kojutuli või ükskõik kes, kellel tuli soov enne magamaminekut veel midagi sooja juua või mõni suutäis süüa. Sel pakaseõhtul mõtlesin terve kodutee ainult sellest, kuidas ma koju jõudes esimese liigutusena avan praeahju, võtan sealt teekatla ja teen endale kõigepealt tulist teed; ka õhtusöök peaks veel soe olema. Paraku oli praeahi sel õhtul tühi. Jahtunud teekann seisis külmal pliidil. Sealsamas kõrval oli ka katel hangunud hakklihastega. Tol ajal ei teatud meil Eestis veel midagi elektrikannudest. Ka ei olnud meil köögis ühtki pistikupesa ning elektripliit oli seetõttu papa magamistoas. Muidugi ei hakanud ma sel hilisel tunnil enam papa toas kolistama. Läksin üles oma tuppa ja püüdsin teki all sooja saada. Kui järgmisel hommikul sellest emale rääkisin, siis kergitas ta vaid kulmu: „Ah nii, kas tõesti? Noh, ju ma siis unustasin!“

Kes süüa tahab, olgu söögiajal kodus! Selle korra oli papa ise juba sel ajal sisse seadnud, kui Peeter ja minu ema noored olid. Sellest rääkisid Sa mulle kord ise. Tookord jutustasid Sa, kuidas Peeter ühel suvel, kui te kõik Sipelgal suvitasite, sattus ühele naaberkülas puhkenud tulekahjule ning jäi appi seda kustutama. Muidugi ei tulnud talle meelde ega olekski vist võimalik olnud koju sõna saata. Te olite mures, sest Peeter polnud õhtusöögiks koju tulnud. Papa oli väga pahane, arvates, et poiss on hulkuma hakanud, ja ei lubanud Sul poja jaoks toitu praeahju sooja panna: kes süüa tahab, tulgu õigel ajal koju! Kui poiss lõpuks nõgisena ja tahmasena koju ilmus, sai ta ka veel oma välimuse pärast riielda. Järgmisel päeval tuli tõde muidugi päevavalgele, kuid riidlemine oli ikkagi riieldud ja poiss

õhtul tühja kõhuga magama läinud. Tänapäeva põhimõte, et ka vanemad peaksid tehtud ülekohtu puhul laste ees vabandama, tookord ei kehtinud. Ei kehtinud ka veel minu ajal. Ju siis taheti lapsi harjutada mõttega, et elu ongi ülekohtune ning et sellega tuleb arvestada. Niikuinii ei tee ükski vabandus olnut olematuks. „Mina istusin viis aastat ilmsüütult vangis, kes minu ees vabandas või mida see vabandus oleks andnud?“ ütlesid Sa. „Kes mulle need kaotatud aastad ja tervise enam tagasi annab?“ Kord, kui olin veel teismeline plika, läksime Sinuga sel teemal vaieldes lausa riidu. Sa ütlesid mulle tookord, et ükskõik mis kunagi kusagil juhtub, ikka tuleb mõelda: see on minu süü, kui mina oleksin teisiti teinud või öelnud, kui ma oleksin sel ajal seal olnud, või vastupidi, just kusagil mujal olnud, siis poleks seda juhtunud. Kui minu isal oleks olnud kodus hea laps ootamas, siis oleks ta ennast sõjas rohkem hoidnud ja koju tagasi tulnud, siis oleks ka minu emal mees kodus olnud, mul oleks olnud mitu õde-venda, ja pahandus Juta isa pärast oleks jäänud tulemata. Aga mina olin juba väikesena paha laps, küllap isal oligi ükskõik, kas ta saab veel kunagi koju või ei, ja nii läkski kõik nii nagu läks. Nüüd küsisin ma ninatargalt, et ehk olen ma siis koguni selleski süüdi, et sõda üldse puhkes? Sa ei jäänud vastust võlgu. Loomulikult, just minusugustest halbade lastest kasvavadki halvad inimesed, kelle pärast tekivad sõjad ja juhtuvad igasugused katastroofid.

Niisiis – kes söömata jääb, on selles ise süüdi. Selle põhimõtte võttis mu ema teilt üle. Kui koju jõudsin ja kõõgis kobistama hakkasin, kuulsin enamasti kõrvaltoast ema häält: „Vaata, kaabi sealt katla põhjast, ehk saad veel midagi, ja pese siis katel puhtaks!“ See oli tavaline.

Kord oli ta mulle siiski taldrikutäie guljašši praeahju jätnud. Mul oli väga hea meel, sest kõht oli tõesti tühi ja toit lõhnas isuäratavalt. Kuid vaevalt olin jõudnud kahvli toidu sisse panna, kui kuulsin Jutat kõrvaltoas midagi piuksuvat. Ta oli juba voodis. Ema tuli kööki: „Kuule, ega sa veel sööma ei jõudnud hakata? Jutakesele maitstes see toit nii väga, ta palub veel ainult paar ampsu sinu taldrikult, ega sa ju ometi ei keela talle?“ Ta võttis taldriku minu eest ära ja läks sellega Juta voodi juurde. Tagasi tuli ta tühja taldrikuga. Väike Ahjualune oli puhta töö teinud. „Mis mina sinna teha sain, kui laps tahtis süüa! Ise oled süüdi, eks sa tulnud siis õigel ajal koju! Tee endale nüüd võileiba!“ Ei hakanud ma mingit võileiba tegema, tõusin sõna lausumata laua tagant üles ning läksin tigidana ja tühja kõhuga magama. Ei pesnud taldrikutki puhtaks.

Emal oli ju tuhat korda õigus: kui kaua pidi ta siis lõpuks täiskasvanud tüdruku veel söötma? Vaadaku juba ükskord ise, kuidas hakkama saab! Oli viimane aeg ise oma elu seadma hakata. See, et ma ema katuse all elasin, oli paratamatus. Vene ajal polnud ju üksikul inimesel, kellel vanemate juures oli elamispind olemas, vähimatki lootust omaette korterit või tuba saada. Kuid nüüdsest peale sõin igaks juhuks linnas kõhu täis, vähemalt neil päevil, kui kauemaks ära jäin. Sain seda endale lubada, sest nüüd ei võtnud ema enam tervet minu palka enda kätte. Sellest päevast peale, kui Kalamaja kooli õppealajuhataja, teada saades, et minu palk ema kätte makstakse, irooniliselt mainis: „Nojaa, meie vana joodikust kütja palk makstakse ju ka alati naise kätte!“ – seadis ta sisse uue korra: üks kolmandik minu palgast läks emale majapidamisrahaks, teine kolmandik Juta heaks, kolmanda kolmandiku võisin endale jätta ja teha sellega, mis tahtsin. Loomulikult võisin kodust alati süüa saada – olin ju majapidamisraha maksnud. Kuid mul polnud enam mingit õigust midagi tahta, kui ma söögiajaks koju ei tulnud. Pole midagi öelda, mul oli ju võimalus valida: kas teater, raamatukogu, keeltekoor, kooriharjutus või soe õhtusöök. Olin oma valiku teinud ja nüüd polnud mul mingit õigust nuriseda. Sellega tuli arvestada. Minu hiliste tulekute taga ei kahtlustanud ema siiski midagi halba, selleks tundis ta mind juba küllalt hästi. Seda teadis isegi Juta. „Ema usub küll, et sa poistega ei käi. Sa oled nii inetu, et keegi ei taha sind!“ ütles ta ükskord. See polnud sihilik solvamine. Laps oli lihtsalt aus ja ütles, mida mõtles, nii nagu tema asjast aru sai. Ise oli ta väga ilus laps, täpselt selline, nagu ema selles vanuses oli olnud: rukkilillesinised silmad rõõmsas punapõselises näos, mida raamisid blondid inglilokid. Iseasi oli, mida mõtlesid naabrinaised, kui nad emale minu kuuldes ütlesid: „No küll sa ikka tegid targasti, et endale veel teise lapse muretsesid, nüüd sul on vähemalt keegi, kellest rõõmu tunda!“ Või: „No küll need sinu tütreid on erinevad, nagu õo ja päev! Sellest väikesest tuleb ikka *ilus* tüdruk!“ Selliste „tõdedega“ tuli meie naabrinaine Lille-Friida, ümbruskonna „elav ajaleht“, igal võimalikul juhul lagedale. Palju alla ei jäänud talle ka üle tänava naabrid, kaks elatanud õekest Erika ja Gerda, kaks

silmatorikavalt roosapõselist ja mustakulmulist iludust, üks kuldblond, teine sitikbrünett. Eks ma olin nende sellises suhtumises muidugi ka ise süüdi, olin selle ju oma oleku ja käitumisega välja kutsunud. Käisin mööda tänavat, pilk alati maas, nagu endassetõmbunud ja morn, ei vaadanud vasakule ega paremale, ei märganud naabreid teretadagi. Kui keegi mind mõnikord juhuslikult kõnetas, siis vastasin küsijale otsa vaatamata „Ei“, „Jah“, või „Ma ei tea“, ja astusin peatumata edasi. See-eest vaatas Juta alati igaühele avala, rõõmsa naeratusega otsa ja oskas juba koolieelikuna iga täiskasvanuga juttu ajada ning isegi nalja visata. Muidugi olime nagu öö ja päev! Lille-Friidal oli õigus: minu üle polnud emal küll mingit põhjust rõõmu tunda. Kas mäletad, mamma, et Sinagi ütlesid kord: „Jutakene tüütab küll alatasa, aga siiski on ta palju parem laps kui Tiiu omal ajal oli.“

Papa jäi silmnähtavalt nõrgemaks ja apaatsemaks. Ta sõi järjest vähem, ütles, et tal polevat isu. Varsti ei püsinud seegi vähene, mis ta sõi, tal enam sees. Ta jäi järjest kõhnemaks. Endisest suurest, tugevast mehemürakast oli nüüd järel vaid karjapoisike. Arsti pandud diagnoos oli – söögitoru vähk. Ravida ei olnud enam võimalik. Operatsioon oleks ehk aidanud, kuid nii kõrges eas inimese süda poleks sellele vastu pidanud. Õnneks ei olnud tal valusid, mis vähihaigusega enamasti kaasnevad. Lõppkokkuvõttes ta lihtsalt nälgis ära.

14. septembril 1969. aastal, nädal aega enne oma kaheksakümne viiendat sünnipäeva jäi papa magama ega ärkanud enam. See juhtus südaõõsel; Peeter andis meile sellest meie ammuse kokkulepitud signaaliga märku – koputas harjavarrega vastu lage. Jooksime emaga alla. Peeter oli juba asunud surnut pesema ja riietama. Tema ajas järgmistel päevadel ka kõik matustega seotud asjad: muretses surmatunnistuse, kirstu, pärjad, transpordi ja kõik muu. Ema hooleks jäi kirikuõpetajaga kokkuleppimine ja peielaua korraldamine. Mina andsin neil päevil koolis ema eest tunde.

Need ei olnud minu elu esimesed tunnid, mis mul tookord anda tulid. Juba teist aastat andsin Kalamaja koolis ka eesti keele tunde. 1968. aasta sügisel jäi koolis kuus tundi „ripakile“: ei ema ega tema kolleeg, teine eesti keele õpetaja ei tahtnud endale liiga suurt koormust. Minule kulus aga tundide andmise kogemus ära, sest varsti pidin ma niikuinii hakkama pedagoogilise praktika peale mõtlema. Kust selleks ajaks saksa keele tunde saada, sellest polnud mul aimugi, kuid esialgu tuli harjuda üldse klassi ees seisma ja lastega toime tulema. Kergelt see asi mul ei läinud. Olin ju maast-madalast harjunud üksi olema, sõna kuulama ja vaikides käsku täitma. Kust pidi siis nüüd järsku tulema oskus klassitäit lapsi valitseda, neid endale allutada ja kuulama panna? Õpetamise metoodikast polnud mul niikuinii vähimatki aimu. Häält, mis oleks klassi teise otsa kostnud, mul ka ei olnud. Pealegi – kuidas saab üldse kirjandust õpetada inimene, kes on nii kidakeelne, et ei oska harilikust seltskondlikust vestlusestki osa võtta? Juta, kes oli selleks ajaks jõudnud juba viiendasse klassi, küsis: „Kas nad kuulavad sind ka?“ „Muidugi kuulavad,“ valetasin. „On ikka lollakad,“ arvas Juta. „Mina küll ei kuulaks.“

Juta oli jõudnud sellesse kõige raskemasse koolilapse ikka. Raske oli emal, raske oli õpetajatel. Tüdrukul oli hea pea, kuid õppimine oli kõige viimane asi, mida ta teha tahtis. Ta õppis täpselt niipalju, et mitte kahtesid saada. Kolmesidki oli tal vaid harva. Andekas, kuid laisk, öeldi tema kohta. Hullem oli lugu distsipliiniga. Õpetajatelt tuli üks kaebus teise järel: segab tundi, ei kuula sõna, haugub vastu, ei allu korraldustele. Õpilaspäevikus oli märkusi küll harva, sest tüdruk lihtsalt keeldus õpetajatele päevikut esitamast. Ainus, keda ta veidigi arvestas, oli tema treener Hilja Vinkel. Neid õpilasi, kellel koolis polnud õppimise ja käitumisega asjad korras, ei lubatud võistlustele, ei võetud kaasa võistlusreisidele ega treeninglaagritesse. See mõjus mingil määral. Kuid ka oma treeneriga käitus Juta teinekord häbematult. Peaaegu iga kord, kui tänaval kokku juhtusime, manitses treener mind, et ma oma õde paremini kasvataksin, talle paremat eeskuju annaksin. Kui ta vaid oleks teadnud, kui tihti soovitati just minul oma õest eeskuju võtta – nii kena, nii tubli, nii hakkaja, nii abivalmis, nii energiline!

Sellised me kord juba olime – tõepoolest nagu öö ja päev. Nii ühel kui teisel olid oma head ja halvad küljed. Ei olnud meist kummastki teisele eeskuju andjat ega teisest eeskuju võtjat. Igal juhul

hakkasin oma käikudel nüüd vältima Rahu tänavat, kus asusid tenniseväljakud.

1970. aasta suvel lõpetasin ülikoolis kolmanda kursuse. Seda peeti üldiselt kõige raskemaks kursuseks, ja seda ta ka tõepoolest oli. Ühe aastaga ei lõpetanud seda keegi, erandiks oli vaid meie Elle. Kulus minulgi selleks kaks aastat. Kõige viimaseks eksamiks suvesessioonil oli plaani järgi leksikoloogia. Lõpmatult huvitav aine, kui vaid oleks piisavalt aega olnud sellesse põhjalikumalt süveneda! Aga tähtaeg kiirustas tagant. Õppejõud Lilia Otsmaa, väga omapärane, huvitav daam, ei tahtnud meid plaanis märgitud kuupäeval üldse jutule võtta – temal algab puhkus, ta sõidab juba homme suvilasse, tulgu me kõik parem sügisel. Kuid minul oli ikkagi kahju sellest tööst, mille ma olin tähtjaks ära teinud; olin tegelikult eksamiks valmis. Ütlesin seda ka proua Otsmaale ja palusin siiski võimalust vastama tulla. Ta mõtles veidi ja kutsus mu siis sama päeva õhtuks enda juurde koju. Õppejõudude juures kodus eksameid anda polnud küll lubatud, kuid üldiselt seda siiski aeg-ajalt tehti. Sellegipoolest tundusin ma endale lausa hullumeelsena: minna laupäeva õhtul õppejõu juurde koju eksamit tegema, ja veel kelle juurde – Otsmaa juurde! – see tähendas kindlat läbikukkumist!

Läbi ma siiski ei kukkunud. Sain isegi viie, Otsmaa kiitis mu vastuse väga põhjalikuks. Seega võisin lugeda kolmanda kursuse lõpetatuks ja sõitsin järgmisel hommikul koju.

Kodus kuulsin, et Peeter oli puhkuse võtnud. See oli ebaharilik, sest tavaliselt puhkas ta alati talvel. Tal oli raske kanda paksust villasest riidest vatiiniga talvemantlit, sellepärast eelistas ta külmal ajal olla kodus või sanatooriumis. Tol ajal ei teatud meil ju veel midagi kergest sünteetilisest materjalist jopedest. Nüüd oli tal aga juba suvelgi raske liikuda. Tee kodust bussipeatuseni oli tema jaoks pikk ja vaevaline. Käies luges ta samme: kakskümmend sammu astus, siis seisis ja puhkas. Juulikuuks oli tema jõud juba täiesti otsas. Kui ma Tartust koju jõudsin, oli Peeter voodis. Ei tõusnud ta sealt järgmiselgi päeval.

Oli küll juba juulikuu, kuid ema polnud millegipärast veel puhkusel. Ei mäleta täpselt, aga ju ta vist istus direktori asendajana kooli kantseleis. Juta oli Kurgjärve spordilaagris. Oli päris hea, et ma koju jõudsin, sest keegi pidi igaks juhuks Peetri läheduses olema. Elasingi neil päevil all, sest minu tuba ülemisel korrusel oli Viive ja Liia päralt. Nad mõlemad olid nüüd Tallinna Pedagoogilise Instituudi kaugüliõpilased. Nende sessioon kestis viis nädalat, kuni juulikuu lõpuni. Augusti alguses pidin nendega koos nädalaks-paariks maale sõitma.

Sellest sõidust ei tulnud seekord midagi välja.

Järgmisel päeval pärast Tartust koju jõudmist tegin Peetrile hommikusöögiks taldrikutäie putru kisselliga. „Oled sa hulluks läinud!“ ütles ta. „Nii palju ei jõua ma kunagi ära süüa!“

See oli meie viimane jutuajamine. Pärast lõunat tekkis Peetril verejooks, ema kutsus kiirabi ja Peeter viidi haiglasse. „Teie venna seisukord on väga raske,“ ütles kiirabiarst juba ette hoiatades.

Järgmine päev, 8. juuli 1970 oli ilus, päikesepaisteline, soe suvepäev. Olin sama hästi kui üksik kodus: Liia ja Viive õppisid üleval minu toas, ema oli koolis, Juta spordilaagris. Aliide Künnap oli küll ka majas, kuid tema elas omaette elu. Meie vana hea Vörno-mamma istus aias ja ajas ühe külla tulnud sõbrannaga juttu. Hakkasin tube koristama, ja et see töö lõbusamalt läheks, panin grammofooni mängima.

Tšaikovski „Itaalia capricciot“, üht oma lemmikplaati, pole ma kordagi saanud segamatult otsast lõpuni kuulata. Ikka on keegi või miski vahele tulnud.

Tol päeval panin ma selle plaadi viimast korda mängima. Nühkisin põrandat, kuulasin muusikat, laulsin ise kaasa – ega kuulnudki koputust. Äkki oli Vörno-mamma meie köögis.

„Tule, kallid laps, ruttu! Haiglast on kiri tulnud, Peetrit ei ole enam!“

Meil polnud ju telefoni. Ka ema töötelefoni numbrit polnud Peeter vist haiglas kellelegi andnud. Võib ka olla, et tal polnudki seda numbrit. Niisiis saadeti kurb teade meile haiglast käsipostiga koju. Oli see keegi õdedest või sanitaridest, kes kirja tõi – kes seda enam teab. Seisin välistrepil nagu puuga pähe saanud: kas ma üldse taipasin kirja toojale aitähki öelda, ei mäleta. Ma ju teadsin, kui haige Peeter oli; teadsin ka, et meil teda enam kauaks ei ole. Sellegipoolest keeldus süda seda tunnistamast: „Ei! Ei!“ karjus kogu mu sisemus. Ka Sinu ja papa minek olid mind muidugi kurvastanud, olite ju mu

vanavanemad ning olite kuulunud kogu mu igapäevase elu juurde. Andke mulle andeks, kuid teie mõlema surm oli minu jaoks vaid paratamatu, loogiline asjade käik. Peetriga polnud me peaaegu üldse suhelnud: oma haiguse tõttu hoidus ta minust eemale, küllap kartes mind nakatada. Sellegipoolest oli ta mulle kuidagi eriliselt lähedane. Ma polnud teda ju kunagi onuks nimetanud. Alles nüüd taipasin, et olin kaotanud oma suure toriseja venna.

Muidugi ei karjunud ma midagi. Seisin tükk aega juhmilt ja keerutasin kirja käes. Siis läksin tuppa, lülitasin grammofoni välja. Võtsin „Itaalia capriccio“ plaadi pealt ära ja panin kappi. Seal seisab ta puutumata juba üle neljakümne aasta.

Panin end veidi viisakamalt riidesse ja läksin Hiiu jaama, kus oli kõige lähem telefon, et sealt emale helistada. Hakkasime järjekordselt matusteks valmistuma. „Kiiresti sai see plats teil täis,“ ütles onu Hugo kalmistul.

Juta ei tulnud matusele. Ema oli Kurgjärvele helistanud ja palunud treeneril talle teade edasi öelda; kuid kas sõita matusele või mitte, seda pidi Juta ise otsustama. Sundida ega kohustada ema teda ei tahtnud. Murdeealise lapse puhul oli see kindlasti õige otsus. Hiljem kuulsime treenerilt, et sel õhtul polnud terves laagris olnud ülemeelikumat, lärmakamat, ulakamat tüdrukut kui Juta. See oli tema enesekaitse õnnetuse ja südamevalu puhul. Olime seda kord ennegi kogenud. Kord läks Juta ema soovil Hiiu poodi ning ei tulnud ega tulnud tagasi. See oli tema mood, kasutada poeskäiku ettekäändena kodust välja pääsemiseks. Poes käis ta küll ka, kuid enne või pärast seda läks ta enamasti veel sõbrannade juurde või hulkus niisama ringi ning saabus koju alles siis, kui kodu meelde tuli. Seekord oli ta eriti kaua ära. Ema küsimusele, kus ta nii kaua oli, vastas ta ülbelt: „Mis see sinu asi on, käin, kus tahan! Eks toonud ise oma leib, kui sul sellega nii kiire oli!“ Ema oli häbematust vastusest šokeeritud, tekkis suur riid. Alles hiljem tuli välja, et üks Juta kooliõde oli just samal õhtul lausa tema enda silma all Hiiu jaamas rongi alla jooksnud ja surma saanud. Tulla koju ja oma mure südamele ära rääkida – seda pole me Jutaga kumbki kunagi osanud. Me reageerisime oma valule kumbki isemoodi ja mõlemad valesti: Juta praalides ja ülbitsedes, mina vaikides ja sappi südamesse kogudes.

Nüüd tuli hakata elu ümber korraldama. Pere oli poole võrra väiksemaks jäänud, tuli otsustada, kus ja kuidas edasi elada. Alumist korrust tühjaks jätta ei saanud ega tahtnud, sest seal oli ju olnud pärast sõda meie tegelik kodu. Kahte korrust talvel ainult kolme inimese jaoks kütta poleks aga ka mõtet olnud. Kolisime siis ülemisest suuremast toast hädavajalikuma kraami alla ja jätsime toa esialgu pooltühjana seisma. Oma väikese toa jätsin ma endale „suveresidentsiks“: kevadiste soojade ilmade saabudes hakkasin seal elama, sügisel tulin alla ema ja Juta juurde, et mitte kütet raisata. Tegin emale ettepaneku võtta ülemisse suurde tuppa kas või ajutised üürilised, näiteks mõned üliõpilased; tühjalt seismine ei ole toale hea, pealegi oleksin tahtnud majas rohkem elu näha. Pimedatel sügisõhtutel oli siin nüüd ju üsna kõrge elada: suur vana majalobudik, ülemisel korrusel vaid üksainus vananimine, all kaks naist ja kooliplika.

Ema ei olnud mu ettepanekuga nõus, ja loomulikult jäi tema kui maja perenaise sõna peale.

Siitpeale hakkasid erinevused ema ja minu iseloomudes eriti välja paistma. Me mõlemad olime tegelikkuses hoopis teised inimesed kui need, kelleks meid peeti. Ema oli ju kunagi olnud elav, lõbus, liikuv inimene, kõigis ettevõtmistes alati eestvedaja, seltskonna hing. Olin teda ka ise sellisena näinud, kuid pean tunnistama, et ma veidi võõristasin teda neil juhtudel: minu silmis polnud see tema loomulik olek. Kodus oli ta eraklik, endassetõmbunud, seltskonda vältiv inimene. Juttu ajada võis temaga küll paljudel teemadel: kultuurist, kirjandusest, koolist, muidugi igapäevasest elust ja majapidamisest. Lõõpida, nalja visata, ka igal teemal ironiseerida võis temaga alati. Kuid see kõik oli pealiskiht, raudrüü, millest oli võimatu läbi tungida, mille taha ei pääsenud mitte keegi. Arutada probleeme, mis polnud praktilist laadi, vaid puudutasid inimese hinge ja südant, kurta talle oma muresid, nagu see ema ja tütre vahelistes suhetes ju enesestmõistetav oleks – see polnud võimalik. Siis läks ta otsekohe lukku, muutus külmaks ja tõrjuvaks ning tegi mulle selgeks, et minusugusel pole vaja sellistest asjadest mõelda, veel vähem rääkida: mina õppigu, tehku korralikult oma igapäevast tööd, aidaku

majapidamises kaasa, kuulaku sõna ja täitku käsku, küll siis saavad kõik asjad iseenesest korda.

Külalisi käis meil järjest harvemini. Need vähesed sugulased, kes meile veel olid jäänud, said üsna jaheda vastuvõtu osaliseks. Ei mingit kohvi pakkumist; ema sagedased kella vaatamised andsid külalisele selgelt mõista, et ta polnud siin eriti oodatud. Oma sünnipäevadel oli ema alati üksi kodus, kui meid Jutaga mitte arvestada. Küllakutsed lükkas ta järjest sagedamini tagasi, või siis lubas minna ja ei läinud. Hiljem ei kutsutudki teda enam kuhugi.

Minu kohta rääkisid Sinagi alati kõigile: „Meie Tiiu ei armasta seltskonda, tema ei jookse sedasi alalõpmata ringi nagu teised noored, meie Tiiu tahab üksi, omaette olla!“ Seda rääkisid kõik, mitte ainult Sina. Niipalju te siis mind tundsitegi.

Ma olen alati tahtnud inimeste hulgas olla, ma vihkasin üksi olemist! Kuid lapsena olin ma selleks lihtsalt sunnitud. Sõda ja sõjajärgne aeg olid inimesed närviliseks, ettevaatlikuks ja umbusklikuks muutnud. Last lihtsalt ei lubatud kodust kaugemale. Kui olin juba teismeline, hakkasin lisaks sellele ka oma välimust ja kehvapoolset riietust häbenema; ka kodust väljumise keeldu polnud selleks ajaks keegi tühistanud. Kord, kui kibelesin jaanitulele minema, ütles ema, et üksi võiks ta mind ehk veel kuidagi sinna lubada: üksi hakkab mul niikuinii varsti igav ja ma tulen kohe koju tagasi. Kui ma aga koos teiste tüdrukutega lähen, siis hakkab nendega koos kindlasti lollusi tegema ja kes teab, mis siis veel juhtub. Vahetevahel kuulsin, et klassiõed olid kusagil koos käinud, kuid mind polnud kaasa kutsutud. Reet ütleski kord: „Mul ei ole mõtet sind kuhugi kutsuda, sest ma tean juba ette, et sina niikuinii kunagi ei tule.“ See oli tõsi. Kuid ma ei jätnud minemata mitte sellepärast, et ma poleks tahtnud minna, vaid sellepärast, et mind ei lubatud, ja tihti ka sellepärast, et mul polnud midagi selga panna. Külalisi mul ka ei käinud, ei sünnipäeval ega muul ajal: kutsuda ma kedagi ei tohtinud ja kutsumata ei teadnud keegi tulla.

Aeg läks ja sissejuurdunud elustiil hakkas kogu elu määrama. Kõik arvasid, et ma ei armasta seltskonda, sellepärast ei käi ma kunagi kusagil, või kui käingi, siis istun üksi nurgas ja ei suhtle kellegagi. Oi, kuidas ma oleksin tahtnud koos sõpradega lõbusalt aega veeta, juttu ajada, naerda! Kuid ma pole seda kunagi osanud.

Olen argipäevainimene. Viibin küll meelsasti igal pool, kus on palju inimesi. Koolis tundsin end väga hästi, nii hästi nagu üks hall hiireke end üldse tunda võis. Ülikooliajal olime niikuinii alati oma kursusega koos, niipalju kui kaugõppijad vähegi koos olla said. Ja kõigis koorides, kus olen laulnud, meeldis mulle just see, et sain olla paljude inimeste seas. Ka tööl ei tahaks ma kunagi mingis omaette kabinetis istuda. Tahan olla inimeste hulgas. Ma saan kõigiga alati hästi läbi. Mis sellest, et mul pole lähedasi sõpru, et ma olen kehv suhtleja, et ma võin ühe käe sõrmedel üles lugeda inimesed, kes on mind kunagi külla kutsunud; mis sellest, et oma sünnipäeval olen alati üksi kodus; pole sellestki lugu, et enamiku inimeste jaoks olen ma vaid „See-mis-ta-nimi-nüüd-oligi“. Peaasi, et minu ümber oleks inimesi.

Sellepärast oleksingi väga tahtnud majja, mis meie jaoks oli nüüd liiga suureks jäänud, uusi inimesi võtta. Oleks olnud keegi, kellele kas või hommikul tere öelda, kellele vahel häid pühi või head uut aastat soovida, kellega õues kuuri- või kaevuteel kokku saades paar sõna juttu ajada, kellelt vajaduse korral abi paluda. Tulijaid oleks olnud küllalt. Oli ju vene aeg, valitses korterikriis. Oli sugulastegi hulgas neid, kes vajasid toanurgakest Tallinnas. Ja meil seisis ülakorrusel suur tuba lausa tühjalt. Õhtuti koju tulles tundus meie maja suure pimedate akendega tondilossina, mille vaid ühest aknast paistis valgust. See ajas vahel isegi hirmu peale. Kuid ema ütles, et temale ei ole mitte kedagi tarvis, olgu mina wait ja jätku teda rahule. Ette rutates pean aga kohe ütlema, et kui Juta umbkaudu kümne aasta pärast sama ettepanekuga tuli, ütles ema: „Ah, eks sa tee, nagu tahad!“

Ei saa öelda, et pärast teie kõigi lahkumist keegi meie vastu huvi poleks tundnud. Paar päeva pärast papa surma – papa oli veel matmata – koputati meie uksele. Ukse taga seisis keegi võõras naisterahvas ja vuristas ühe hingetõmbega:

„Tere, kuulge, mulle öeldi, et siin suri inimene ära, kas tema tuba jäi vabaks?“

„On juba ära antud,“ vastasin. Võõras vabandas ja lahkus.

Nii silma pilgutamata ja pikemalt mõtlemata pole ma elus enne ega pärast seda valetanud. Muidu

ma üldiselt valetamist ei salli ning see ei kuku mul endal ka kunagi usutavalt välja. Seekord aga tuli see kuidagi iseenesest.

Mõni aeg hiljem, pärast Peetri surma tuli ühel õhtul jälle üks „külaline“. Tema oli kavalam, ja temast oli emal üsna raske lahti saada. Teretas, ütles, et soovib perenaisega rääkida. Selleks ajaks kui ema kohale jõudis, oli ta juba kingad jalast võtnud, mantli sinnasamasse taburetile visanud ning tatsas nüüd sukis edasi Peetri toa poole, möödamannes uudishimulikke pilke teiste tubade uste poole heites.

Mis ta muud tahtis kui tuba. Mitte endale, vaid „ühele väga kenale ja korralikule vanemale naisterahvale“. Ei ta teinud ema vastuväidetest väljagi, oli üsna pealetükkiv, lausa agressiivne. Ta oli meie elust päris hästi informeeritud: teadis, mitu tuba meil on, teadis meist Jutaga küllaltki palju. Oh, õed võiksid ju väga hästi kahekesi ühes toas elada, oleksid teineteisele seltsiks, siis jääks ju üks tuba ilusti vabaks! See tema tuttav on pensionär, tal on aega küll, tema võiks ju ka söögitegemise, koristamise ja kütmise enda peale võtta, eks selle võrra tule ju ka üür odavam! Ja noorem tütar on ju alles koolilaps, tema võib last õppimisel aidata! Ta võiks peres kohe päris vanaema eest olla! Ah et vanem tütar läheb võib-olla varsti mehele? No kuulge, mis te nüüd räägite, teie Tiiut teab ju terve Nõmme, teda pole veel keegi ühegi noormehega koos näinud, väljanägemine on tal ju ka, teate, natuke omapärane, ei tema teil niipea mehele saa! Aga muuseas, tema tunneb üht väga kena ja korralikku noormeest, ta võiks koos temaga kunagi külla tulla, viiks noored omavahel kokku! Sellel noormehel on oma elamispind olemas, tütar võiks pärast pulmi tema juurde kolida, siis oleks siin jälle rohkem ruumi!

Juba paigutas ta – õnneks küll vaid sõnadega – meie mööblit ümber, juba vahetas tapeeti, juba õmbles uusi kardinaid, juba korraldas meie pere päevakava. Ligi kaks tundi istus tädi ke meie toas ja aina jahvatas. Lõpuks ta siiski tüdines ja lahkus, kuid lubas kindlasti veelkord tagasi tulla, lootuses, et ehk perenaine siiski mõtleb veel järele.

Kui nüüd kõige selle peale tagasi mõelda, ega siis vist saagi emale selle pärast etteheiteid teha, et ta mul mingitest üürilistest rääkida ei lubanud. Kuid mina olin just sellest õhtust alates veelgi rohkem veendunud selles, et meid on majas liiga vähe. Kui vaid mõelda sellele, et tol võhivõõral inimesel oli selge pilt meie korteri planeeringust, meie töölemineku ja kojutuleku kellaegadest ning meie eluviisist üldse! Niisama hästi võis see kõik siis ju teada olla ka igale kurikaelale!

Loomulikult ei oleks minagi ühtki sellistest ukse taga käijatest majja võtnud, vaid oleksin ise valinud nende korterivajajate hulgast, keda ma tundsin ja teadsin. Kuid mulle polnud selleks õigust antud. Mina polnud ju perenaine. Olin vaid rumal ja inetu mehelesaamise lootuseta vanatüdruk, kellel polnud kodustes küsimustes midagi kaasa rääkida, vaid kes pidi ise igas asjas luba küsima ja sõna kuulama. Siiski on mul veel siiamani piinlik mõelda päevale, mil Iiri käis meil koos oma õetütrega Astraga. Astral oli vaja elukohta; meil seisis teisel korrusel suur tuba tühjana – ja ema ei võtnud teda, omaenda sugulast majja! Miks, see oli mulle siis ja on veel praegugi arusaamatu. Püüdsin ju tookord omaltki poolt Astra kasuks rääkida, kuid ema käskis mul lihtsalt wait olla. Ma ei tahaks oma emast halvasti mõelda ega halvasti öelda, kuid ma ei suutnud tookord ega suuda praegugi mõista mitmeid asju, mida ta tegi või tegemata jättis.

Sama 1970. aasta sügisel ootas meid emaga kooliski üks suur ebameeldivus. Rahandusosakond oli otsustanud Kalamaja kooli arvel linna raha kokku hoida. Augusti lõpupäevadel tuli kooli teade, et tohime kahe esimese klassi asemel vastu võtta ainult ühe. See tähendas, et üks klass tuli viimase võimaluseni täis toppida – ei mäleta kahjuks enam, kui palju sinna siis lõpuks õpilasi pandi, kindlasti üle kolmekümne kuue, võib-olla isegi nelikümmend. Sellegipoolest tuli viimasel hetkel kümmekond last teistesse koolidesse saata. Ei lugenud see, et kõik need lapsed elasid kooli piirkonnas, ammugi mitte see, et vanemad olid nendega juba mõnda aega kooliteed harjutanud. Ära saata ja kõik! Kuhu, see oli juba kooli ja lastevanemate enda mure. Lastevanemad olid muidugi tulivihased kooli peale, eriti aga nende õpetajate peale, kes olid saadetud kodudesse ebameeldivat sõnumit edasi ütlema. Telefone oli sel ajal ju vaid vähestes kodudes ning posti teel poleks teade enam õigeaks ajaks kohale jõudnud. Saime meiega emaga korralikult sõimata.

See polnud veel kõik. Saabus 1. september. Lapsed tulid kooli pidulikult rietatuna, lilled käes.

Õpetajad samuti. Ja siis, esimese aktuse ajal tuli äkki kantseleisse telefonogramm: kolmandate, viiendate ja seitsmendate klasside paralleelklassid panna kokku, need lapsed, kes klassi ei mahu, saata teistesse koolidesse! Aruanne selle kohta, kes kuhu saadetud, esitada sama tööpäeva lõpuks. Milline šokk lastele ja nende vanematele! Muidugi süüdistati jälle kõiges kooli, iseäranis klassijuhatajaid. Vähe sellest; ühe kolmanda klassi juhataja jäi päevapealt töötuks, kõigil aineõpetajatel jäi tunde, seega ka palka vähemaks. Kuna kogu kooli õpilaste üldarv vähenes, siis jäi sekretärile, majandusjuhatajale, pikapäevarühma kasvatajale ja raamatukoguhoidjale igaühele vaid pool töökohta. Muidugi koondati ka koolitädisid.

Minu väljavaated olid üsna nukrad. Kuna kõigil jäi tunde vähemaks, siis minu kui kutseta õpetaja tunnid tuli minult muidugi kohe ära võtta. Seega oleks mulle jäänud vaid pool raamatukoguhoidja kohta palgaga 30 rubla kuus – raha, millega ei ela ega sure. Lõpuks asi siiski lahenes: ema kolleeg Helene Aer, kellele minu tunnid pidid minema, ei tahtnud neid. Tema eelistas alati töötada vähemate tundidega; raha polnud nende peres probleemiks, pealegi polnud tema tervis eriti hea. Kooli sekretär leidis endale mujal uue töökohta, ja poolik sekretäri koht sai minu emale. Jagasime selle töö kahe peale ära – kui ema oli tunnis, siis istusin mina kantseleis. Minu teha jäid ka kõik masinakirjatööd. Palk maksti muidugi emale, ja mulle ei tulnud pähegi, et oleksin võinud vähemalt masinakirjatööde eest osa sellest rahast endale küsida.

Raha jäi vähemaks, kuid tööpäevad venisid pikemaks: masinakirjatöid oli võimalik teha alles pärast tundide lõppu. Nüüd sain aru, mida tähendab vanasõna „üheksa ametit, kümnes nälg“.

Nälga me muidugi ei jäänud, ja selle keerulise aasta pidasime kuidagi vastu. Ka ülikooli neljanda kursusega tulin toime.

1971. aasta sügis tõi minu ellu olulise pöörde.

Pelgulinna keskkooli, tolleaegse ametliku nimetusega Tallinna 46. Keskkooli saksa keele õpetaja leidis endale vahetult enne uue õppeaasta algust rahulikuma ja tulutoovama töö. Nüüd polnud enam pikka mõtlemist. Andsin raamatukogu kiire inventuuriga uuele inimesele üle ja alates septembrist olin Pelgulinna koolis täiskoomusega saksa keele õpetaja. Sain ka viienda klassi juhatajaks. „Hoiatan ette, väga raske klass,“ ütles direktor Urve Buschmann.

Raske oli see klass tõesti. Ja raske oli kogu esimene aasta selles koolis. Kõigepealt muidugi koolitöö ise. Saksa keele õpetamisega oli probleeme kõige vähem: meetoodilised juhendid olid käepärast, ka saksa keele õpetamise meetoodika loengud olid äsja kuulatud ja arvestuski tehtud. Seega sellest, kuidas keelt õpetada, oli mul ettekujutus olemas. Kuid raske oli murdeaalisi lapsi endale allutada, neid ennast kuulama panna. Ma ju ei osanud seda, olin ise kogu senise elu ainult sõna kuulanud, allunud, vaikides käsku täitnud. Ma ei osanud kelleltki midagi nõuda, oskasin vaid arglikult paluda, endal juba eitava vastusega leppiv pilk silmis. Ka klassiväline töö, mille maht oli palju suurem kui aine õpetamisel, oli mulle täiesti tundmatu maa: üritused, pioneeritöö, vanapaber, patriootiline kasvatustöö, ekskursioonid, klassiõhtud, klassiruumi remont – kogu see loetelu oli vaid jäämäe veepealne osa.

Esimesel aastal Pelgulinna koolis olid mul tunnid kahes vahetuses. Oli päevi, kus istusin koolimajas kella kaheksast hommikul kuni kella kaheksani õhtul. Vahepeal oli muidugi vabu tunde, kuid need kulusid tundide ettevalmistamiseks ja vihikute parandamiseks. Seda tööd sai teha vaid õpetajate toas, kus polnud just kõige rahulikum: inimesi käis sisse ja välja, telefon helises, ka kolleegide jutuajamise eest ei saanud kõrvu kinni panna. Ka tuli alati arvestada sellega, et õppealajuhataja võis õpetajate tuppa astuda, ringi vaadata ja öelda: „Ahah, teil on vaba tund? Õpetaja X helistas just, ta ei tule täna, minge kohe seitsmendasse a-sse ja tehke seal midagi, et nad ei karjuks ega lõhuks!“

Igasugusel koorilaulul ja klaverimängimisel oli siitpeale lõpp. Aega lihtsalt ei olnud enam. Noortekoori harjutus toimus esmaspäeva õhtuti kella kuuest kaheksani, ja just esmaspäeviti lõppes minu koolipäev alles kell pool kaheksa. Sel aastal juhtus ka nii, et kui jõululaupäeval teised inimesed läksid kirikusse, sõitsin mina just samal ajal bussiga kooli poole – teise vahetuse kolme viimast tundi andma. Varem lõpetamine ei tulnud kõne allagi, just jõuluõhtul jälgisid ülemused erilise hoolega, et

ükski klassiuks enne viimase kella helinat ei paotuks. Üldse olid „võitlevad ateistid“ neil aastail just koolides erilises hoos. Klassipäevikutes uuriti sõrmega ridu vedades, kas iga aine tundides, rääkimata klassijuhatajatundidest, ikka tehakse usuvastast kasvatustööd. Minu klassi parim õpilane Helle ei olnud pioneer. Sellest tuli üsnagi palju pahandust. Kooli partorg, minu klassi matemaatikaõpetaja, nõudis, et ma läheksin tüdruku koju ja selgitaksin välja, mis perekond see niisugune on, ega vanemad ometi usklikud ole, ning kui on, siis asuksin viivitamatult „abinõusid tarvitusele võtma“. „Noh?“ küsis ta minult järgmisel päeval võiduahne pilguga silmis. Kehitasin õlgu: „Mina ei näinud seal küll midagi kahtlast.“ Valet oli selles lauses ainult üks sõna: „ei näinud“ asemel oleksin pidanud ütleva „ei näe“. Tegelikult arvasin ma ka ise, et Helle võib pärit olla usklikust perekonnast. Järeldasin seda tema olekust ja käitumisest. Just sellepärast ma nende juurde koju ei läinudki. Midagi „kahtlast“ ei saanudki seal ju olla. Ja midagi ei juhtunudki. Laps õppis ikka endiselt eeskujulikult, pioneeriks ei astunud ja mind ka töölt lahti ei lastud.

Ise sain ma sel aastal väga harva kirikusse. Mitte sellepärast, et ma oleksin meie partorgi kartnud, kuid mul oli ju ikkagi vaja ülikoolis veel kaks kursust lõpetada. Koolides oli sel ajal veel kuuepäevane töönnädal. Kaugüliõpilasena oli mul õigus ühele vabale päevale nädalas. Seda oli õppealajuhataja tunniplaani koostades ka arvestanud. Sellele vabale päevale lisaks jäi mulle õppimiseks veel vaid pühapäev. Aga materjali oli palju ja tähtjad aina lähenesid. Polnud midagi parata, tuli ka pühapäeva hommikuti varakult tõusta ja kohe laua taha istuda – õppima, lugema, kontrolltööd või kursusetööd kirjutama. Nädala sees antud vaba päev kulus siis raamatukogus istumiseks ja materjalide kokkuotsimiseks.

Kolleegide hulgas jäin kauaks ajaks erakuks. Mul oli liiga palju tegemist ülikooli, iseenda ja oma õpilastega, sellega, et koolielus üldse vee peale jääda. Pealegi polnud ma sel ajal üldse kuigi kergelt sõbrunev inimene. Nägin-kuulsin küll, et teised õpetajad kõnetasid üksteist eesnime pidi ja sinatasid omavahel. Ise poleks ma seda julgenud teha, ja ega teisedki minuga eriti suhtlema ei kippunud. Need aastad olid lisaks kõigele ka küllaltki suure umbusaldamise aastad: ühestki uuest kolleegist ei võinud ju teada, mis taustaga inimene ta on, kelle kaudu ta selle koha sai, kas ta pole äkki kusagilt sisse sokutatud nuhk, kas temaga suhtlemine pole äkki kompromiteeriv?

Kevadel sain siiski teistele sammukese lähemale. Ametiühing korraldas õpetajatele reisi Kiievisse. See oli tore sõit, ühtlasi tegin ma endale sellega oma kolmekümneks sünnipäevaks kingituse. Ma polnud kunagi elus veel lennukiga sõitnud, 8.mail 1972. aastal oli esimene kord. Olin vaimustuses. Kui olime Borispoli lennuväljal maandunud ja buss sõidutas meid linna poole, nägime kahel pool teed õitsvaid kirsiaedu! Tallinnas oli ilm olnud jahe, märg ja tuuline. Siin valitses lausa suvine soojus.

Soojus ja õitemeri oligi see, mis mulle edaspidiseks alati Kiievit meenutama jäi. Meeles on ka pikk ja huvitav linnaekskursioon, eriti vana klooster „Petšerskaja Lavra“. Meie elukohaks neil neljal päeval sai internaatkool linna servas. Kohe esimese päeva õhtul, kui olime oma elamise sisse seadnud, läksime koos kolleegide Valmi, Pilvi ja Elvega omal käel jalutama. Sõitsime trammiga „Puštša-Voditsasse“, mis pidi olema üks puhkerajoonidest. Kuna õhtu oli juba käes ja päike loojunud, siis me kuigi palju ei näinud, kuid meelde jäi eriline õhk, mis oli kuidagi väga kergelt hingatav, täis meile tundmatute taimede aroome. Võõras kohas me pimedal ajal muidugi kaugele minna ei julgenud. Seisime trammi lõpp-peatuses, ootasime tagasisõidu võimalust ja sõime püstijalu tänavaäärsest kioskist ostetud saia ja juustu. Mõnus oli omaette vaikselt naeru pidada: see oli mu juubelisünnipäeva söömaaeg, ja mitte keegi ei teadnudki seda!

Järgmise päeva, 9. mai õhtul käisime suurel võidupüha kontserdil. Püha ise polnud ju meie jaoks üldse mingi eriline püha, kuid kultuuripalee, kus kontsert toimus, oli siiski omaette vaatamisväärsus. Kontsert ise oli väga pikk ja väga kirju kavaga, umbes selline, nagu neid riigipühade puhul Moskva kongresside paleest alati üle kanti. Oli laulu, oli tantsu, oli sketše, oli akrobaatikat ja mustkunsti - oli kõike, muidugi ka punaste lippude lehvitamist ja hurraahüüdeid kommunistlikule parteile. Enne ööbimiskohta jõudmist tuli meil üle elada veel tõeline vene „guljanje“ ühest peatänava Kreštšatiku

otsast teise, et jõuda oma bussipeatusse. Tänav oli äärest ääreni rahvast täis. Jalutati, lauldi, mängiti lõõtspilli ja kitarri – kõike läbisegi. Pidime hoolega kokku hoidma, et rahvasummas üksteist mitte silmist kaotada.

Kahju, et väga suur osa ajast tuli pühendada poodide ja kaubamajade „kammimisele“. Aga tol ajal oli see paratamatus. Nõukogude Liidus valitses ju alaline defitsiit. Tihti polnud kõige elementaarsemaidki tarbekaupu poest saada. Mis puutub riietusse ja jalanõudesse, siis pidi tutvusteta tavainimene kandma seda, mis parajasti poes müügil oli – mingit valikuvõimalust ei olnud. Nii kujunesidki ekskursioonid sageli peamiselt kaubareisideks: suuremaid linna varustati paremini. Ka väiksematest külapoodidest võis midagi leida, sest kohaliku rahva maitse ja vajadused võisid mõnedki kaubad, mille järele meil tormi joosti, jätta neis poeketes riulitele tolmu koguma. Meie põlvkond oli harjunud ka sellega, et kui keegi reisilt koju saabus, siis ei päritud temalt kõigepealt mitte reisimuljete järele, vaid küsiti – mis sa tõid? Ja tuua tuli kõigile: pereliikmetele, lähematele tuttavatele ja töökaaslastele. Ometi kord leidsin ma midagi head selles, et mul ühtki lähemat sugulast ega sõbrannat polnud: kingitusi tuli viia vaid emale ja Jutale.

Meenub, et sain tookord Kiievist mõnedki päris ilusad ja kasulikud asjad nii kodustele kui endale; igatahes olin oma kaubareisiga väga rahul. Kuid nüüd, üle kolmekümne aasta hiljem, kui püüan meenutada, mis need ilusad ja head asjad siis olid – löö või maha, mitte ei mäleta! Meeles on ilus, soe, kevadine ilm, päikesepaiste, õitsvad kirsid, sirelid ja kastanid. Meeles on Kiiev ise kõigi oma vaatamisväärsustega, meeles on rahva pühademeeleolu: ukrainlaste jaoks oli 9. mai tol ajal ikkagi väga tähtis püha. Meeles on pidulik kontsert, meeles on ka hilisõhtune saia-juustu söömine pimedas Puštša-Voditsa trammipeatuses minu kolmekümnenda sünnipäeva hilisõhtul.

Midagi ilusat viisin ma siiski veel koju: enne lennukile minekut ostime igaüks suure kimbu sireleid ja peotäie maikellukesi.

Tallinn võttis meid vastu musta maa, raagus puude ja kõleda, vinge põhjatuulega. Reis lennujaamast Nõmmele kestis vaid veidi vähem kui lend Kiievist Tallinna. Nii bussis kui tänaval vaadati mulle ja mu sirelikimbule järele. Olime teinud hüppe ilusasse kevadesse; hea oli siiski teada, et see päris õige kevad, kodumaine kevad seisis veel ees.

Sirelid ja maikellukesed panin kodus otsapidi keevasse vette, nad läksid taas ilusaks ning õitsesid vaasis veel terve nädala. Ainult lõhna ei olnud neil enam.

Need Kiievist toodud sireliõied olid ainsad, mida ma oma ülikooliaastate jooksul nägin. Kui Tartus algas kaugõppijate suvesessioon, siis polnud sirelid Tallinnas veel õitsema hakanud; Tartus olid nad selleks ajaks juba ära õitsenud. Ka jaanitulest ei teadnud me nende aastate jooksul midagi. Vaid siis, kui mõni õppejõud oma loengu või seminari edasi lükkas, öeldes, et jaaniõhtut ei hakka tema ometi auditoriumis veetma, vaatasime meiegi kalendrisse – ah jah, näe, ongi jaanilaupäev! Meenub üks jaaniõhtu, mil istusime kursusekaaslase Anneliga ühes Tammelinna kooli kolmanda korruse klassis aknalaua, õppisime ja vaatasime aeg-ajalt nukralt, kuidas Emajõe luhal põlesid jaanituled. Õppisin sel õhtul mitut asja korraga: paari päeva pärast pidin tegema ühel ja samal päeval kaks eksamit ja ühe arvestuse. Tegelikult kujuneski asi nii, et tulin ühest eksamiruumist välja ja astusin kohe teise. Mingit aega ühelt ainelt teisele ümber lülitumiseks ei olnud. Imekombel saingi kõigi nendega hakkama. Isegi hinded tulid head. Kavatsesin järgmisel päeval koju sõita, kuid sellest ei tulnud midagi välja. Ärkasin hommikul alles kella üheksa paiku. Suures võimlas polnud peale minu enam ainsatki „toakaaslast“: kes oli koju sõitnud, kes loengule või eksamile läinud. Hüppasin püsti – ja kukkusin voodile tagasi. Silmade eest lõi mustaks. Eelmise päeva pingeid oli olnud liiga palju. Oli selge, et sel päeval polnud minust kohvri tassijat ega bussijaamas piletisabas seisjat. Võtsin siis aja maha. Pikutasin veel pool tunnikest voodis, siis hakkasin tasapisi liigutama. Jalutasin mööda varjulisemaid tänavääri bussipeatusse ning sõitsin kesklinna. Turgutasin end kohvikus kange kohvi ja võileibadega, jalutasin botaanikaaias, sõitsin laevaga mööda Emajõe; pärast lubasin endale sööklas kolmekäigulise lõuna, õhtul läksin kinno. „Kodus“ leidsin oma padjalt kirja: „Oled ikka veel elus? Sain viie, sõidan koju. Nägudeni, Anneli.“ Naabervoodi oligi tühi.

Järgmisel aastal lõpetasin. Sain diplomitöö kirjutamiseks koolist kaks kuud puhkust – enam ei mäleta, oli see palgaline või palgata puhkus. Tegelikult polnudki see ju üldse mingi puhkus: kõik päevad kulusid raamatukogus istumiseks, töö kirjutamiseks, trükkimiseks ja vormistamiseks. Mis siin „puhkusest“ rääkida – ma ei teadnud sel ajal pühapäevadestki midagi. Aeg-ajalt tuli ka Tartusse juhendaja juurde sõita. Ka oponent vajas aega, et enne kaitsmist tööga tutvuda ja minuga vestelda. Töö tuli esitada kolmes eksemplaris, tuli leida kõitekoda, kus need kõige lühema ajaga kaante vahele pandi. Lõpuks ei tohtinud unustada ka seda, et peale diplomitöö kaitsmist seisis ees veel riigieksam teaduslikus kommunismis. Minu diplomitöö juhendaja Gerda Kondas – ta käskis end alati nimetada „Frau Dozentin Gerda Kondas“ – pidas mu tööd väga heaks ja ennustas, et töö saab ka auhinna. Oponent Lilia Otsmaa nii ei arvanud. Sain hindeks „4“. Mul endal polnud sellest midagi, et auhinnata jäin. Teadsin ju ise, et töö valmis kiirustades. Statsionaarsete üliõpilastega polnud mul üldse mõtet end võrdlema hakatagi. Leidsin ja leian praegugi, et „4“ oli täiesti õiglane hinne. Ka teadusliku kommunismi riigieksam läks vaid „neljale“. Eksamineerija küsis, miks tuleb sõdu ära hoida. Lugesin küll ette kõik koledad asjad, mida sõda endaga kaasa toob; teadsin neid ju omast käestki. Kuid õppejõud raputas ikka pead ja ütles, et õige küll, aga see pole veel kõik. Ja pead raputama ta jäigi. Kui ma enam midagi rohkem meelde tuletada ei suutnud, andsin alla ja leppisin neljaga. Lõpuks polnud ju hindel mingit tähtsust. Peaasi oli, et olin seitse aastat vaeva näinud, tööd teinud ja lõpuks kõrghariduse kätte saanud. See oli tähtis.

Järgmine päev oli jaanilaupäev. Kohe hommikul ajasin korda dokumendid, mis olid vajalikud diplomi vormistamiseks, tagastasin raamatukogule kõik minu käes olnud raamatud, tegin ühiselamukoha vabaks, viisin varustuse ära. Tahtsin koju sõita, kuid ühelegi Tallinna bussile polnud enam pileteid. Ainus võimalus koju saada oleks olnud hilisõhtuse Minski rongiga. Kuid Tartu-Pärnu bussile, mis sõitis Tõrva kaudu, oli vastu ootusi-kartusi kohti küllalt. Sõitsingi maale.

Ja see pidigi nii minema. Nii oli määratud. Taipan seda alles praegu. Just minu isa sünnikodu oli see koht, kuhu pidin kõigepealt minema sõnumiga ülikooli lõpetamisest. Olin ma ju mamma Miili järglastest esimene, kes sai kõrghariduse. Nüüdseks on meid juba rohkem: mõne aasta pärast lõpetas Viive Tallinna Pedagoogilise Instituudi, hiljem tema poeg Riho Tallinna Tehnikaülikooli. Liia pidi nõrga tervise tõttu kahjuks õpingud katkestama, kuid tema tütar Mallika sai meie suguvõsast esimeseks, kel oli võimalus muusikat õppida ning kellel on konservatooriumi haridus. Küllap oleks meid rohkemgi, kui minu isa ja tema vennad Arnold, Albert ja Leo oleksid kauem elanud.

Minu tulek oli kõigile meeldiv üllatus. Roobe kodus küll jaanituld ei tehtud, kuid Helmi pani autole hääled sisse ning tegi kõigile, kes autosse mahtusid, pika sõidu mööda ümbruskonna jaanitulesid. Kui tagasi jõudsim, ootas mamma Miili meid kuumakskõetud sauna ja ahjust tulnud saiadega. See jaaniõhtu oli mulle kauniks kingituseks ülikooli lõpetamise puhul.

Pidulik aktus toimus alles 3. juulil. Selleks puhuks sõitsid ka ema ja Juta Tartusse. 1973. aastal oli ajaloo-keeleteaduskonnas väga palju lõpetajaid. Aula oli puupüsti rahvast täis. Suurem osa lõpetajate omastest pidi palavas saalis püsti seisma. Palavus oligi see, mis mulle aktusest kõige rohkem meelde jäi. Mäletan ka seda, et kui hakati diplomeid kätte andma, läksin meelega mööda keskmist vahekäiku saali ette, kuigi minu istekohalt oleks lihtsam olnud minna seinäärse käigu kaudu. Mõtlesin: seitse aastat olen ma siin kaugõppijana pidanud mööda seinääri käima, vaat nüüd lähen just saali keskelt läbi!

Pärast aktust sõitis ema minu lilledega koju, Juta läks teise bussiga maale, mina jäin lõpubanketile. Erilist tuju mul selleks algul küll polnud, sest kartsin ette, et jään seal üksi istuma. Minu kursusekaaslastest, keda ma tundsin, lõpetas ainult ingerisoomlanna Niina, temagagi olime koos olnud vaid ühe aasta. Mingil põhjusel ei saanud või ei tahtnud Niina peole tulla. Peale meie kahe sai diplomi veel Milvi, kelle nime olime küll kuulnud, kuid keda nägime esmakordselt alles aktusel. Temagi ei tulnud banketile. Peab aga siiski ütlema, et meie kursuse päevased tudengid suhtusid minusse väga soojalt: kuigi olime alles diplomitöö kaitsmise eel tutvunud, võtsid nad mu kohe omaks, nagu oleksime kõik need aastad koos elanud ja õppinud. Suurelt osalt just sellepärast otsustasingi ka lõpupeole minna. Ja ma ei kahetsenudki seda. Tundsin end seal üsna hästi.

Järgmisel hommikul sõitsin kõige esimese Tallinna bussiga koju. Olin kodus juba kell üksteist. Ilm oli nii ilus, nagu üks juulikuu ilm üldse olla saab. Pakkisin asjad ja sõitsin rongiga Klooga randa.

Alles seal, rannaliival lebedes tundsin tõelist vabanemist. Ülikool oli lõpetatud. Polnud enam mingeid muresid, mingeid kohustusi, millele oleks tulnud siin mere ääres mõelda. Puhkus oli käes, koolitöö algus oli veel nii lõputus kauguses, et ei tulnud meeldegi. Ainult lama, kuula mere loksumist ja kajakate kiljumist, tunne mõnu päikese kuumusest ja ära mõtle mitte millelegi! Niisugust puhkust, nii täielikku lõõgastumist nagu sel päeval Klooga rannas pole ma terve elu jooksul enne ega pärast tundnud.

Ka koduseid muresid ei olnud meil sel ajal veel. Kes lahkunud olid, need olid lahkunud. Ema sai sügisel viiekümne viie aastaseks ning jäi päevapealt pensionile. Seda aega oli ta juba kaua oodanud. Nüüd oli see lõpuks käes. Ta nautis vabadust teha kõike, mida ta tahtis ja siis, kui tahtis. Ta tõusis hommikul siis, kui tahtis, jõi kohvi siis, kui tuju tuli. Ta ostis endale ujulakaardi ja hakkas linnas „Kalevi“ ujulas käima; pärast ujumist istus kohvikus. Kodus hakkas ta nüüd käsitööd tegema: enamasti kudus, vahel ka heegeldas. Ainult õmblemist ta ei sallinud. Kui ta parajasti käsitööga ei tegelnud, siis ta luges, lahendas ristsõnu või vaatas televiisorit. Tänu papale ja Peetrile oli ka meie vana maja veel üsna mitu aastat sellises seisukorras, et polnud vaja muretseda tilkuva katuse, laguneva välistrepi või katkise plangu pärast. Nii muretu aega polnud emal veel kunagi olnud, kui lapsepõlve mitte arvestada.

Kooli teemadel ei tahtnud ta kodus enam midagi kuulda, vähemalt minu suust mitte. Juta kooliasjadega tuli tal ju niikuinii kursis olla, aitas talle sellestki. Juta oli nüüd juba kümnenda klassi tüdruk, õppis Westholmi Gümnaasiumis, mis neil aastail kandis veel Tallinna 22. Keskkooli nime. Neil aastail õpetati pea kõigis keskkoolides lisaks üldainetele ka mingit eriala: meditsiini, kaubandust, autoasjandust, õmblemist, kunsti, muusikat – mida iganes. Juta valis kooli, kus õpetati ühes paralleelklassis muusikat, teises filmi- ja fotoasjandust. Kooli sissesaamisega tal probleeme ei olnud, sest põhikooli oli ta lõpetanud kõigi neljadega. Nende neljade saamiseks tuli tal end veidi pingutada, sest tol ajal vabastati nelja-viielised õpilased eksamitest. Muidugi oleks ta võinud mõneski aines ka viitele õppida – aga milleks? 22. Keskkooli sissesaamisel aitas teda ilmselt ka see, et ema oli tol ajal veel õpetaja. Tegelikult oli Jutal väga hea pea. Oleks ta seda vaid veidigi rohkem kasutanud, siis oleks ta edaspidi oma erialal võinud kaugele jõuda. Kuid ta ei armastanud raamatute taga istuda. Ta luges ja õppis täpselt niipalju, kui nelja saamiseks vaja oli. Rohkem probleeme oli käitumisega. Juba põhikoolis oli õpetajatel temaga raskusi olnud. Nüüd, keskkoolis ta muidugi enam tunde ei seganud ning õpetajatega enam-vähem viisakalt suhelda oskas ta ka, kui tal seda tarvis oli. Kuid juba esimesel koolipeol jäi ta suitsetamisega vahele. Käitumise hinne võeti alla. Hiljem algasid popitamised – kuid ikka nii, et veerandi lõpuks õnnestus hinded, sealhulgas ka käitumise hinne korda saada.

Kuna Juta oli valinud erialaks fotograafia, siis sisustas ema talle köögitagusesse väikesesse tuppa, kus mina kunagi olin elanud, pimiku ning ostis ka suurendusaparaadi ja kõik muu vajaliku.

Nüüd algas piltide tegemine. Juta sai Peetri fotoaparaadi endale. Minulgi oli varasemast ajast aparaat olemas, Peetri kingitus. Kuna mina polnud selle pealegi tulnud, et nõuda emalt endale pimikut koos kõige sinna juurde kuuluvaga, siis viisin oma filmid alati fotoateljeesse ilmutada ja pildid valmis teha. Nüüd õppisin Juta kõrvalt selle töö selgeks. See oli mõnus ajaviide, kujunes mulle vahepeal isegi hasardiiks. Istusin pooled õhtud pimikus, suurendasin oma vanadest filmidest pilte, varjutasin, toonisin, kombineerisin, tegin kõike, mis pähe tuli. Küll oli hea, et ülikool oli läbi, nüüd oli mul selleks aega! Ja majapidamisega tegeles ema. Küllap ta võis tihti pahanegi olla: täiskasvanud tütar on kodus, kuid abi temast ei ole, muudkui istub pimedas toas ja solgutab oma pildikesi. Siiski ei öelnud ta mulle selle kohta kunagi midagi halba. Tegelikult olid kõik välised tööd ju niikuinii minu teha: lõhkusin puid, tassisin vett sisse ja musta vett välja, ladusin briketti, pühkisin tänavat, rookisin lund. Kui meie kaev ühel talvel kuivaks jäi, siis oli vee kandmine ühe Põllu tänava maja kaevust terve veebruari- ja märtsikuu jooksul samuti minu töö. Juta käis meelsasti poes, kui emal oli hommikupoolikul midagi ostmata jäänud.

Nii me siis elasime. Elu oli rahulikumaks muutunud, vaba aega tuli juurde. Koolitöös hakkasin end nüüd juba palju kindlamalt tundma. Ma ei hoidnud enam kramplikult kinni meetoodilistest

juhenditest, nagu olin eelmisel kahel aastal teinud, vaid otsustasin ise, mida ja mil määral sealt kasutada. Lõpuks olenes ju väga palju klassist ja õpilaskontingendist. Võis juhtuda, et asi, mida üks paralleelklass haaras nagu lennult, ei mahtunud teisele üldse pähe, ükskõik kas ma siis tunnis vehkisin värviliste pildikeste ja kaardikestega, „sähvikutega“, nagu neid tollal nimetati, mängisin muusikat, joonistasin tahvlile kriipsujukusid või mitte – tulemus oli ikka sama. Mõne aja pärast heitsin igasugused juhendid üldse kõrvale ja hakkasin töötama omaenda mõistuse järgi, nii nagu ise kõige õigemaks pidasin.

Lastegagi hakkasid mu suhted pikapeale laabuma. Sellest ajast peale, kui mu ülikooliõpingutega seotud pinged olid kadunud, hakkasin kõigele palju rahulikuma pilguga vaatama. Nüüd ei näinud ma õpilastes enam oma isiklikke vaenlasi, vaid tavalisi inimesi, samasuguseid nagu olin ise – kõigi oma vigade ja iseärasustega.

Kui ma oma õpetajatööd alustasin, soovitati mulle: vaata et sa ennast klassi ees maksma paned, vaata et sa neile peale pööratud, et sa neile kohe kõva ja kurja häält teed, muidu sa neist jagu ei saa! Mis mul üle jäi – „hea laps“ nagu ma olin, tegingi nii nagu kästi. Et ma aga kuni selle ajani polnud elus kordagi tohtinud häält tõsta, siis ma seda muidugi ei osanud, ning see kukkus mul täiesti ebaloomulikult ja armetult välja. Lastele tegi see ainult nalja.

Inimene peab igas olukorras jääma iseendaks. Õpetaja eriti. Lapsi ei ole võimalik petta. Nad tabavad eksimatult ära iga võltsi tooni. Alles siis, kui ma lõpetasin klassi ees karjumise, vehkimise ja trampimise, kui ma hakkasin õpilastega lihtsalt ja inimlikult rääkima, kui ma olin õppinud neile naeratama – alles siis hakkas asi tasapisi edenema. Pean siinkohal tänuga mõtlema oma kunagisele kolleegile Leidale, kes kord käis mu tundi kuulamas ja pärast soovitas: „Tead, mis? Räägi klassis poole vaiksema häälega, räägi nii nagu sa praegu minuga räägid, ja sa näed, et sind kuulatakse palju paremini!“

Mõtlesin järele ja meenutasin omaenda kooliaega. Meil oli geograafia-bioloogiaõpetaja, vanem inimene, kel oli võimas figuur ja veel võimsam hää. Ja teda ei kuulatud üldse. Tema tundides valitses kohutav mõll. Ning mõned aastad hiljem, juba keskkoolis tuli meile neljandaks veerandiks kirjandust andma asendusõpetaja Linda Randma, väikest kasvu, hallipäine, väga vaikse häälega vanem naine. Kui tema rääkis meile Vargamäe Krõõdast, tema igatsusest sünnikoha helisevate laante järele, siis lamasime kõik käsipõsakil oma laudadel ja vaatasime õpetajale lausa suhu, et mitte ainsatki sõna kaotada. Tol aastal ei olnud meil millegipärast mitmes aines õpikuid ja me olime harjunud konspekterima, kuid õpetaja Randma tundides me seda ei teinud, sest ta rääkis nii köitvalt, et tundus kuidagi kohatuna vihikulehtedega krabistada.

Kirjandus oli Linda Randma kutsumus. Sellepärast õpetaski ta seda ainet hingega, armastusega. Sellepärast polnudki tal vaja eriliselt tugevat hää, polnud vaja õpilaste peale kärkida, nendega riielda, neid korrale kutsuda.

Eelpool mainitud geograaf-bioloog oli aga tegelikult kodumajanduse õpetaja, kes oli oma ettevalmistuse saanud enne sõda Šveitsis. Kujutlen teda maakutsekoolis tüdrukutele majapidamist õpetamas – kindlasti inimene oma õigel kohal! Vene ajal aga kaotati kodumajanduskoolid, ning leiva teenimiseks pidi õpetaja endale veel vanas eas uue eriala õppima. Mõni aasta enne pensionileminekut lõpetas ta ülikooli geograafia-bioloogiaõpetajana. See polnud aga tema õige ala.

Niisiis tuli minulgi mõelda, kas see töö, mida ma praegu teen, on see, mida ma teha tahan. Selgus, et on küll. Keeled on mind alati huvitanud, ja mis õpetamisse puutub, siis oli minu puhul veri rähnipoja puu otsa ajanud. Ma tahtsin lastega tegelda, neid õpetada. Kuid esialgu ma seda lihtsalt veel ei osanud. Tuli õppida. Tuli iga probleemse lapse puhul mõelda, miks ta on selline, nagu ta on; miks tal õppimine ei edene, miks ta hilineb, miks ta tembutab, kuidas teda aidata vähemalt niipalju, et ta põhikooli lõpetaks.

Muidugi võtab iga asi oma aja. Üleöö imesid ei juhtu. Kui alles oma tööd alustavale õpetajahakatisele, kel pole klassijuhatajatööst aimugi ning kelle kogu tundidevälise aja nõuavad ülikooliõpingud, antakse juhataja klass, mida direktorgi nimetab kooli raskeimaks, siis on asjatu loota, et needsamad lapsed kahe aasta pärast murdeikka jõudnuina äkki kukupaikesteks muutuvad.

Kolm minu klassi poissi olid kogu kooli nuhtluseks. Nad huligaanitsesid tundides ja väljaspool tunde, terroriseerisid kaaslasi, lõhkusid kõike, mis ette sattus, varastasidki. Oma süüd ei tunnistanud nad kunagi, isegi mitte siis, kui neid teolt tabati. „Ja mis siis? Ega te meile midagi teha ei saa!“ irvitasid nad.

Üks neist poistest, jõugu ninamees, oli haritud vanemate laps jõukast perekonnast. Tema vanem vend, kes samuti meie koolis õppis, oli igati eeskujulik poiss. Noorem poeg oli aga oma perekonna silmatera, keda ema alati kaitses ja õigustas; isegi siis, kui poiss oli millegagi lausa vahele jäänud, süüdistas ema alati kooli, õpetajaid, klassikaaslasi. Samal ajal grimassitas poiss ema selja taga ning väänles naerust.

Teise poisi isa oli alkoholilembene ja napsisena vägivaldne, ema aga seetõttu närviline ja pidevalt hirmul. Ta oli valmis ükskõik milleks, peaaasi, et isa poisi pahandustest teada ei saaks.

Kolmandal poisil polnudki isa. Nõrgavõitu tervisega õbluke ema rabas topeltkoormusega tööd teha, et ennast ja poega elatada. Poiss ise polnudki lausa halb, oli vaid teiseks aastaks klassi jäänud suur loru, kes lihtsalt igavusest nooremate klassivendade tempudega kaasa läks.

Selles koolis oli kombeks esmaspäeviti pärast esimese vahetuse tundide lõppu korraldada direktsiooni nõupidamisi, kuhu sageli kutsuti aru andma ka neid õpilasi, kelle õppimise või käitumisega kõik korras polnud. Muidugi pidi ka klassijuhataja alati seal juures olema.

Ühel esmaspäeval olime jälle neljakesi direktsiooni ees: mina ja mu kolm „kangelast“. Poisid tammusid jalalt jalale, nihelesid, muigasid, vahetasid omavahel pilke, kuulasid ära, mis direktoril ja õppealajuhatajal neile öelda oli, ning lubasid lõpuks pominal, et hakkavad nüüd korralikeks. Nad saadeti minema ning mõne minuti pärast kostis direktori kabineti akna alt nende vilekontsert.

Nüüd oli järg minu käes. Direktor ütles, et minust ikka asja ei saa: lastega ma ilmselt kontakti ei leia, õpetada ega kasvatada ei oska. Ta nimetas mind küll püüdlikuks ja töökaks, kuid kuna mu töö polevat positiivseid tulemusi näha, siis oleks mul kõige õigem endale mõni teine amet leida.

Kui ta oleks seda öelnud paar aastat tagasi, siis oleksingi ma sõnakuulelikult oma asjad kokku korjanud ja ära läinud. Kuid nüüd, kus ma just olin hakanud pinda oma jalge all tundma, ei tahtnud ma lasta end nende kolme süüdimatu väänkaela pärast välja visata. Kolme selles koolis töötatud aasta jooksul polnud keegi direktsiooni liikmetest ühtegi mu tundi näinud, seega polnud neil õigust otsustada, kas ma oskan tunde anda või mitte. Nähti ainult kolme ulakat poissi, kellest ka teised õpetajad polnud jagu saanud, loeti kokku kõik mu klassi nõrgalt edasijõudvad õpilased ja katkised koolipingid. Seda, et mu klassis oli ka tublisid lapsi, et mu ülikooliõpingute alt vabanenud aeg võimaldas mul nüüd palju põhjalikumalt tundideks valmistuda, et teistes klassides, kus ma õpetasin, oli mul õpilastega täiesti normaalne läbisaamine, rääkimata eelmiste õppeaastatega võrreldes hoopis tugevamast enesetundest – seda kõike ei nähtud üldse. Järelikult tuli mul endal seda direktorile öelda. Ma ei tahtnud enam lasta pinda oma jalge alt ära tõmmata. Teatasin, et ei kavatse vähemalt omal soovil mitte kuhugi minna.

Kodus ei rääkinud ma kõigest sellest sõnakestki. Olin ju maast-madalast harjunud oma probleemidega ise toime tulema. Ma ei tahtnud näha, kuidas Juta kahjurõõmsalt itsitab, ega kuulda ema ütlemas: „No vaat, said nüüd, kas ma ei öelnud sulle, et õpi parem bibliograafiks!“ Mingeid häid soovitusi ma emalt ei lootnud saada. Me olime liiga erinevad inimesed: see, mis sobis temale, ei sobinud minule. Teadsin, et pean oma võitlemise ise lõpuni võitlema.

Kahe aasta pärast võttis direktor avalikult kolleegide ees oma sõnad tagasi. Ma olin võitnud.

1975. aastal lõpetas Juta keskkooli. Lõpetas, nagu ennegi, kõigi neljadega, vabastati seetõttu lõpueksamitest ning emale anti aktusel tänukiri tütre hea kasvatamise eest. Niipalju olid siis ajad muutunud: kui meie lend 1960. aastal lõpetas, siis pidid isegi läbi-viielised õpilased kõik eksamid tegema, ning mitte kellegi vanemaid ei tänatud.

Pärast lõpuaktust sõitis Juta maale. Ka minu puhkus oli juba alanud, kuid kuna sel suvel toimus

laulupidu, siis otsustasin sõita hiljem. Ma ei laulnud sel ajal küll üheski kooris, kuid laulupeole minemata jätta – see ei tulnud minu puhul üldse kõne allagi. Tegelikult pidi Jutagi selleks ajaks koju sõitma; käisime tal isegi bussijaamas vastas, kuid ta ei tulnud. Sel ajal polnud veel ka telefone ei maal ega meil kodus, et oleksime saanud millestki kiiresti teatada või milleski kokku leppida. Pärast laulupidu tuli Jutalt kiri, milles ta palus endale bussijaama vastu tulla. Kirjas seisis veel: „Laulupeole ma ei saanud tulla, sest Liia... aga küll ma siis räägin, kui koju tulen!“

Kuni Juta kojutulekuni mõistatasime, mis küll mu täditütrega võis lahti olla, et Juta tema pärast isegi laulupeole ei tulnud – Juta, kes alati tegi ainult kõike seda, mida ta ise tahtis?

Saime seda üsna varsti teada.

„Liial olid pulmad!“ pahvatas Juta niipea, kui oli bussist maha astunud.

„Ja miks meie siis alles nüüd sellest kuuleme?“

„Mul ei lubatud teile sellest kirjutada, öeldi, et küll sa neile siis ise räägid, kui koju lähed.“

Olin jahmunud, solvunud, nõutu.

Liia oli ju mu täditütar, üks vähestest lähisugulastest, kes mul isa kaudu üldse olemas olid. Olime lapsepõlves palju suvesid koos veetnud, koos karjas käinud, koos heina teinud, koos ujuma õppinud, hiljem suveõhtutel pikki jalgrattasõite ette võtnud; üliõpilastena olid nad Viivega sessioonide ajal alati meie juures elanud. Olime alati hästi läbi saanud, nagu kõigi teistegi minu isapoolsete sugulastega. Ja nüüd äkki... mis oli juhtunud? Milles ma süüdi olin, et Juta, kes ju sellele perekonnale üldse sugulanegi ei olnud, oli pulmas teretulnud, mulle aga ei lubatud isegi teatada?

Miks küll, miks ometi?

Olin Juta peale pahane. Hea küll, tal ei lubatud mulle pulmadest teatada. Kuid ta oli elus ennegi keelatud asju teinud. Miks ei võinud ta mulle siiski kirjutada, et Liia läheb mehele, kuid mind pulma ei kutsuta. Ega sedagi poleks just rõõm lugeda olnud, kuid oleksin siiski olnud vähem segaduses kui nüüd. Lõpuks on ju igal noorpaaril õigus otsustada, kellega ta edaspidi tahab läbi käia, kellega mitte. Ma poleks vastu nende tahtmist pulma trüginud, kuid õnnesoovi oleksin ju siiski tahtnud saata. Nüüd oli minult seegi võimalus võetud.

Olin järgmistel päevadel nagu haige. Millega ma küll olin oma isa sugulaste põlguse ära teeninud? Mõtlesin ja mõtlesin, kuni lõpuks arvasin, et olen õigele põhjusele jälile saanud.

Olin vanatüdruk. Ma polnud küll rahvakommete tundmises eriti kodus, kuid oleksin justkui kusagilt kuulnud, et vanatüdrkut ei tohi pulma kutsuda, muidu jäävad tulevikus noorpaari enda tütrede ka vanatüdrukuiks. Kas selline rahvatarkus on tõesti olemas või mõtlesin ma selle ise välja – ei tea. Aga muud põhjust ei osanud ma leida.

Mind peeti põhimõtteliseks meestevihkajaks, „pühakuks“, veendunud vanatüdrukuks. Oi kui vale see oli! Oleksin nii väga tahtnud, et minugi ellu tuleks kord armastus, et minustki keegi kunagi hooliks, et minulgi oleks kord oma perekond, oma kodu, oma lapsed! Olin selleks ajaks juba kolmekümne kolme aastane ja elasin ikka veel mitte omaenda, vaid oma ema elu. Kuulasin tema sõna, tegin kõike nii, nagu tema määras. Endal polnud mul mingit õigust kodus millegi üle otsustada. Mul oli küll oma tuba, kuid nagu ma ise olin ema omand, nii oli seda ka mu tuba koos kõigi mu asjadega. Kui emal sealt midagi tarvis oli, siis ta lihtsalt läks ja võttis selle, unustades mulle hiljem seda isegi öelda. Alles siis, kui ta nägi mind midagi paaniliselt otsimas, ütles ta: „Ah jah, see on ju minu käes, eks sa küsinud kohe!“ Ema võis rahulikult võtta riietkapist minu riideid ja anda neid Jutale selga – jälle minule sellest sõnagi ütle mata. Kord avastasin, et minu teatrikotis oli soritud. „Jah,“ ütles ema, „laps tahtis näha, mis sul seal kotis on, võtsime ja vaatasime siis. Aga seal polnudki ju suurt midagi. Ainult ühe „Punase mooni“ kommi olid sa sinna unustanud, selle tegime pooleks ja sõime ära. Me mõtlesime, et ega sa niikuinii seda ise enam ei mäleta.“ Selle kompveki oli mulle pakkunud inimene, kes oli mulle tol ajal väga tähtis; sellepärast polnudki ma raatsinud seda ära süüa. Emale ma sellest muidugi ei rääkinud. Ta nägi siiski mu olekust, et selle kommiga oli midagi lahti, ja kinkis mulle järgmiseks sünnipäevaks paarsada grammi neidsamu „Punaseid moone“. Sain muidugi aru, et see oli mõeldud vabandusena, kuid see ei teinud olnut olematuks. Asi polnud ju kompvekkides. Lubasin Jutal need ära süüa, ja ta ei

lasknud endale seda kaht korda öelda. Teinekord ütles ema: „Sa vist kogud mingeid ajalehe väljalõikeid oma tuppa riiulile? Ma vaatasin ükspäev äkki, et läksid nii kahtlaselt numbrite järjekorras. Miks sa sellest mulle midagi pole rääkinud, nüüd ma kasutasin juba pooled neist tulesüüteks ära!“ Ühel päeval nägin, et Juta kannab mulle kingitud kaelaehet. „Ma leidsin selle sahtlist, ema ütles, et tema ei tea, kelle oma see on, ja lubas mul selle endale võtta,“ seletas Juta. „Kust mina teadsin, et see sinu oma oli, sa pole ju mulle mingist kingitusest midagi rääkinud,“ ütles ema. Tal oli muidugi õigus. Sellest ajast peale, kui mul oma tuba oli, olin veelgi rohkem endasse tõmbunud kui varem, ja neid asju, millest ma emale ei rääkinud, oli eriti viimasel ajal kogunenud üsna palju. Muidugi võis ema sellepärast solvunud olla. Miks pidigi ta nüüd ühe sahtlist leitud vidina kohta midagi teadma ja seda nooremale tütrele keelama? Pärast pikemat õiendamist sain kaelaehete küll tagasi, kuid selleks ajaks oli see juba katki. Millegipärast läksid kõik asjad Juta käes alati väga ruttu katki.

Miks ma küll tookord selle kõigega leppisin, miks ma ei protesteerinud? Ainult naeratasin hapult ja ütlesin, et oh, pole midagi! Ikka sellepärast, et peale ema polnud mul ju mitte ühtki inimest, kes minust veidigi oleks hoolinud. Hoidsin emast kinni nagu viimasest õlekõrrest; ma ei tahtnud temaga riidu minna. Peale ema polnudki mul kedagi, kellega rääkida. Kolleegidega olid ju ainult tööjutud, kooliõed olid mu elust kadunud ja elasid juba ammu igaüks oma elu, sõpru-sõbrannasid mul polnud. Neid ei saanudki mulle tekkida, sest alates ülikooli lõpetamisest kulges kogu mu elu ainult töö ja kodu vahet. Ja sugulased? Emapoolsetele sugulastele oli ema ise koha kätte näidanud, nemad meile enam külla ei tulnud; nüüd olid ka isapoolsed sugulased mulle selgelt mõista andnud, et neil pole mind vaja.

Olin inetu vanatüdruk. Võib-olla häbenes Liia mind oma peigmehele ja tulevastele mehevanematele näidata?

Teadmine oma inetusest mõjutas ka mu käitumist. Oma puseriti kasvanud hammaste pärast ei julgenud ma naeratada. Ka olin ma vahel kuulnud, kuidas mõnd naist taga räägiti: näe, kus vahib meeste poole, silmad kilavad peas, endal pole tegu ega nägu, vaataks parem korra peeglisse, kuidas ta ise välja näeb! – Mingil juhul ei tahtnud ma, et minust hakataks samamoodi rääkima. Seetõttu vältisin kramplikult silmsidet meestega. Niisiis istusin neil haruharvadel kordadel, kui ma üldse kuskil seltskonnas viibisin, krookpael suu ümber, ja vaatasin üksisilmi sülle või enda ette kohvitassi. Miks pidigi siis mind üldse kuhugi külla kutsutama? Olin tühi koht, kes ainult hoidis tooli kinni ja raiskas toitu. Juhul, kui tantsuks läks, oli asi minu jaoks veelgi hullem. Piin oli üksi laua või seina ääres istuda, veel piinlikum oli, kui mõni tantsulekutsuja viisakusest või kogemata minu ette eksis: ma ei osanud ju tantsida. Sel juhul jäi mulle ainult kaks võimalust: kas olla ebaviisakas ja anda korv, või teha ennast kõigi naerualuseks ja minna tantsupõrandale kavalerile jalgu koperdama. Teist tantsupoolt ei järgnenud sel juhul kunagi: partner tänas, vabandas, saatis mu kohale ja eemaldus kiiresti. Pidasin sellistel koosviibimistel vastu vaid tunni või poolteist, siis lahkusin kõigile märkamata, hüvasti jätmata. Hiljem selgus, et minu lahkumist polnudki keegi märganud; enamgi veel – järgmisel päeval ei mäletanudki keegi, kas ma üldse olin seal või mitte.

Võib-olla oligi minu enda jaoks rahulikum, et mind pulma ei kutsutud.

„Mis sa pirtsutad, sõida maale, nad ju lubasid, et hoiavad sinu jaoks ka pulmakraami!“ ütles Juta.

Olin paaria, seltskonnast väljatõugatu. Kas pidin nüüd tõesti minema sugulaste peolaualt jäänuseid norkima? Ei. Olin liiga kõvasti haiget saanud. Läks mitu aastat, enne kui suutsin end kokku võtta, hea näo teha ja jälle kord maale sõita, sisendades endale, et lähen ju vaid vanaemale külla. Seda ei saanud mulle ometi keegi keelata.

Ma ei küsinud neilt, miks nad mind pulmas näha ei tahtnud. Selle järgi, mis Juta mulle rääkis, panin ise pildi kokku.

Liia ja Kalju olid tegelikult juba ammu paar olnud. Kellelgi peres polnud selle kohta halba sõna öelda – seni, kuni Liia jäi lapseootele. Nüüd algasid pahandused.

Ajad ja kombed olid neiks aastateks juba palju vabameelsemaiks muutunud kui varem. Väljaspool registreeritud abielu sündinud lapsi ei nimetatud ammu enam sohilasteks, neid ega nende emasid ei halvustanud enam keegi. Iga lapse ilmaletulek oli rõõmus sündmus, iga ema väärisk lugupidamist. Maal ja väikelinnades ollakse aga tihti veidi konservatiivsemad; kardetakse tagarääkimist

ja näpuga näitamist. Kooliõpetajad on seal muidugi alati erilise luubi all: jälgitakse, mida nad teevad, kuidas nad elavad, kellega suhtlevad, kes kellega käib ja ikka nii edasi. Helmi oli selles suhtes eriliselt tundlik: tema nimi, tema tütre ja tema lapselapse maine pidid jääma laitmatult puhtaiks. Noored oleksid abiellumise meelsamini lükanud sellele ajale, kui laps on sündinud, ema tervis korras ja kogu elu rahulikult rööbastes. Helmi nõudis aga viivitamatut seadusliku abielu sõlmimist. Ja seda tuli teha kiiresti, ilma igasuguse järjekorra ja ooteajata. Raha ja tutvusi kasutades see õnnestuski. Kõik pidi seejuures toimuma ka vaikselt ja külarahva seas tähelepanu äratamata. Liia oli ju ümbruskonnas üsnagi populaarne tüdruk, tema puhul oleks kindlasti suuri pulmi oodatud. Nüüd tuli aga tegutseda poolsalaja, väikselt-vaikselt. Registreerimas käidi Valgas ja pulmalaud oli kaetud Tõrvas Viive kodus. Külalisi oli vähe, kutsutud olid vaid kõige lähemad perekonnaliikmed ja sugulased, kelle hulka mina ei mahtunud. Jutagi sattus sinna ju puht-juhuslikult, kuna ta sõitis maale ette teatamata ning sattus otse pulmade eelsesse närvilisse saginasse. Asjaliku ja ettevõtliku tüdrukuna, nagu ta oli, võis ta seal ka mingil määral abiks olla.

Kuna õhkkond oli väga närviline, pinged olid viimseni üles kruvitud, siis võib-olla häbenetigi just seda, ja mitte niivõrd minu, kui minu ema, „Tallinna daami“ ees. Oli ju enam-vähem selge, et kui mind pulma kutsutakse, siis tuleb ka ema kaasa. Võib-olla meenus kellelegi, kuidas oli kaheksateist aastat tagasi reageeritud teatele Juta sünnist. Võib-olla kardeti ka näha meie ema kahjurõõmsat muiet: ahah, no mis te siis nüüd ise paremad olete! Ja ega minagi oma kadedad-virila vanatüdrukunaeraturusega poleks pulma kuigi palju kaunistanud.

Mamma Miili oli olnud nii vihane, et keeldus pulmalauda minemast, öeldes, et tema koerapulma ei lähe.

Olukord hakkas rahunema alles siis, kui 26. oktoobril sündis väike Mallika. Nüüd hakkas kogu elu keerlema lapse ümber, ja kõik muud pahandused unustati.

Mina sain sellest teada Juta kaudu, kes nüüd väga tihti maal käis. Pärast keskkooli lõpetamist üritas ta minna Tartusse õigusteadust õppima, kuid sai kohe esimesel sisseastumiseksamil kolme ning muidugi polnud tal nüüd enam mõtet eksameid jätkata: konkurss oli küllaltki suur ja „kolmemehe“ võimalused sissesaamiseks praktiliselt olematud. Septembri alguses kuulutas aga Viljandi Kultuurikool välja vastuvõtu uuele avatavale foto-kinoringi juhendaja erialale. Juta sõitis kohe Viljandisse. Kuna kandidaate oli vaid kaks, siis said mõlemad sisse ilma mingite eksamiteta, ainult vestluse alusel.

Nüüd nägime Jutat üsna harva: nädalavahetused veetis ta enamasti Tõrvas. Sinna oli lühem maa sõita kui Tallinnasse, seal oli elu huvitavam, sealt anti esmaspäeva hommikuti Viljandisse sõiduks ikka üht-teist kaasagi, seal ei manitsetud ega noomitud teda nii palju kui kodus. Üks kord kuus tuli tal siiski kodus käia, sest ema polnud nõus talle posti teel raha saatma: näidaku tüdruk ikka mõnikordki kodus nägu, küll siis saab ka raha!

Juta oli sattunud, tema iseloomu ja võimeid arvestades, üsna õigesse kooli. Akadeemiline haridus, õigemini selle omandamine poleks talle sobinud. Ta oli rohkem tegijatüüp. Teilt kõigilt oli ta selleks midagi sobivat pärinud. Ta oli hea organiseerija nagu Sinagi olid olnud; ka meie ema oli Sinult selle võime pärinud. Ta oskas kõige erinevamate inimestega suhelda, igaühega neile sobival viisil. Ta oli „rahvamees“ nagu papagi oli olnud. Nõukogude ajal, kui elu materiaalne külg olenes eelkõige kasulikest tutvustest, oskas ta ka oma vihavaenlasega suhted korda ajada selleks, et mõni vajalik asi kätte saada. Jutal oli ka hea tehniline taip. Näen Sind juba mõistvalt noogutamas ja oma vendi, lapse vanaonusid meenutamas. Vaid käsitöö oli asi, mida ta ei sallinud, ei osanud, ei tahtnud teha. Selle vastu puudus tal igasugune huvi. Fotograafia oli talle aga üsna sobiv ala: ta tundis aparate, oskas pildistamiseks õigeid momente tabada, valgust ja varje valida, õppis kiiresti selgeks kompositsiooni põhitõed. Kultuurikooli ajal tegi ta üsna häid pilte, tal oli koolis kahe aasta jooksul mitu näitust väljas. Fotoasjanduse kõrval õppis ta selgeks ka valgustuse- ja helitehnika ning võis näitekunsti eriala õpilastele nende lavastuste juures abiks olla. Temast oleks saanud hea tööjõud igasse kultuurimajja.

Küsisin kord emalt, kas Juta on ka Elmarilt, oma isalt midagi pärinud. Ema jäi mõtlema: „Ei oskagi nagu kohe öelda... kui ehk vast seda, et tema isa oli napsumees.“

Nii see siis oli. Küll on hea, et Sina, kallis mamma, seda enam ei pidanud nägema. Olid ju nii tuline alkoholivastane, et isegi limonaadipudel tundus Sulle kahtlasena. Meie majapidamises polnud Sinu ajal mingeid veiniklaase ega šampusepokaale, viinapitsidest rääkimata: neid polnud meil vaja. Ainsateks jooginõudeks olid meie majas kohvitassid ja morsiklaasid.

Juta tegi alkoholi ja suitsudega tutvust juba kuuenda klassi õpilasena. Suvel Kurgjärve spordilaagris olles käidi paari-kolmekesi jalgratastega Haanjas posti järel, ning ühtlasi ka poes suitsu ja odavat „peediveini“ ostmas. Tegelikult oli ju küll muidugi keelatud lastele sellist kaupa müüa, kuid et väikeses maakohas oli ostjaid niigi vähe ja poekassa tahtis täitmist, siis pigistas müüja selle koha pealt silma kinni. Kasvatajad ja treenerid käisid küll lapsi tubades kontrollimas, kuid seal ei avastanud nad midagi: „peeti“ joodi põõsa taga ja pudelist, sealsamas tehti ka suitsu. Seda kõike rääkis Juta mulle hiljem ise.

Meie ema alkoholi ei tarbinud, kuid suitsumees oli ta juba sel ajal, kui mina veel kooliski ei käinud. Kodus suitsetamas nägin teda küll harva, vaid paaril korral, kui emal üleval toas mõni külaline käis; see-eest oli meil vahel riulil näha ilusaid punaseid hundikoera pildiga sigaretikarpe „Drug“. Alles pärast seda, kui ma kord palusin tühjaks jäänud karpi endale mängimiseks, sain riielda ja karbid kadusid minu vaateväljast. Anna mulle andeks, mamma, et ma Sulle tookord sellest midagi ei rääkinud. Kuid eks ma olnud ju kasvatatud põhimõttel – laps ei lobise, laps ainult vastab, kui temalt midagi küsitakse, muul ajal on lapse suu kinni. Ja ema suitsetamise kohta ei tulnud Sulle pähegi minult midagi küsida. Hiljem oli minu jaoks üks ebameeldivamaid kohustusi see, kui pidin poes käies muude asjade kõrval ka emale sigarette ostma. Tõsi küll, seni kuni ma veel koolis käisin, ta mul seda teha ei käskinud: ta teadis, et kui oleksin kooliõpilasena suitsude ostmisega vahele jäänud, siis oleks meil mõlemal võinud halvasti minna. Kui aga olin kooli lõpetanud, polnud mul sellest enam pääsu: kuidas sa ikka keeldud, kui su oma ema sinult midagi palub! Müüja mõõtis mind küll halvustava pilguga – või tundus see mulle ainult nii – kuid mis teha!

Ja nüüd hakkas Juta minult nõudma, et ma tallegi suitsu ostaksin: temale ju ei müüdnud. Läksime sellepärast tihti riidu; ta süüdistas mind kadeduses, ihnsuses ja ema ees pugemises. Siiski jäin ma endale kindlaks: alaealisele suitsu ega alkoholi ostmiseks minu käsi ei tõusnud, ükskõik kui palju ta mind ka palus, meelitas või sõimas. Kasu oli sellest vaid niipalju, et minu enda südametunnistus jäi puhtaks. Juta suitsetamisest ega alkoholist niikuinii enam ei loobunud.

Oma kaheksateistkümnendat sünnipäeva tähistas Juta aga juba rohke alkoholiga, mille ta uhkelt passi näidates ise poest ostis. Kust koolilaps selleks raha sai? Ema andis. Ta pidi seda tegema, sest oli lubanud Jutale sünnipäevalaua katmiseks rahasumma, mida Juta võis oma äranägemise järgi kasutada. See sünnipäevapidu oli meie majas esimene pärast pikemat vaheaega. Viimati olime pidanud papa 84. sünnipäeva. Nüüd olid meil jälle külalised: Juta mõlemad ristiemand ning sõbrad-sõbrannad. Sünnipäevalapse soovil kaeti laud kahes toas eraldi: üks laud noortele, teine emale, ristiemadele ja minule. Uksed tubade vahelt pandi kinni. Juta käis korraks meie toas, võttis vastu ristiemade õnnitlused, lilled ja kingitused. Mõne aja pärast tuli ta tagasi, „Vana Tallinna“ pudel kaenlas, valas meile igauhele pitsitäie, soovis head peotuju ja lahkus. Mäletan siiaamaani, milliseid pilke ristiemand omavahel vahetasid. Tundsin end väga ebamugavalt. Mida ema mõtles või tundis, seda ma ei tea. Imetlesin ainult mõlema ristiema taktitunnet, millega nad toimunule reageerisid.

Pärast keskööd, kui külalised olid lahkunud ja Juta juba magas, hakkasime emaga koristama, tube tuulutama ja nõusid pesema. Hommikupoole ööd, kui me sellega lõpuks valmis olime, ütlesin emale provotseerivalt, et mina tahaksin nüüd ka hakata oma sünnipäevi pidama. „Ei!“ karjatas ema. „Minule aitab sellest ühest peost aastas. Sina võid oma sünnipäeva pidada tööl või kohvikus, või kus tahad, ainult mitte meil kodus!“ Nii siis jäigi.

1977. aastal õnnestus mul esmakordselt välismaale pääseda – niivõrd kui toleaeagset ida-Saksamaad üldse välismaaks võis nimetada. Võlgnen selle reisi eest tänu direktor Urve Buschmannile. Tema organiseeris mulle eelmise aasta suvel kaheks nädalaks Schwerini kooliõpilaste grupi hooldamise, mille eest tasuks oli järgmisel suvel vastukülaskäik Pelgulinna kooli õpilastega.

Tegemist oli saksa õpilaste hooldamisega küllalt. Õnneks ei pidanud ma kõike üksi tegema. Olin tegijate hulgas tähtsusetult alles kolmandal kohal: ei võidud ju ometi parteitut inimest, pealegi veel eestlast välismaalastega lausa omavahele jätta. Kogu üritust koordineeris haridusosakonna tegelane Tatjana (hiljem Taubi) Matskina. Rahvuselt oli ta juuditari, kuid rääkis vajaduse korral soravalt eesti keelt. Tema määras saksa külaliste võõrustamise eest vastutajaks ühe vene kooli partorgi Niina Fjodorovna. Tema kanda oli esindusfunktsioon, mina olin rohkem abitöölise rollis. Nende kahe nädala jooksul, mis saksa lapsed koos õpetajatega Tallinnas veetsid, oleksin ma peaaegu unustanud, kuidas mu kodu päevavalges välja näeb. Igal hommikul tuli mul sõita ühe Mustamäe lastekodu juurde, kus külalised elasid. Lastekodu lapsed viibisid sel ajal pioneerilaagris. Jagasin sakslastele välja selleks päevaks ette nähtud trollipiletid ja viisin nad „Szolnoki“ kohvikusse sööma. Hommikusöögi lõpuks saabus ka Niina Fjodorovna, tutvustas selle päeva programmi ja viis kogu seltskonna liikuma. Sakslaste saatjaks tuli olla terve päev läbi. Alles pärast õhtusööki, kui olin nad ööbimiskohta tagasi viinud, üle lugenud ja veendunud, et kõigiga on kõik korras, tohtisin minagi lõpuks koju magama minna – kuni järgmise hommikuni.

Igaks päevaks oli midagi planeeritud. Oli mitu linnaekskursiooni, suurem osa neist jalgsi, sest busside jaoks oli haridusosakonnal raha üsna vähe. Vanalinnas polekski ju õieti bussiga midagi teha olnud, kuid täiskiilutud trammis või linnaliinibussis välismaalastega Kadriorgu või Piritale sõita oli paras katsumus. Giidi töö jäi minu hooleks, ja ma tegin seda meeleldi: keelt ma oskasin, linna tundsin ning loomulikult olin neiks ekskursionideks ka hästi ette valmistunud. Nüüd tuli mulle kasuks kõik see, mida olin giidide kursustel õppinud. Neis kohtades, kus litsentsita giid ei tohtinud ekskursionit juhtida, pidid sakslased ise omapäi ringi jalutama, sest õige giidi palkamiseks nappis haridusosakonnal jälle raha. Käisime sakslastega ka vabaõhumuuseumis ning Pirital päevitamas-ujumas. Meie jaoks oli rannailm tol päeval suurepärane, sakslaste jaoks siiski veidi liiga jahe, ning merevesi lausa „eiskalt“. Teist korda nad enam randa ei kippunud, kuigi olime neile veel teisegi rannapäeva planeerinud. Selle asemel soovisid nad vaba päeva omapead linnas jalutamiseks. Meie jaoks oli see küll riskiga seotud, sest tegelikult ei tohtinud me välismaalasi ilma saatjateta linna peale lasta. Õnneks ei juhtunud kellegagi midagi halba.

Välismaalastega Tallinnast välja sõita oli üldiselt keelatud, kuid kaheks sõiduks saadi parteibossidelt siiski eriluba, ja isegi busside jaoks leiti raha. Käisime pioneerilaagris ja õpilasmalevas. Pioneerilaager, mille nime olen tänaseks unustanud, asus Harjumaal keset metsa, ja oli valdavalt venekeelne. Siin oli Niina Fjodorovna oma sõiduvees: pidas kogu laagripere ees pika, nõukogude patriotismist nõretava, loomulikult venekeelse kõne. Minult ei nõutud isegi selle kõne saksa keelde tõlkimist, sest kuna ida-Saksamaa koolides õpetati vene keelt, siis peeti loomulikuks, et kõik saavad kõnest niikuinii aru. Et programmis oli ette nähtud ka töökasvatus, siis tuli sakslased ühel päeval viia õpilasmalevasse. Nende õpetajad olid algul mures, sest lastel polnud ju tööriideid kaasas. Tööle neid siiski ei saadetud: õpilasmalev oli külaliste puhul ka endale puhkepäeva võtnud. Vanuselt sobisid need noored omavahel üsna hästi kokku. Külalised võeti lauluga vastu; lauldi põhiliselt tol ajal üldiselt levinud laule, mida osati nii saksa-, inglise-, vene- kui ka eestikeelsetes versioonides: „Kui sul tuju hea...“, „Ja meil on rõõm, rõõm, rõõm, rõõm südames...“ See oli tore päev, meeldis nii külalistele kui meie lastele. Lauldi, tantsiti, peeti maha tuline jalgpallilahing. Vesteldi vene-inglise-saksa segakeeles, vahel tuli ka käed-jalad appi võtta. Aru saadi üksteisest suurepäraselt.

Ei tohi jätta mainimata, et meie Niina Fjodorovnaga polnud ainsad saksa külaliste vastuvõtjad: meie kummagi koolist oli abiks ka kümnekond last keskkooli vanematest klassidest. Nad käisid meiega igal pool kaasas, aitasid gruppi koos hoida, eriti palju oli neist abi linnatranspordiga liikumisel. Meie kooli õpilastest, kes sellesse gruppi kuulusid, võiksin nimetada praegust kunstiteadlast Anu Allikveed ja hilisemat Eesti Vabariigi peaministrit Mart Laari.

Üheks nädalavahetuseks tuli külalised perekondadesse viia. See oli asi, mis mulle alguses peavalu valmistas: oleksin ju pidanud ühe saksa õpetajatest laupäevaks-pühapäevaks meie koju tooma. See ei tulnud aga kõne allagi. „Mis teil siis viga on, teil on ju oma maja!“ imestas Tatjana Matskina. Kui ta aga kuulis, et meil pole majas veevärki ega kanalisatsiooni, mingist vannitoast rääkimata, et meil

pole välismaa külalisele pakkuda mingit normaalset pesemisvõimalust, siis sai ta asjast muidugi aru. Ka Niina Fjodorovnal oli probleeme – tema elas küll uues Lasnamäe majas, kuid nende kolmeliikmelise pere kasutada oli vaid väike kahetoaline korter. Õnneks oli tal sõbranna Jekaterina Fjodorovna, meremehe proua, kel oli suur korter ja suvila, ning kes võis mõlemad saksa õpetajad oma hoole alla võtta. Minult kasseeris ta mingi rahasumma kulude katteks; see summa polnud eriti suur, kuid see-eest olin terve nädalavahetuse vaba.

Kompvek, mis meelitas meie lapsi suvel sakslastega tegelema, oli lubadus komplekteerida järgmisel aastal Saksamaale sõitjate grupp just neist lastest. Just see valmistas aga mitmele lapsele suure pettumuse, ning mina olin tahtmatult üks selle pettumuse põhjustajaid.

Kõigepealt, Urve Buschmann, kes meile selle võimaluse oli välja pakkunud, lahkus Pelgulinna keskkooli direktori kohalt veel enne õppeaasta lõppu. Tema asemele tuli direktoriks Tiiu Matt, erialalt füüsik, veendunud kommunist, kõrgema parteitegelase abikaasa; ametialaselt oli ta äärmiselt pedantne, autoritaarne, võimukas isiksus. Tema ajal hakati meie kooli nimetama „kommunismi kallakuga kooliks“.

Kui tuli aeg hakata Saksamaale sõitjate dokumente vormistama, võttis direktor õpilaste nimekirja enda kätte ja leidis, et see ei kõlba kuhugi. See, et need lapsed olid eelmisel suvel sakslasi vastu võttes tublit tööd teinud ning nende vanemad ka teatud määral raha kulutanud, ei huvitanud teda üldse. Grupp tuli koostada nii, et seal oleks võrdselt poisse ja tüdrukuid, ning et kõik sõitjad oleksid kõigepealt kommunistlikud noored, komsomolitöö aktivistid, „õppetöö eesrindlased“. Nii langesid sõitjate nimekirjast esimestena välja Anu ja Marje, kes olid küll eeskujulikud õpilased, kuid polnud komnoored. Mulle tehti märkus – miks ma üldse „igasugustel“ lubasin saksa õpilastega tegelda. Nagu mul oleks neid valida olnud! Neist lastest, kes ise asja vastu huvi tundsid ja tõepoolest tahtsid külalistega tegelda, tuli kokku täpselt vajaliku suurusega rühm. Teisi polnud ju siis enam vaja keelitama-meelitama hakata. Anu võeti lõpuks siiski nimekirja tagasi, sest asjasse sekkus tema isa, kes võitles nagu lõvi oma tütre eest, ähvardades minna kas või kuni haridusministeeriumi ja partei keskkomiteeni välja. Seda suurema ülekohtu osaliseks sai tagasihoidlik, vaiksloomuline Marje, kel polnudki isa. Poiste ja tüdrukute arvu tasakaalustamiseks praagiti välja veel mõned tüdrukud, kes olid küll komnoored, kuid mitte küllalt aktiivsed, kes kandsid liiga lühikesi seelikuid ja liiga pikki juukseid. Nende asemele pandi poisid, keda ma õieti üldse ei tundnud, kuna nad polnud minu õpilased. Millisel alal nad aktiivsed olid, seda ma teada ei saanudki. Saksa grupi vastuvõtjate hulgas nad igatahes ei olnud. Nii olid siis mitmed lapsed petta saanud: aasta eest oli neile lubatud sõit Saksamaale, nad olid selle nimel tööd teinud, olid olnud väga kohusetundlikud ja püüdlikud – ja nüüd praagiti nad välja ning võeti nende asemele teised, kes polnud selle sõidu heaks mitte midagi teinud. Peaaegu viimasel minutil anti meile küll veel üks koht juurde, kuid direktori kategooriline nõue oli – see peab olema poiss! Õrn lootus Marjet siiski kaasa võtta kadus niisiis samal hetkel kui see oli tekkinud.

Muidugi olin ma argpüks. Nüüd, tagantjärele asja üle järele mõeldes tean, et oleksin pidanud oma õpilaste eest rohkem võitlema. Areldi ma ju seda teha püüdsingi, kuid kui üks direktsiooni liikmetest vihjas: „Me peame üldse mõtlema, missugust õpetajat me koos lastega välismaale võime lasta!“ siis jäin wait. Ega minugi ankeet ju puhas olnud. Ma polnud parteilane, ma polnud ka kunagi komsomoli kuulunud. Kui palju suurtel sakstel minu isast teada oli, sellest polnud mul aimugi. Minu sõitu ära rikkuda oleks neil siiski olnud üsna tülikas. Esiteks, see, kes iganes minu asemel oleks sõitnud, oleks pidanud saksa keelt oskama. Eda, meie kooli teine saksa keele õpetaja polnud samuti parteilane, ega olnud ta ka sellest sõidust huvitatud. Tal oli Saksamaal isiklikke kontakte ning ta võis soovi korral sinna küllakutsega sõita, ilma et oleks pidanud lastekarja eest vastutama. Meie kooli kommunistide hulgas saksa keele oskajaid ei olnud. Äärmisel juhul oleks kaasasõitmise võimalust võidud pakkuda mõne teise kooli õpetajale, kuid see olnuks siiski vähe tõenäoline, kuna poleks kooli ega direktori mainele just eriti palju kasuks tulnud. Minu hirmutamiseks kõlbas tolle kolleegi vihje ometi üsna hästi, sest Saksamaa reis oli mulle ikkagi väga tähtis. Olin tookord täiesti kindel, et see on mu elu esimene ja kahtlemata ainus võimalus Nõukogude Liidust väljapoole pääseda. Tol 1977. aastal ei osanud ju veel keegi unistadagi sellest, et Eesti on kunagi taas iseseisev riik, et enamiku Euroopa riikide piirid on

ükskord jälle lahti, et tuleb aeg, mil ei mäletatagi enam mingeid väljasõiduviisid, mil välismaale sõitmiseks pole vaja mingit iseloomustust, elulookirjeldust ega „proletaarset päritolu“ – piisab vaid sõidupiletist. Kui keegi oleks mulle tookord öelnud, et tuleb aeg, mil mul õnnestub neli korda Saksamaal täiendõppel käia, teised neli korda eraviisilisel külaskäigul, rääkimata puhkuseraisidest – siis oleksin selle inimese lihtsalt välja naernud. Loodan väga, et needki tüdrukud, kes tookord meiega kaasa sõita ei saanud, on tänaseks juba palju reisida saanud ning ehk on nad mullegi mu argpüksluse andestanud.

Niina Fjodorovnal läks oma grupi koosseisuga kergemini: nende kooli direktor asjasse ei sekkunud. Muidugi aitas see, et Niina Fjodorovna oli kooli partorg ja loomulikult olid ka kõik õpilased komnoored. Kuid tema grupp koosnes peaaegu terveniisti ainult tüdrukutest, poisse oli vaid paar-kolm.

Ühel juulikuu hommikul asusimegi Balti jaamast rongiga tee Leningradi poole. Seal tuli ümber istuda Berliini rongile. Ei mäleta enam kõiki viisa- ja tolliformaalsusi; õnneks ei takistanud need meid õigeks ajaks oma vagunisse jõudmast.

Sellest reisist on möödunud juba üle kolmekümne aasta. Ajad, inimesed ja arusaamad on muutunud. Eesti on vaba. Vabad ja iseseisvad on ka inimesed. Me võime vabalt maailmas liikuda, vabalt oma mõtteid väljendada, oma arvamust avaldada. Tänapäeval on enamasti ainult raha see, mis kõigele piirid seab.

Tol ajal sõitsime me ju Saksa DV-sse täiesti tasuta. Raha tuli kulutada vaid kaasavõetavate kingituste ostmiseks ja vormiriietuse muretsemiseks. Taskurahaks tohtis igaüks kaasa võtta vaid 30 vene rubla, mis Schwerinis ida-Saksa markadeks ümber vahetati. Ülejäänud raha korjati kokku ja Niina Fjodorovna viis selle Grodno piiripunktis hoiukassasse, kust see siis kahe nädala pärast koju sõites jälle välja võeti ja nimekirja alusel lastele tagasi jagati. Raha enda kätte jätta oli riskantne: ähvardati läbiotsimisega. Kui tolliametnikud oleksid pagasi ja isiklike asjade kontrollimisel kellegi juures ülearust raha leidnud, siis oleks see konfiskeeritud ja süüdlase välismaareisidel oleks pikemaks ajaks kriips peal olnud.

Ega nn. rahvademokraatia maid – Poolat, Saksa DV-d, Tšehhoslovakkia, Ungarit, Rumeeniat, Bulgaariat ju tegelikult mingiks õigeks välismaaks peetudki. Kuigi sinnagi oli keeruline pääseda, kujutasid need maad endast põhimõtteliselt samasuguseid nõukogude liiduvabariike nagu olid need, mis asusid siinpool raudset eesriiet. Neil maadel oli küll veidi suurem autonoomia ja oma rahaühikud, kuid „niiditõmbajad“ asusid ikkagi Moskvast. Bulgaaria kohta oligi venelastel kombeks öelda: „Kuritsa ne ptitsa, Bolgarija ne zagraniitsa“ (Kana pole lind, Bulgaaria pole välismaa).

Kui Ida-Berliinis rongilt maha astusime, pandi meid bussi ja sõidutati kõigepealt kohe Treptow' parki nõukogude sõduri, „vabastaja“ monumendi juurde lilli viima. See oli ju sama traditsioon, millest kõigis nõukogude linnadeski tuli raudselt kinni pidada. Berliiniga jõudsimel sel päeval vaid üsna põgusalt tutvuda. Ühes kohvikus oli meile tellitud hommikusöök, seejärel käisime loomaaias, jalutasime mööda Unter den Lindenit, vaatasime tõkkepuude tagant Brandenburgi väravat – ja juba pakiti meid bussi ning algas sõit Schwerini poole. Panime imeks, et maantee ääres oli iga natukese maa tagant näha tohutult suuri Leonid Brežnevi portreesid ja loosungeid: „Es lebe die KPdSU!“ (Elagu NLKP!) Miks need seal olid, sellest ei saanud me keegi aru.

Nii korras, nii laudsiledat asfaltteed nagu see, mida mööda me sõitsime, polnud me aga varem kuskil näinud, meie, kes me olime harjunud lapitud, muhklikel ja auklikel teedel hüplema. Kuid see oli maantee, mis ühendas Lääne-Berliini Lääne-Saksamaaga ning selle olid ehitanud „die von drüben“ (nemad sealpoolt), nagu saksa õpetajad meile sosistasid. Siis sellepärast!

Kui umbes pool teed oli sõidetud, tehti puhkepaus; buss jäi tee äärde seisma, lapsed läksid välja värsket õhku hingama ja kõigile jagati banaane. Meil olid banaanid tol ajal haruldus, mida võis vahetevahel saada tutvuste kaudu, pühade eel pikkades sabades seistes või lihtsalt õnneliku juhuse korral. Banaane sõid ka need, kelle mõnel pereliikmel oli võimalus pääseda Toompea lossi või partei keskkomitee maja puhvetisse. Nüüd istusid meie lapsed teeäärse põllu serval maas ja neelasid isukalt neid eksootilisi puuvilju. Niina Fjodorovna müksas mind: öelgu ma neile, et nad veidi

tagasihoidlikumad oleksid, mis nad õgivad nagu näljased! Aga nad olidki ju näljased. Banaaninäljased.

Banaane jagati meile hiljem ka igapäevaste toidukordade kõrvale. Poodides neid siiski näha ei olnud. Alles hiljem saime aru, et meile anti neid ainult seetõttu, et olime „Gäste aus der Sowjetunion“(külalised Nõukogude Liidust).

Elama pandi meid ühte internaatkooli, mille õpilased olid suvevaheajal. Kõigile jagati välja päevaprogrammid. Igaks päevaks oli planeeritud mingi üritus või ekskursioon. Kuid siiski oli meile jäetud küllalt palju vaba aega linnas omapead ringi jalutamiseks ja muidugi poodides käimiseks. Neid vaba aja tunde nimetatigi „Einkaufsbummel“-iteks ning need olid lastele kõige oodatud tunnid. Siin tekkis meil Niina Fjodorovnaga juba lahkarvamusi. Mina pidasin meie 10.-11. klasside õpilasi küllalt suurteks ja iseseisvateks selleks, et neid kolme-neljaliikmeliste gruppidenä omapead linna lubada. Kehtestasin vaid reeglid: grupp peab kokku hoidma, kedagi ei tohi kuhugi üksi jätta, kella tuleb tunda ja õigel ajal tagasi olla. Kõik läkski hästi: lapsed tundsid mõnu oma iseseisvusest, igaühel oli võimalus ka oma keelteoskus proovile panna. Mitte keegi ei eksinud linnas ära ega läinud kaduma, kellegagi ei juhtunud midagi ja kõik jõudsid õigeaks ajaks õigesse kohta. Niina Fjodorovna aga rivistas oma õpilased kahekaupa, viis kõik lapsed enda järel kaubamajadesse ning näitas igaühele, mida keegi endale ja oma kodustele kingituseks ostma pidi. Mina pidasin seda ülearuseks: olid ju tema tüdrukudki niisama vanad kui meie kooli õpilased, nad ei oleks enam vajanud mingit kättpidi talutamist ega näpuga ettenäitamist. Ja miks ei oleks kuue-seitsmeteistkümne aastane noor inimene tohtinud ise otsustada, mida endale või emale osta? Kuid kord on kord, igaüks pidi muidugi oma õpetajale alluma. „Otšen neorganizovannaja grupp“(Väga organiseerimatu grupp), ütles Niina Fjodorovna minu õpilaste kohta. Ta kahtlustas ka seda, et meie õpilastel oli salaja üle piiri toodud vene raha: kuidas nad muidu nii palju osta said? Kuid meie saabumise päeval jagasid sakslased ju kõigile rahaümbrikuid ida-Saksa markadega. Meie, õpetajad, saime kumbki sada marka, lapsed veidi vähem, vist viiskümmend, kui ma õigesti mäletan. Sellega sai juba igasugust pudi-padi osta. Iseasi oli, kuidas mu kolleegil õnnestus endale polaroidprillid hankida – neid poleks selle raha eest mitte mingil juhul kätte saanud. Nägin tihti, kuidas ta end ühe meie saatja, proua Fuchsi käevangu haakis ja koos temaga eemaldus, oma õpilasi minu hoolde jättes. Schwerini lossi ega ühtegi teise muuseumi ta sisse ei tulnud, väites, et ta on seal juba kord käinud ning et tema jaoks pole seal enam mitte midagi huvitavat. Kuidas küll oli võimalik Schwerini lossi kohta nii öelda? See huvitav viienurkne loss keset järve asuval saarel ja imeilus park selle ümber ei saa ju kunagi kedagi ära tüüdata! Selles lossis oli meile ka giid tellitud. Kuna osa õpilasi polnud koolis saksa keelt õppinud, valmistusin neile tema seletusi tõlkima. Kuid see äärmiselt omapärane daam oli vaimustatud võimalusest vastu võtta „die sowjetischen Gäste“, ütles end vene keelt väga hästi oskavat ja viiski kogu ekskursiooni läbi vene keeles. Eesti lastele polnud tõlkida vaja, sest tolleaegsed keskkooli vanemate klasside õpilased valdasid kõik vene keelt vähemalt arusaamise tasemel üsna hästi. Siinkohal pean aga mütsi maha võtma kõigi vene rahvusest inimeste ees: ma pole iial näinud, et ükski venelane oleks vigast vene keelt kuuldes kas või ühe suunurgaga muianud või rääkijat kuidagi halvustanud. Kui siis too armas saksa daam oma jutu juurde kahe käega takti lüües vaimustunult seletas: “ Ii toktaa koorol vainaa teelajet...” piilusin silmanurgast oma laste poole – mitte keegi ei naernud, isegi ei muianud, kõik kuulasid kahekordse põnevusega; neid võlus juba giid ise oma isiksuse ja omapärase vene keelega, ning loomulikult ka tema jutu sisu. Ekskursiooni lõpus sai ta tohutu aplausi.

Ühel järgmistest päevadest pandi ka minu vene keele oskus proovile. Meid viidi bussiekskursioonile Schwerini ümbrusse. Niina Fjodorovna ei tulnud selgi korral meiega kaasa – ta olevat kõike seda juba näinud. Sõitsin üksi bussitäie lastega. See iseenesest polnud probleem: meil olid ju kaasas ainult eeskujuliku käitumisega õpilased. Probleem tekkis siis, kui giid teatas, et tema ei valda ei vene ega inglise keelt ning saab seletusi anda ainult saksa keeles. Nii meie kui Lasnamäe kooli lastest õppisid saksa keelt vähem kui pooled, ning vene lapsed ei osanud tol ajal eesti keelt peaaegu üldse. Seletusi tuli aga anda kõigile. Tegin siis nii, et tõlkisin giidi jutu kõigepealt eesti keelde, samal ajal mõtlesin ühtaegu juba ka, kuidas seda vene keeles öelda. Siin tulid mulle juba ka lapsed appi: kui mulle mõni sõna meelde ei tulnud, siis meenus see mõnele meie õpilastest. Ja siis maandus äkki minu kõrvalistmele Lasnamäe tütarlaps Alla, kes sai eesti keelest päris hästi aru ning kellest mul oli giidi jutu

vene keelde tõlkimisel väga suur abi.

Ekskursioon läks korda, ja ka Niina Fjodorovna võis oma päevaga rahule jääda: nüüd kandis ta moodsate suurte raamidega polaroidprille. Neid demonstreeris ta ka õhtul, mil toimus meie kohtumine saksa kolleegidega. „Ach ja, die Intelligenzverstärker (intelligentsitugevdajad)!“ ütlesid nad.

Üheks nädalavahetuseks viidi meid ka saksa perekondadesse. Laupäeva hommikul sarnanes internaatkooli saal mingil määral orjaturuga. Meie lapsed olid ühes saali otsas, saksa lapsed koos oma vanematega teises. Meie lapsi hüüti nimepidi välja, tutvustati lühidalt – kui vana, mis keelt oskab, mille vastu huvi tunneb – ja siis hakkasid saksa vanemad valima. Kõigil olid oma eelistused: mõni tahtis tingimata poissi oma lapse külaliseks, mõni tüdrukut. Mõnel oli oluline, et külaline oskaks saksa keelt, mõni oli huvitatud vene lapsest. Muidugi olid ka huvialad küllaltki otsustava tähtsusega. Lõpuks olid kõik lapsed laiali jagatud. Kõigile korraldi veel üle, mida tohib teha, mida mitte: ei tohtinud külalisi mootorpaadiga sõitma viia, ka autoga Schwerini lähiümbrusest kaugemale sõita ei soovitatud. Lepiti kokku kindel kellaaeg, millal lapsed pühapäeva õhtul tagasi pidid olema. Siis mindi laiali. Niina Fjodorovna lahkus proua Fuchsi käevangus. Jäin üksi tühja saali seina äärde seisma. Kuidagi tuttav tunne oli: taas kord polnud mind tahetud. Meenus see, mida mu pinginaaber Reet mulle kord koolipõlves ütles: „Ega kellelgi polegi ju midagi sinu vastu, aga sind lihtsalt unustatakse ära.“

Mis siis ikka, läksin oma tuppaga tagasi, istusin laua äärde ja mõtlesin, mida peale hakata. Ega mul polnudki õieti midagi üksijäämise vastu. Olin täiesti valmis kaks järgmist päeva Schwerinis omapead veetma: bukletilt leidsin üsna mitu huvitavat kohta, kuhu ma veel polnud jõudnud ning oli üsna küsitav, kas enam jõuangi. Igavust pole ma õieti kunagi elus tundnud, raha oli mul ka niipalju, et süüa osta. Ainus mure oli see, et tõenäoliselt pandi maja nüüd kuni pühapäeva õhtuni lukku: ma poleks sisse ega välja pääsenud. Käisin majas ringi ja otsisin „Hausmeistrit“ või vähemalt mõnd koristajatädi, et endast märku anda ning nõu küsida. Polnud kedagi. Välisuks oli veel lahti, kuid ma ei julgenud majast lahkuda, sest sel juhul oli täiesti reaalne oht ööseks tänavale jääda. Kuhugi helistada ma ei saanud – polnud ühtki numbrit, ning mis veel hullem – majas polnud kusagil ka ühtki telefoni näha. Mobiilid olid meile siis veel täiesti tundmatud asjad.

Polnud midagi parata. Leppisin juba mõttega, et järgmised kaks päeva tuleb küpsisepaki, šokolaaditahvli ja kraaniveega läbi ajada ning end vanade ajalehtede, turismibrošüüride ja aknast välja vaatamisega lõbustada.

Õnneks asi siiski lahenes. Mind polnudki ära unustatud! Lihtsalt see õpetaja, kes mind nädalavahetuseks enda juurde pidi võtma, oli viimasel hetkel ära öelnud ning uue „kasuema“ leidmine võttis aega. Sel juhul olid sakslased ju isegi väga operatiivsed olnud: leida tunni aja jooksul inimene, kes oleks nõus võõrast inimest, pealegi veel välismaalast nädalavahetuseks enda juurde koju võtma, teda söötma ja lõbustama – see on ikkagi saavutus!

Mind võttis vastu perekond Malinowski, kel oli linna serval oma eramu. Pereema oli algklassiõpetaja, pereisa amet on mul meelest läinud. Malinowskitel oli viis last: kõige vanem poeg oli armeeteenistuses, keskkooliealine tütar pakkis parajasti asju, et veel samal päeval noortelaagrisse sõita; veel olid peres kaks teismelist poega ja pesamunake – üheksa-aastane Ines. Pereema vabandas kohe alguses, et ta vene keelt eriti palju ei oska; vastasin talle oma parimas saksa keeles, et ega minagi vene keelt kuigi hästi oska, ning sealtpeale sujus meie vestlus suurepäraselt.

On vist enam-vähem üldtuntud tõde, et mida suurem on pere, seda külalislahkem on pererahvas, seda vähem probleeme valmistab ootamatult sisse sadanud külaline. Kus on ruumi seitsmele inimesele, sinna mahub lahedasti ka kaheksas. Mahub ka kaheksas tool söögilaua taha, kaheksas taldrik lauale ning jagub ka seda, mida taldrikutele panna. Suure pere puhul ei pea perenaine üksi köögis rabelema, paaniliselt tubades korda looma ega ahastama selle pärast, et kodu pole moe ega tehnika viimase sõna järgi sisustatud. Ja külalinegi tunneb end selles majas kodusemalt ning vabamalt.

Sõitsime linnaliini bussiga äärelinna, seal andis proua Malinowski mu oma abikaasale ja väikesele Inesele üle, et nad mulle ümbrust tutvustaksid. Jalutasime üsna kaua selles umbes meie Laagrit meenutavas linnajaos. Väikesed eramud, õitsvad aiad, sekka vahel ka mõni harv kahe-või kolmekorruseline kortermaja. Kaugemal paistsid juba põllud. Ilusa ilma ja laupäevase päeva puhul oli

aedades palju inimesi näha; härra Malinowski ja Ines tervitasid naabreid ning tutvustasid neile mindki. Tegin tutvust suure saksa lambakoeraga, kelle peremees alguses küll kartis, kuid rahunes peagi, kui nägi, et ei koer ega mina kumbki teineteise ees hirmu ei tundnud. „Kes loomi armastab, see armastab ka inimesi,“ ütles ta. Oleksin ma koer olnud, oleksin selle peale saba liputanud. Nüüd ainult naeratasin.

Kui jalutuskäigult tagasi jõudsime, oli perenaisel lõunalaud kaetud. Mulle meeldis, et seal polnud midagi ülepakutut, kõik oli lihtne ja kodune. Kui ma pärast sööki pakkusin abi nõude pesemisel ja kuivatamisel, võeti see rõõmsalt vastu. Perenaine pesi nõusid, mina kuivatasin, väike Ines ladus nõud kappi. Nõudepesumasinatest ei teatud sel ajal meil ega ida-Saksamaal veel kuigi palju.

Hiljem istusime elutoas ja ajasime juttu. Selgus, et meie ja ida-Saksamaa elus oli üsna palju sarnast. Olime proua Malinowskiga mõlemad õpetajad. Noorteprobleemid olid niikuinii kõikjal ühed ja samad, need ei tunne mingeid riigipiire. Kuid õpetajatele esitati nii seal kui meil ühesuguseid tobedaid nõudmisi, valitses ühesugune bürokraatia. Nõuti samasuguseid tööplaanide, samasugust aruandlust, samasugust ideoloogilis-poliitilist kasvatust, toimusid samasugused kampaaniad nagu meilgi. Ma ei osanud leida sõnale „potjomkinlus“ saksakeelset vastet, kuid kui olin selle tähenduse teiste sõnadega lahti seletanud, hakkasid sakslased naerma ja ütlesid, et see tuleb neilegi üsna tuttav ette.

Televiisor pandi mängima. Aparaat oli küll kaasaegsem, palju suurema ekraaniga kui need pildikastid, mille ees meie oma kodudes olime harjunud istuma; kuid pilt ise oli ainult must-valge. Värviteleri soetamine oli sealgi vaid „suurte sakste“ lõbu. Pereisa vahetas kanaleid ja ütles: „Das kommt von drüben!“ Lääne-Saksamaa saadete vaatamisega oli seal enam-vähem samasugune lugu nagu meil Soome saadetega: ametlikult polnud keegi ühtki neist vaadanud, kuid kõik olid neid näinud.

Samal õhtul peeti naabritega ühist aiapidu lõkke ja grillimisega. Järgmisel päeval sõitsime ringi mööda ümbruskonna kaunimaid paiku ja lõunatasime vanas veskis, mis meenutas nii seest kui väljast pisut meie Adavere tuulikut.

Me ei joonud tilkagi alkoholi, kuid ometi süüdistas Niina Fjodorovna mind pühapäeva õhtul selles, et ma olevat tagasi tulles olnud ebakaines olekus. „Kuidas sa siis nüüd äkki nii lõbusas tujus oled, muudkui naerad ja lobised, enne olid ju ikka kogu aeg nii vaikne ja tõsine? Ja miks sa siis ehmusid, kui ma sellest rääkima hakkasin?“ – Muidugi olin ma jahmunud, kui mind ootamatult rünnati nii absurdses süüdistuses, millel vähimatki alust ei olnud.

Reisi lõpul lubas Niina Fjodorovna teha ettekande haridusministeeriumile, parteikomiteele ja Pelgulinna koolile ning hoolitseda selle eest, et see jääks meile kõigile elu viimaseks välisreisiks. Muidugi, olime ju huligaanide kamp eesotsas joomarist õpetajaga.

Mingit ettekannet ta siiski ei teinud ja ebameeldivusi meil ei tulnud. Tõenäoliselt oli tema ähvarduste eesmärgiks ainult oma võimu näidata, meie tuju rikkuda ning hiljem Tallinnas kohtudes minult pakk Schwerinis tehtud fotosid kätte saada ja lihtsalt oma käekotti pista, küsimata, kas nende ilmutamine, valmistegemine ja fotopaber mulle ka midagi maksma läks. Ma ei teinud ka ise sellest juttu; mõtlesin ainult sellele, et loodetavasti on see meie viimane kohtumine.

Niina Fjodorovnaga ma tõepoolest enam kohtunud ei ole. Loodetavasti läheb tal hästi. Ka oma ettekanded jättis ta ilmselt tegemata, sest mingeid pahandusi meil ei tulnud – ei minul ega mu õpilastel. Küll tuli mul aga terve septembrikuu jooksul käia peaaegu kõigi kolleegide klassijuhatajatundides meie reisist jutustamas ja pilte näitamas.

Kolleegide hulgas oli mulle juba ka sõbrannasid tekkinud. Üks neist oli inglise keele õpetaja Vaike. Elasime ühes kandis, meil oli ühine kodutee; selgus ka, et tema abikaasa oli Nõmme Gümnaasiumis, tol ajal muidugi 10. Keskkoolis õppinud ja minu ema oli keskastme klassides olnud isegi tema klassijuhataja. 1977. aasta sügisel hakkasid Vaike ja tema mees mõlemad Karindi kooris laulmas käima. Seda kuuldes otsustasin minagi sinna uuesti tagasi minna. Olin ju nüüd kõik oma õppimised lõpetanud, töötasin juba mitmendat aastat ainult hommikupoolses vahetuses ja õhtud olid vabad. Emale ei meeldinud see mõte küll sugugi – eks ta ootas juba ammugi, et ma ükskord ometi oma jooksmised lõpetan ja rohkem kodule pühendun. Mehele minna polnud viieteistkümne aasta vanuselt vanatüdrukaks jäänud inetul tütrele niikuinii enam vähimatki lootust – mis mõtet oli siis sellel igavesel

ringitõmbamisel, see oli selles vanuses juba lausa sobimatu! Hakaku ükskord juba koduse majapidamise vastu huvi tundma, oleks temast vähemalt natuke abigi!

„See on ju peaaegu professionaalne koor,“ ütles ema. „Ei võeta sind enam sinna tagasi! Häält pole sul ollagi, vana oled sa juba ka. Kui sa just tahad läbi kukkuda, eks mine ja proovi siis, aga vaata, et ma pärast su virisemist ei kuuleks!“

Ime küll, aga koori võeti mind siiski uuesti vastu – seda tänu hääleseadjale Arda Elsonile, kes mind päris lootusetuks ei pidanudki. „Hea küll,“ ütles Laine Karindi. „Jätame su siis alguses proovi peale, vaatame, kuidas sa hakkama saad. Aga üks tingimus on küll – vähemalt ühe meeslaulja pead meile juurde tooma!“

Meeslauljat mul muidugi kusagilt võtta ei olnud. Mis aga hakkama saamisse puutub, siis seda oli ju üsna lihtne kindlaks teha. Koori repertuaar oli küllaltki nõudlik, häälepartiide õppimine oli sageli üsna raske ja üksluine, proovid venisid tihti kaugele üle ettenähtud kellaja. Need, kellele see kõik üle jõu käis, pidasid seda tööd tüütuks ja igavaks. Neid polnudki vaja koorist välja visata, sest nad tüdinesid ja langesid aja jooksul ise välja. Mina ei langenud kuhugi, sest mulle meeldis raskeid laule õppida. Väljakutsed on mulle alati meeldinud. Tore tunne oli, kui midagi hakkas välja tulema, kui millestki hakkas asja saama. Muusikalist haridust mul ju polnud, ja emal oli muidugi ka õigus, kui ta ütles, et olen arenemiseks juba liiga vana. Kuid noodilugemise oskust tuli siiski vähehaaval juurde, ning ka hääle muutus tugevamaks. Panin seda juba kooliski tähele: mul ei olnud enam raske ennast klassis kuuldavaks teha. Kui ma varem olin vähemalt kord aastas puuduva hääle pärast haiguslehel olnud, siis nüüd polnud seda enam vaja. Teadsin nüüd, kuidas oma häält hoida ja kasutada. Kooriproovidest ei puudunud ma peaaegu kunagi. „Peaaegu“ tähendas seda, et harjutused toimusid esmaspäeviti ja neljapäeviti, kuid just neljapäevad olid Pelgulinna keskkoolis õhtuste koosolekute päevadeks. Neilt koosolekuilt ei tohtinud keegi ühelgi põhjusel puududa, kuid õnneks ei peetud neid liiga sagedasti. Haiguse ega laiskuse pärast ma proovidest ei puudunud, ka kodustel põhjustel ei tulnud mul puududa: vanatüdrukul polnud ju vaja lapsi hoida, nende haigevoodite juures istuda ega koolis lastevanemate koosolekutel käia. Mis muudesse kodutöodesse puutus, siis nendega oli nii nagu oli: mida jõudsin, seda tegin, kõik ülejäänu jäi paraku ikka ema teha. Muidugi oli ta pahane, kuigi ta iga kord ehk midagi ei öelnudki. Ühelegi meie koori kontserdile ta siiski ei tulnud, kuigi ma talle alati pileti tõin. Kui küsisin, miks, vastas ta, et on tüdinud ja väsinud ning tahab rahulikult kodus olla.

1977. aasta detsembris lõpetas Juta Viljandi Kultuurikooli. Käisime emaga aktusel. See oli omanäoline ja ilus kontsertaktus. Kõik lõpetajad esinesid vastavalt oma erialale: oli laulu, tantsu, pillimängu; näitekunsti eriala lõpetajad esitasid katkendi „Tõe ja õiguse“ I osast. Meie Juta küll laval ei käinud, kuid tema fotonäitus oli koridoris üleval ning näidendi lõpus esitleti teda kui valgustus-ja helitehnikut. Pärast vaheaega järgnes diplomite kätteandmine. Lavale oli toodud kuusk. Iga lõpetaja, kes oma diplomi järele läks, süütas kuusel küünla ning ütles küünalt süüdates ka mõned ilusad sõnad omalt poolt: oli see siis lubadus, soov või lihtsalt mõni ilus mõte. Juta piirdus siiski vaid kummardusega. Rahva ees esineda pole ta kunagi armastanud, nii julge, söakas ja sõnakas kui ta muidu ka oli.

See oli väga külm aastavahetus. Õhtul, kui Juta aktuselt koju sõitsime, oli väljas üle kahekümne kraadi külma. Kuna kultuurimajas, kus aktus toimus, oli olnud pehmelt öeldes küllaltki jahe, siis lootsime, et vähemalt bussis on mõnus soe sõita. Ei olnud, sest bussi küte ei töötanud. Meeleolu rikkus ka veel asjaolu, et Viljandisse sõites oli ema rahakott mantlitaskust kaduma läinud. Muidugi oli ettevaatamatus rahakotti taskus hoida, seda enam, et seal sees oli kogu raha, mis emal sel hetkel üldse olemas oli: ta oli kavatsenud selle kõik Jutale anda, lõpupeo ja tagasisõidu jaoks. Õnneks oli minul niipalju raha kaasas, et saime vähemalt koju sõita.

Kodus ootas meid tuba, kus oli täpselt kolm kraadi sooja! Panime mõlemad ahjud küdema, tegime pliidi allagi tule, pugesime teki-ja mantlivirnade alla magama ning elasime selle öö kuidagi üle. Ilm ei paranenud ka aastavahetuseks: vana-aasta õhtul olid meil kõik olemasolevad küttekolded särtsuma köetud, kuid tuppa me üle kümne soojakraadi sisse ei saanud. Hea seegi, sest väljas oli külma

kolmkümmend kraadi. Mis seal imestada – maja oli ju vana, pealegi oli ta ju vaid suvilaks ehitatud. Seinad ei pidanud sooja. Saepuru, mis vooderdise vahel pidi aitama soojust hoida, oli ammu ära vajunud. Ka aknaraamide ja seinte vahele olid tekkinud suured praod. Maja ülemine korrus oli nüüd inimtühi, sest Aliide Künnap, kes oli juba kõrges eas ega suutnud enda eest enam ise hoolitseda, oli siirdunud Iru vanadekodusse. Nüüd õhkus kütmata ülakorrusest läbi lae külma ka alumisele korrusele. Maja oleks hädasti vajanud kapitaalremonti, kuid kes pidi seda tegema, ja milliste rahadega? Ema pensionist ja minu koolmeistripalgast piisas küll äraelamiseks ning aeg-ajalt mõne hädavajaliku asja muretsemiseks, kuid see oli ka kõik.

Nüüd, kus Juta oli kooli lõpetanud ja pidi iseseisvalt tööle hakkama, võis juba loota, et rahaga läheb ehk kergemaks: Jutat polnud enam tarvis ülal pidada. Me kõik tahtsime, et Juta tuleks koju tagasi ja leiaks endale Tallinnas töökoha. See õnnestuski: Juta sai tööle Tallinna Tehnikaülikooli (tol ajal veel TPI) tehniliste õppevahendite teenistusse, täpsemalt foto-kinolaboratooriumi.

Praegu, kui sellest ajast on möödunud juba üle kolmekümne aasta, olen tihti mõelnud, et võib-olla oleks siiski parem olnud, kui Juta oleks Viljandi koolil lasknud end suunata mõnda kultuurimajja, kas maale või kuhugi väiksemasse linna. Ehk oleks tema elu ja saatust siis teistsuguseks kujunenud. Kuid ema tahtis loomulikult, et tütar tema juurde jääks; ka Jutal endal oli lihtsam, odavam ja mugavam oma kodus edasi elada; mina omakorda kartsin, et kui Juta mujale elama läheb, siis ei jää meie niigi kokku kuivanud perekonnast enam midagi järele.

Nüüd siis elasime kõik kolmekesi koos alumisel korrusel. Mida ülemise korruse kahe suurema toaga teha, selle üle pidime suvel hakkama aru pidama. Oma „suveresidentsist“, teise korruse väikesest toast jäin ma aga varsti ilma. Juta hakkas pärast Viljandist koju saabumist üsna aktiivset seltskonnaelu elama. Mõnikord läks ta nädalavahetuseks kuhugi tuttavate juurde pidu pidama; sel juhul ei tulnud ta koju enne pühapäeva õhtut – kui siiski. Aeg-ajalt kutsus ta ise endale külalisi, ja minu väike tuba oli neiks olenguteks kõige sobivam koht. Ikkagi omaette ja ema silma alt ära. Mulle see küll eriti ei meeldinud, kuid kuna ma ise niikuinii kütte kokkuhoidmise pärast septembrist maikuuni selles toas ei elanud, siis polnud mul ju põhjust keelata. Pealegi lubas Juta, et minu asju ei puudutata ning tuba jääb pärast pidu korda. Jäingi diplomeeritud kultuuritöötaja juttu uskuma. Oi püha lihtsameelsust! Kui ma aga kord pärast ühte niisugust pidu jälle oma tuppa läksin, kangestusin uksele soolasambaks: toas valitses kohutav kaos. Laual, raamaturiilil, kapi peal, voodis, põrandal – igal pool vedeles musti nõusid, ka kilde, tühje pudeleid, suitsuotsi – mida iganes. Minu kapis oli soritud, raamatute vahelt leidsin poolikuid vorstivõileibu ja tühje õllepudeleid. Seinakalendrit oli soditud, rõvedustega „täiendatud“, laudlinasse oli – ilmselt suitsuotsaga – auk põletatud, mõned asjad olid lõhutud. Lillevaas oli muudetud tuhatuotsiks. Põrandavaibal laiutas suur plekk mingist mahavoolanud vedelikust. Kogu tuba haies suitsu, õlle ja okse järele. Mu voodi nägi välja nii, et mina sinna enam magama heita ei tahtnud, ma ei tahtnud ka sedasama tekki kasutada, padjast ja linadest rääkimata. Ma ei tahtnud seda lagastatud tuba üldse enam näha.

„Ah, mis sa õiendad, küll ma pärast koristan ära!“ ütles Juta ja kadus. Ei koristanud ta sel ega järgmiselgi päeval. Mul ei jäänud muud üle kui võtta oma kõige olulisemad asjad ülevalt toast kaasa ja alla ema juurde tagasi kolida.

Olingi oma toast ilma. Sina, mamma, võiksid nüüd küsida: „Miks sa lasksid endaga nii käituda, miks sa üldse lubasid Juta oma tuppa pidu pidama, miks sa nii kergelt oma toast loobusid? Eks teinud seekord ise toa korda ja hoidnud edaspidi uks lukus!“

Sellest poleks midagi välja tulnud. Mina polnud majaperenaine, mul polnud siin midagi otsustada, lubada ega keelata. Kui ema oli Jutal lubanud minu toas külalisi vastu võtta, siis polnud minul selle kohta enam midagi öelda. Alles tükk aega hiljem sain teada, et ema oli lubanud maja ülemise korruse Jutale kooli lõpukingiks, tingimusel, et ta pärast lõpetamist Tallinnas töökoha leiab ja koju elama tuleb. Minule polnud ta sellest midagi rääkinud – ja miks ta oleks pidanudki? Maja kuulus ju emale, ja tema võis iga toaga toimida nagu ta kõige õigemaks pidas, selleks polnud tal ju tarvis minu nõusolekut küsida. „Juta on ettevõtlik tüdruk,“ ütles ema mulle. „Tal on palju tutvusi, ta hakkab maja remonti organiseerima.“

Tegelikult olid emal ju väga ilusad plaanid tulevikuks. Ilusad, loogilised ja optimistlikud. Igas teises peres oleksid need olnud realiseeritavad. Meil kahjuks siiski mitte.

Emal oli üksik kaks tütart üles kasvatatud ja neile hariduse andnud. Nüüd olid mõlemad tütre diplomeeritud, erialaga inimesed, nende pärast polnud enam vaja muretseda; mõlemad pidid oma eluga iseseisvalt edasi minema ja ema võis rahulikult oma vanaduspõlve veetma hakata. Noorem tütar oli ilus, andekas, energiline tüdruk, kes oskas end igal pool maksma panna ja sai alati kõik kätte, mida iganes tahtis. Oli ilmselge, et tema meheleminekut ei tulnud enam kaua oodata. Väimees oleks maja ära remontinud ja noorpaari pärast oleks olnud maja teine korrus. Vanem, kolmekümne kuue aastane tütar oli juba lootusetu vanatüdruk, sinna polnud enam midagi parata. Kuid nii oligi hea, ta võis jääda alla ema juurde elama, olla emale abiks ja seltsiks. Muidugi pidi Jutta perele ka järelkasvu tulema, selleks puhuks olid all vanaema ja tädi Tiiu olemas, kes oleksid aidanud lapsi hoida. Jutta lapsed oleksid tädi tema vanaduspäevil aitama hakanud ja mõni nendest oleks pärastpoole alumise korruse endale saanud. Kõigele sellele mõeldes võis ema süda üsna rahulik olla.

Tegelikult elu kujunes siiski hoopis teistsuguseks.

Oma esimese tööpäeva hommikul oli Jutta üsna ärevil: kas ta ikka on küllalt korrektselt riides, ega ta ometi bussist maha ei jää, võib-olla oleks targem need kaks peatusevahet hoopis jalgsi minna, et kohe esimesel päeval mitte hiljaks jääda? Töölt koju tuli ta juba laia naeruga. Hommikul oli ta bussipeatuses kohanud sedasama tuttavat, kelle kaudu ta oma töökoha oli saanud. Too oli küsinud – mis sa sinna nii vara jooksed, kella üheksa ajal ei ole seal niikuinii veel mitte kedagi! Tema ise läks veel turult läbi, ega töö ole jännes, et eest ära jookseb! Mingit tööd polnud Jutta oma esimesel tööpäeval teinudki. Teda oli töökaaslastele tutvustatud, tööruume näidatud, seejärel oli koos kohvi – ja võimalik, et veel muudki – joodud, ning siis oli uuele laborandile öeldud, et aitab esimeseks päevaks küll, mingu nüüd koju, eks homme vaatame edasi.

Edasi läks nii, et Jutta läks hommikuti tööle siis, kui tahtis ja tuli koju siis, kui tahtis. Vahepeal käis linnas jalutamas või kohvikust söögi- ja joogipoolist toomas. Kui aega üle jäi, tegi natuke tööd ka. Ning kui juhtus, et tal mõnel päeval ei olnud tahtmist tööle minna, siis ta lihtsalt ei läinudki.

Nüüd hakkasin mina omakorda Jutta eest mõtlema ja tema tulevikku kujundama. Ta oli ju tegelikult hea fotograaf. Töö juures oli terve fotolabor koos aparaatide, kemikaalide ja paberiga tema käsutuses. Vaba aega jäi talle piisavalt. Leidsin, et ta oleks võinud kõike seda ära kasutada ja hakata fotokonkurssidest osa võtma – neid korraldasid tollal mitmed ajalehed ja ajakirjad. Ta oleks võinud ennast üles töötada, endale nime teha. Hea suhtlemisoskusega, julge ja energilise inimesena oleks temast edaspidi võinud saada fotoreporter. Kuid sellest ei tahtnud ta kuulda. Pole midagi öelda, ega minagi ema soovitatud raamatukoguhoidja elukutsest vaimustatud ei olnud.

Püüda teise inimese elu omaenda nägemuse järgi korraldada – see üritus on enamasti juba ette läbikukkumisele mõistatud.

Minu enda elu veeres tasapisi edasi: koolitöö sujus nüüd juba ilma eriliste probleemideta. Veneaegne hariduspoliitika oma bürokraatiaga oli muidugi asi, millest ei saanud üle ega ümbert. Kuid me olime kõik sellega harjunud ja võtsime seda kui paratamatust. Teadsime, et paber otsustab kõik. Sa võisid teha ükskõik kui head tööd, korraldada üritusi, teha ühiskondlikku tööd – aga kui sellest ei jäänud kuhugi mingit kirjalikku jälge, siis polnud sa üldse midagi teinud. Teisest küljest, kui mõni nõue oli ikka väga vastukarva, siis võisid selle rahuga täitmata jätta, peaasi ainult, et paberid olid korras. Kui enne jõule või lihavõttepühi leidis klassijuhatajatundide teemade hulgas rida „Talvisest (või kevadisest) pööripäevast rahvakalendris“ – siis olid sa juba piisavalt ateistlikku kasvatustööd teinud. Esimese septembri klassijuhatajatunni teemaks võisid sa panna oma maitse järgi ükskõik mida, kuid kui sinna juurde polnud lisatud sõnagi liiklusest, siis oli see tund sul niisama hästi kui pidamata. Mäletan üht kurba juhtumit, kui ühe algklassiõpilasega juhtus tänaval õnnetus. Selle asemel, et küsida, mis lapsest sai, kui suured vigastused tal on, kas vanematele on teatatud, tormasid direktor ja õppealajuhataja klassipäevikust sõrmega rida ajades uurima, kas klassijuhataja on liiklusalast

kasvatustööd teinud. Ei mäleta enam, kuidas asi tookord klassijuhataja jaoks lõppes, kas tema päevikus oli kusagil mõni rida liikluseeskirjadest või mitte. Kui oli, siis võis kool oma käed puhtaks pesta. Kui polnud, siis jäi klassijuhataja kogu loos peasüüdlaseks isegi siis, kui autojuht oli purjus või rikkus liikluseeskirju.

Kolm korda aastas – 22.septembril, 23.veebruaril ja 9.mail tuli igas klassis läbi viia „mehisuse tunnid“. Need pidid õpilastes kasvatama nõukogude patriotismi. Mõnikord käis direktsioon neid ka kontrollimas, kuid põhiline asi oli ikkagi paber: sissekanne klassipäevikus ja klassijuhataja tööplaanis, veel parem, kui oli ette näidata ka tunnikonspekt. Mõnikord ajas asja ära õppekäik ajaloomuuseumi: sinna võis ju alati minna, ja see oli juba muuseumi asi, kas neil oli parajasti päevakohane ekspositsioon väljas või mitte. Veebruaris käisid koolid hordidena Matrossovi (Tondi) tänava sõjaväeosas. Kui klassis oli mõni laps, kelle vanaisa oli sõjas käinud, siis võis selle vanaisa paluda lastele oma sõjamälestustest jutustama. Peaasi oli ikka, et selle kohta paberile jälg jääks. Ülikooli ajal pidime pedagoogilise praktika arvestuseks Tartusse saatma kaks klassijuhatajatunni konspekti: üks neist pidi olema ühiskondlik-poliitilisel, teine eetilisel teemal. Tegin nad igaks juhuks kahes eksemplaris, et endale ka midagi jääks. Üks neist oligi just mehisuse teemaline. Olin seal kasutanud katkendeid mitmest raamatust – üks oli Aleksandra Brušteini „Tee viib kaugusse“ ja teine Juhan Smuuli filmistsenaarium „Keskpäevane praam“. Mõned raamatud olid veel, mida praegu enam ei mäleta. Nõukogude patriotismist neis juttu ei olnud, mehisusest aga küll. Ülikoolist said need konspektid hea hinnangu. Paningi need kaks raamatut koos konspektiga igaks juhuks oma lausahtlisse, ja targasti tegin. Ühe poliitilise tähtpäeva eel tuligi õppealajuhataja mõni hetk enne kellahelinat õpetajate tuppä, uuris tunniplaani ja pöördus siis minu poole: „Sul tuleb just praegu mehisuse tund, jah? Ma tulen su tundi vaatama!“ Nägin, kuidas mu lähemad naabrid ehmusid ja samas kergendatult ohkasid: nendest läks see karikas seekord mööda! Mina ei teinud aga teist nägugi, võtsin rahulikult sahtlist oma raamatud ja konspekti ning noogutasin: „Jah, palun, läheme siis!“ Tund läks korda. Kuna ma juhatasin sel aastal kunstiklassi, kus lapsed olid üldiselt avatumad ja julgemad nii küsimusi esitama kui ka oma arvamust avaldama, siis ei seganud neid ka õppealajuhataja kohalolek. See kõik tuli tunni hindamisel kasuks. Kõige lõpuks küsis väike Alice juba üsna tunni lõpus: „Õpetaja, palun öelge veel selle raamatu pealkiri, kus sellest tüdrukust juttu oli, ja kas meie kooli raamatukogus seda ka on?“ Kirjutasin siis Aleksandra Brušteini nime ja tema raamatu pealkirja tahvlile. Märkasin, et peale Alice'i kirjutasid veel mõned teisedki selle endale üles. Ka see meeldis õppealajuhatajale. Sain tunni eest kiita, kuid nüüd oli mul juba hirm – äkki tuleb ta järgmise tundi ka, mis ma siis teen?

Ühe poliitilise bürokraatia näite võiksin veel tuua. Ühel sügisel, kui oli parajasti lähenemas kommunistliku partei 25. kongress, nõuti, et absoluutselt igas tunnis, olenemata ainekust, tuleb sellest rääkida. Vähemalt arv 25 pidi igas tunnis nii või teisiti sees olema. Mulle tuli viienda klassi tundi külaline – oli ta haridusosakonnast või parteikomiteest, kes seda nüüd enam mäletab. Oli septembrikuu, viies klass oli alles saksa keele õppimist alustanud. Lapsed oskasid saksa keeles tervitada, ennast tutvustada, rääkida raamatust ja vihkust, paberist ja pliatsist, koerast ja kassist, oskasid nimetada värve ja loendada arve ühest kümneni. Alguse kohta oli seda küllaltki palju. Tunniga jääd üldiselt rahule, tund oleks võinud isegi väga hea olla – aga 25. kongressist ei räägitud sõnagi! Lubasin selle vea parandada kohe, kui arvsõnade õppimisega nii kaugel jõuame. „Sellest oleks tulnud alustada!“ ütles Seltsimees.

Sellesama klassiga ja sellesama septembrikuuga seostub mälus veel üks tore lugu, millel polnud siiski ei poliitika ega bürokraatiaga midagi tegemist. Aga see oli armas lugu, mida ei saa jätta jutustamata. Peategelaseks oli Andrese-nimeline sell.

Kell helises tundi, läksin klassi. Seal olid aga ainult tüdrukud.

„Kus siis poisid on?“ küsisin.

„Meil oli kehaline kasvatus, nad panevad veel riidesse.“

Vahetund oli viisteist minutit pikk, tüdrukud jõuavad selle ajaga riidesse panna ja poisid ei

jõua? Selle kohta oli mul oma eriarvamus, kuid hea küll, olin nõus veidi ootama. Polnud ju põhjust kohalolijatega riielda. Märkisin puudujad päevikusse, kirjutasin tunni teema, ajasin tüdrukutega veidi aega juttu – poisse ikka ei kusagil. No kui kaua neid pükse siis lõpuks jalga aetakse?

Siis kostis koridorist müdinat, üks läks lahti, poisid seisis tropis ukse vahel, Andres kõige ees. Ja kuidas ta välja nägi! Märjad juuksed tolknesid üle näo, koolipluusilgi oli märgi plekke. Mõlema käega surus ta enda vastu läbimärga kassipoega. Poiss vaatas mulle altkulmu otsa ilmega, mis ütles: kui sa nüüd selle kassi välja viskad, siis lähen mina ka ja tagasi enam ei tule!

„Mis te seal ukse vahel seisate, tulge sisse ja pange üks tagant kinni!“ ütlesin. Klassiuksest direktori kabinetist uksest oli vaid kümmekond sammu, ja mul polnud mingit tahtmist direktorit asjasse pühendada. Poisid tulid klassi.

„Nii, ja nüüd rääkige!“

Poisid olid võimlast riietusruumi tulnud, seal oli järgmine klass juba ees, mingi vanema klassi noormehed. Need olid kusagilt kassipoja kätte saanud ja ujutasid teda nüüd duši all. Kuidagi oli viienda klassi poistel õnnestunud kassilaps ära päästa – ja siin nad nüüd kõik olid. Ja mida mina pidin tegema? Muutsin käigu pealt tunni teemat. Uueks teemaks sai loomulikult „Kass“.

Tüdrukud olid juba valmis üksteise võidu kiisut silitama, kuid Andres käratas: „Ei kisu!“

„Andresel on õigus,“ ütlesin. „Kass on juba niigi vintsutada saanud, jätame ta nüüd rahule. Paneme ta maha, las ta rahuneb, jalutab ringi, kuivatab ennast. Meie vaatame teda ainult silmadega, keegi ei puuduta teda.“

„Aga kui kell heliseb, mis temast siis saab?“

Hea küsimus. Õnneks leidis ka vastus. Lauri esimesest pingist tõstis käe:

„Õpetaja, võib, ma viin ta vahetunni ajal oma koju, ma elan siinsamas üle tee, näete, selles majas!“ Poiss osutas akna poole.

„Aga mis ema ütleb?“

„Ema lubab küll, meil oli enne endal ka kass, aga ta kadus ära, ema oli nii kurb!“

Mida paremat minulgi välja pakkuda oli. Sellise rahuliku ja heatahtliku poisi nagu Lauri kodu pidi kindlasti samasugune olema.

Kirjutasin tahvlile „Die Katze“. Ja sellest hetkest peale dikteeris kass meie tunni tegevuse. Kass tegutses ja meie kommenteerisime saksa keeles.

Kes see on? See on kass. Kass on väike. Kass on hall. Kass on ilus.

Mida kass teeb? Kass istub. Kass kõnnib. Kass hüppab. Kass mängib.

Kus kass on? Kass on laua all. Kass on tooli all. Kass on akna juures. Kass on ukse juures. Kass istub tooli peal. Kass istub laua peal. Kass istub Heleni vihiku peal. (Helen ei pidanud siiski vastu – piilus silmanurgast minu poole ja silitas kiisut vargsi ühe sõrmega.)

Lubasin Lauril mõni minut enne kella ära minna, et ta kassiga segamatult koolimajast välja pääseks.

Umbes kümme aastat hiljem tuli Andres, nüüd juba üliõpilane, meie kooli pedagoogilisele praktikale.

„Andres, kas sa kassipoega mäletad?“ küsisin. Mäletas küll.

Mida kõike koolis ei juhtu! Toredaid, lõbusaid, naljakaid, liigutavaid lugusid, vahel sekka teinekord ka tobedaid, ajuvabasid seiku. Igav juba ei hakka. Ega ole küll kooliski pääsu nukratest päevadest, kus kurbus, tüdimus ja väsimus kipuvad võimust võtma. Siis on hea, kui sul on koht, kus pärast tööpäeva end maandada ja uue energiaga laadida.

Minul oli tollal selleks kohaks Karindi koor. Harjutused, esinemised, kontserdid, külaliskooride vastuvõtmine, üritused – see kõik oli tore. Juba minu esimesel hooajal selles kooris toimus kevadel kontsertreis Armeeniasse. Peab ütlema, et oli see vene aeg mis ta oli, aga isetegevuslastele anti alati igal pool „roheline tee“. Meie Armeenia reisi maksis Õpetajate Maja täielikult kinni. Meil endil tuli maksta vaid mingi summa kingituste ja suveniiride fondi. Töökohast sai igaüks reisi ajaks ametliku vabastuse töötasu säilitamisega. Muidugi, koor oli suur ning et eelarvet ega lennukit ei saanud lõhki ajada, siis oli kaasasõitjate arv piiratud. Olin alguses absoluutselt kindel, et mina kui alles sel hooajal koori tulnu kaasa ei pääse. Kuna meie häälerühmad polnud kaugeltki tasakaalus, meeslauljaid oli vähe,

siis oli dirigendi põhimõte: esimeses järjekorras saavad kaasa kõik mehed, kes sõita tahavad. Järgmistena pääsesid nimekirja nende meeste naised, muidugi juhul, kui nad olid meie koori lauljad. Vastasel korral võisid nad solvuda, koorist eemale jääda ning siis oleks koor ka neist meestest varsti ilma olnud. Edasi – teenelised lauljad, kes olid kooris laulnud kümme aastat või kauem, samuti koori juhatuse liikmed. Lõpuks tehti ülejäänud lauljatest pingerida selle järgi, kuidas keegi oli harjutustel käinud, ja iga häälerühma veel vabaks jäänud kohtadele võeti siis kaasasõitjaid pingerea ülemisest otsast. Oli lausa ime, et ma kaasa sain, sest meie esimese aldi häälerühm oli suur ning teenelisi lauljaid oli seal üsna mitu.

Meie reis algas küllaltki elamusterohkelt. Tallinnast lendasime südapäeval Moskvasse. Kuid sealt edasi ei pääsenud me niipea. Domodedovo lennuväli oli tihedas udus ja ükski lennuk ei startinud. Udu ei kavatsenudki hajuda ja juba teatatigi, et kõik lennud lükkuvad edasi järgmisele päevale. Mida teha? Ootesaal oli ülerahvastatud. Kuhu me pidime oma kohvritega minema? Igaks elujuhtumiks oli ka vajalik, et kogu koor koos oleks. Polnud mõeldav igaüht ükshaaval erinevatest lennujaama nurkadest taga otsima hakata. Õnneks oli meil üliandekas ja ettenägelik koorivanem Pille. Ma ei tea, mitu karpi „Kalevi” assortiid või mitu pudelit „Vana Tallinna“ ta altkäemaksuks oli kaasa võtnud, igal juhul jätkus seda kuni reisi lõpuni. Karp ja pudel kilekotis, läks ta ülemusi otsima ning saavutas selle, et koori käsutusse anti täiesti tühi remondiootel saal. Võisime kogu oma kraamiga sinna kolida. Saal ei olnud lukustatav, seega pidi keegi meie inimestest kogu aeg seal viibima. Käisime kordamööda söömas ja niisama ringi jalutamas. Ööbidagi tuli meil sellessamas saalis põrandal, ajaleht madratsiks, mantel tekiks ja kampsun padjaks. Polnud viga midagi, ellu jäime kõik ja mõni meist oli isegi paar silmatäit maganud. Hommik tervitas meid jälle piimvalge uduga. Keskpäeva paiku saime õnneks siiski minema.

Taidluskooriga reisimise üks eeliseid võrreldes tavalise turismireisiga on see, et puututakse rohkem kokku kohalike inimeste, kohaliku olustikuga. Kohe esimesel päeval pärast kohalejõudmist viidi meid bussiga Jerevanist välja ühe maamajakese juurde – sõandaksin seda meie mõistes taluga võrrelda. Pererahvas ootas meid juba. Nägime, kuidas maasse kaevatud augus küpsetati ehtsat lavašši. Augu kõrval oli laud mitmesuguste maitsetaimedega. Nuge ei kasutatud: „ahjust“ tulnud suurest lavašhist rebis igaüks endale paraja tüki, sellele puistati maitserohelist, keerati lavašitükk rulli ja söödi. Kõrvale sai juua head allikavett. Samal päeval oli ka linnaekskursioon, millest kõige esimesena meenub kuulsa Matenadarani raamatukogu külastamine. Huvitavaid paiku nägime ka teistel päevadel, kuigi meie võõrustajad olid sunnitud programme muutma ja üht-teist äragi jätma, sest olime ju peaaegu terve päeva võrra hiljem saabunud. Käisime vanas Etšmiadzini kloostri. Oli parajasti pühapäev, kogu kloostriaed oli rahvast täis, oodati katoolikose tulekut. Mingil põhjusel jäi see sel päeval siiski ära. Nägime ka Erebuni kindlust, käisime vanas kaljujoonistega mägikirikus.

Kuid me olime ju tulnud kontsertreisile. Pidime andma kaks kontserti – ühe Jerevani konservatooriumis, teise väikeses Aštaraki linnakeses. Dirigendil oli mure, kuidas koor pärast pingutavat reisi ja peaaegu magamata ööd vormi saada. Kõik õnnestus siiski hästi. Aštaraklastele meeldis muidugi kõige rohkem nende oma „Pääsuke“, mida laulsime küll eesti keeles, kuid milles nad oma linna nime ära tundsid: „Pääsu, lenda, kiirusta, Aštarakki jõua sa...“ Samas Aštarakis korraldasid armeenlased meile ka peoõhtu. Tol ajal olid meil Eestiski olemas niinimetatud „asutuste saunad“. Umbes midagi niisugust kujutas endast ka see puhkemaja, kuhu meid pärast kontserti viidi; ilma saunata muidugi. Maja ise asus jõe kaldal, väga kaunis kohas. Laud oli kaetud klaasverandale. Lavašš, maitseroheline ja vesi olid sellelgi laual aukohal. Pidul algas, nagu laulukooridele kohane, vastastikuste lauludega. Kohe läks ka tantsuks. Muusikat tegid ainult kaks meest, üks akordioni ja teine trummiga, kuid sellest piisas täiesti. Armeenia tantse võis tantsida paarikaupa, kuid ka mitmekesi ringis või isegi lausa üksi. Tantsulekutset polnud vaja oodata, tuli lihtsalt püsti tõusta ja minna. Niisugune tantsupidu sobis isegi minule suurepäraselt. Peagi saabusid ka noormehed, kes, naeratus näol, laveerisid tantsijate vahelt läbi, hoides kõrgel oma pea kohal suuri lihavaagnaid. Samas saime targemaks ühe armeenlaste tava võrra: liha tuli vaagnalt võtta käega, mitte kahvliga, muidu võisid pererahvast solvata. Peale veekannude olid laual veel teisedki kannud, mida meie pidasime alguses morsikannudeks. Tegelikult oli neis kannudes vein. „Muskat nazõvajetsja“, ütles mu lauanaaber. Muud „kangemat kraami“ laual ei

olnud.

Meenub veel sõit Ritsa järve äärde; sealt tagasiteel peatusime korraks tohutult kõrge püstloodis kaljuseina ääres, et proovida selle koha akustikat. Mida me seal laulsime, ei ole enam meeles, ja milline oli akustika, seda kuulsid peale dirigendi veel ainult bussijuht ja meie armeenlasest saatja: kooril oli laulmisegagi küllalt tegemist.

See oli imeilus reis. Järjekordselt olime tükikese kevadet juba ette kätte saanud, rääkimata tutvumisest huvitavate kohtade ja äärmiselt sümpaatse rahvaga.

Kojusõiduga juhtus täpselt samasugune äpardus nagu reisi alguses: Moskva lennujaam ei võtnud ühtki lennukit vastu. Ööbisime Jerevani õpetajate majas – kes põrandal, kes toolidel, kes diivanil, kes kus sai. Järgmisel hommikul sõitsime jälle lennujaama. Enamikul meist tuli töökohta telegramm saata ja teatada oma hilinemisest. Alles keskpäeval sai meie lennuk stardiloo. Esialgsete plaanide järgi oleksime sel kellaajal pidanud juba Moskvast olema. Oleksime teinud Moskvast veel paaritunnise bussiekskursiooni ning pärastlõunase rongiga koju sõitnud. Piletid sellele rongile olid meil broneeritud. Nüüd polnud mingist ekskursioonist enam juttugi. Lend Jerevanist Moskvasse kestis mitu tundi, ka lennukilt mahatulek ja pagasi kättesaamine võttis oma aja. Bussisõit Domodedovost südalinna kestis kaks tundi. Me polnud mitte ainult pärastlõunast, vaid ka esimesest õhtusest rongist maha jäänud. Õnneks oli tol ajal rongiliiklus Moskva ja Tallinna vahel üsna tihe. Meile oli jäänud veel üks võimalus: selle päeva viimane rong, mille väljumiseni oli jäänud vähem kui tund aega. Kuid kas oli üldse mõeldav saada sellele rongile veel kuuskümmend piletit? Asi oli vägagi kahtlane. Magamisvõimalusest ei julgenud keegi unistadagi – peaasi, kui vaid rongile pääseks! Enamik meist pidi ju järgmisel hommikul tööl olema. Jube oli ka ainuüksi mõte sellele, et öö oleks tulnud veeta jaama ooteruumis, kus peale nelja seina polnud mitte midagi, isegi mitte istepinke, kus see-eest aga luusis igasuguseid kahtlasi inimesi, kes uurisid hindava pilguga meid ja meie pagasit. „Magamisest pole lugu, ma võiksin kas või öö läbi püstijalu tamburis sõita, peaasi, kui siit minema saaks!“ – Mõni meist ütles selle valjusti välja, kuid sama mõte oli meil kõigil peas.

Pille palus meil temagi pakke valvata, võttis järjekordse kilekoti pudeli ja šokolaadikarbiga kaasa ning läks ülemusi otsima. Pidi ju olema mingi lootus, et vähemalt mõnedki meist rongi peale saavad. Juba hakkas kuulda olema alguses vaiksemat, siis juba valjemat närvilist juttu: „Olgu teistega kuidas on, aga *mina* pean homme hommikuks Tallinna saama!“ Kõik oli ju mõistetav: kes pidi tööle jõudma, kellel olid kodus väikesed lapsed või haiged vanemad, kellel oli endal juba aastaid parasjagu ning sellega seoses ka terviseprobleeme. Paljudes kodudes polnud neil aastail ka veel telefoni, seega olid kodused teadmatuses ja mures – mis on juhtunud?

Pille tuli. See, mida ta nüüd tegi, andis järjekordselt tunnistust tema nutikusest ja diplomaaditalendist. Esimesed sõnad, mis ta meie juurde jõudes ütles, olid: „Me kõik saame rongile, ja igaühe jaoks on ka magamiskoht.“

See oli kõige tähtsam. Kõik ohkasid kergendatult.

„Aga,“ jätkas Pille, „me ei ole kõik koos, meie kohad on mööda rongi laiali.“

No tühja sellest! Kui raudteejaamas ööbima ei pea ja tamburis püstijalu sõita pole ka kellelgi vaja, mida paremat me siis veel tahame? Aega polnud enam kuigi palju jäänud, Pille hakkas pileteid jagama.

„Vagun number 1 – üks koht!“ Tekkis väike paus, sest üksi võõraste hulka minek tundus veidi ebamugavana. Üks meestest oli siiski nõus sinna minema.

„Vagun number 2 – neli kohta!“ Nüüd ja edasi läks juba trügimiseks. „Mulle, mulle, mina olen vanem, mina olen teeneline, mina olen haige, mina olen ikkagi juhatuse liige, mina tahan sõbrannaga koos sõita!“ Sellise kisa saatel jagati välja järgmised kolmkümmend üheksa kohta. Pille ei vaielnud kellelegi vastu; kes aga kõvemini kisas ja käe pikemalt välja sirutas, see piletit sai.

Lõpuks jäi meid järele veel kaksikümmend inimest. Olime kõik asja rahulikult võtnud: öeldi ju, et kõik saavad rongi peale ja igaühel on ka koht magamiseks, mis mõtet oli siis üldse veel kisada ja trügida?

Pille tegi kurva näo ette ja tuli meie juurde: „Teate, teiega ei ole mul küll mitte midagi muud peale hakata, kui läheme kõik koos seitsmendasse vagunisse!“ Parimad kohad rongi keskel,

restoranvaguni kõrval, viis järjestikust kupeed jäid neile, kellel oli kõige kauemaks jätkunud rahu ja kannatlikkust.

Jätsin selle „nipi“ endale meelde ja olen seda vahel ka koolis kasutanud, kui on tulnud lastele midagi jagada: parim osa jääb neile, kes ei tõukle ega karju, vaid ootavad kannatlikult oma korda.

Karindi kooriga koos tegin veel mitu reisi. Paari aasta pärast sõitsime külla Kaukaasia eesti küladesse. See sõit kinkis meile tükikese südasuve keset oktoobrikuud. Meeldejääv elamus oli meie Salme külla saabumise õhtu; oli juba peaaegu kottpime, kuigi kell näitas alles saabuvat õhtut. Läksime, kotid-kohvrid kaasas, mööda kitsast käänulist teed ülesmäge, kuni jõudsim Kevvai mäele. Seal oli suur valgustatud hoone, Kevvaide perekonna kodu. Ka aed oli valgustatud, ja aias oli meie koorile kaetud laud otse viinamarjaväätide alla. Marja kättesaamiseks tuli ainult käsi üles sirutada, isegi püsti polnud vaja tõusta. Osa meie koori perest majutatigi Kevvaide juurde. Teised, mina nende hulgas, läksid pärast peoõhtut uuesti mäest alla ja istusid bussi, mis sõidutas meid Lesselidzesse. Selles väikeses linnakeses, õigemini küll alevikus võis eesti keelt päris palju kuulda. Koos Reeda ja Sirjega olime majutatud eestlastest vanapaari juurde, kes elas väikeses valges majakeses keset suurt aeda. Perenaine Liidia laulis Salme küla kooris, täiskasvanud lapsed elasid Eestis ja käisid siin vaid puhkust veetmas. Pereisa oli õllelembene torisev papi, kes tundus oma naise koorilauluharrastuse vastu üsnagi tige olevat. Meile ta küll ühtegi halba sõna ei öelnud, teretas vaid lühidalt ja tõmbus siis eemale. Lesselidzes elas väga mitmeid rahvusi: seal oli abhaase, grusiinlasi, armeenlasi, osseete, venelasi ja keda kõiki veel. Osa meie lauljatest olidki majutatud teistest rahvustest peredesse. Vastuvõtt oli igal pool südamlilik, kuigi kombed ja traditsioonid olid olenevalt pererahva rahvusest ja usust igal pool erinevad. Üks meie koori seltskond – kolm naist ja üks mees sattusid elama ilmselt moslemi traditsioonidega peresse. Seal ei tohtinud naised söögilauale lähenedagi enne, kui mees polnud kõhtu täis söönud. „Kak že, vedj u vas mužtšina!“ oli perenaine öelnud.

Millega sealsed eestlased tegelesid? Suitsetasid musti ploome, kasvasid tubakat ja loorberit. Loorberiga tegeldi umbes nii nagu meil heinaga: seda küll ei niidetud, vaid koristati käsitsi, kuid kuivatati nii nagu meil heina. Meiegi pererahva pööningul kuivas loorber, mida perenaine aeg-ajalt segamas ja pööramas käis. Heina seevastu polnud sealmail ju üldse vaja teha: loomad said karjamaal aasta ringi süüa.

Veidi proosaline küll, kuid meie jaoks siiski meeldejääv elamus oli hommikul tõustes minna loorberiheki vahelt läbi „keisrikotta“, istuda seal ja vaadata läbi seinapragude kuldkollaseid vilju mandariinipuude otsas.

Mandariine me sealt kaasa ei toonud, sest nad polnud veel päris küpsed, küll aga ostime kohalikelt aiapidajatelt kojuviimiseks hurmaad, mida Eestis tol ajal veel üldse ei tuntud. Tänapäeval võib seda meil igast marketist osta.

Muidugi andsime ka sellel reisil kaks kontserti. Ühe Lesselidze kultuurimajas, teise Sulevi külas, kus kultuurimaja meenutas pigem suuremat küüni ning kus polnud isegi klaverit.

Siinkohal sobiks jutustada veel kahest reisist, mis kuuluvad enam-vähem samasse perioodi: möödunud sajandi 70-ndate aastate lõpp ja 80-ndate algus. Need reisid viisid meid meie, Baltimaade inimeste jaoks eksootilistesse, kuid samas ka kättesaadavatesse kohtadesse: Alma-Atasse ja Turkmeeniasse. Neil reisidel polnud küll seost Karindi kooriga, vaid tolleaegse Pelgulinna Keskkooliga.

Kui kooli ametiühing pani teadete tahvlile kuulutuse Alma-Atasse sõidu kohta, panin oma nime kirja puhtalt põhimõtte pärast: miks mitte reisida, kui võimalust pakutakse! Midagi erilist ma sellest ekskursioonist ei oodanud. Kesk-Aasia oli minu arvates midagi mahajäänut, harimatut, pilusilmset, kärarikast.

Olin rängalt eksinud. Alma-Ata, õige nimega Almetõ on kaasaegne, ilus, piinlikult puhas linn. Kasahhidest jäi mulje kui väga sümpaatsetest, intelligentsetest inimestest. Meie saabumine hotelli oli küll seotud väikese segadusega: reisibüroos olid broneeringud segi läinud ja esimesel õhtul peaaegu

polnudki meie jaoks ööbimiskohti. Asi lahendati siiski küllalt kiiresti, ja kuigi mõned meist, nende hulgas ka mina, ei sattunud omainimestega ühte tuppa, polnud see meile mingi probleem. Veelgi enam, mulle andis see ühe elamuse juurde. Minu toanaabriks sattus vanem kasahhi naine, kes oli pärit maalt ning ei osanud vene keelt peaaegu üldse. Aru ta võib-olla mingil määral sai, aga rääkijat temast eriti ei olnud. Kirju siidkleit seljas, plüüšvest selle peal, vesti küljes medal, kukla tagant kinni seotud kirju rätt peas, tardunud naeratus näol – nii meenutas ta pisut mõne nõukogude kunstniku sotsialistlik-realistlikku maali, mille allkirjaks oleks võinud olla näiteks „Eesrindliku puuvillanoppija portree“. Kogu selle aja, mis mina selles toas veetsin, istus ta oma voodi serval, selg sirge, pea püsti, pilk langetatud, kuid ikka naeratus näol. Püüdsin temaga juttu ajada; rääkisin aeglaselt, lihtsate lühikeste lausetega. Jutustasin, kust ma pärit olen, kus ma sel päeval käinud ja mida näinud olin. Ta naeratas ikka edasi, noogutas pead ja vastas ainult: „Da, da!“ Kui palju ta mu jutust aru sai, kes teab. Üheks ööks tuli meie tuppa veel üks elanik – noor kasahhi neiu, kes rääkis vabalt vene keelt. Tema vahendusel sain teada, et mu naabrinna oli tõepoolest maalt, kolhoosnik, kelle pojapoeg oli toonud Alma-Atasse arstide juurde.

Alles meie sealviibimise viimasel päeval sain kasahhi memmega jutule. Pakkisin oma reisikotti, ütlesin, et sõidan ära. Tema naeratas ikka endiselt ja vastas „Da, da“. Kui pakkimise järg jõudis kommikotini, võtsin sealt kamaluga kompvekke ja viisin need talle. Miski nagu ütles mulle, et temale kotist ühte või kahte kommi pakkuda poleks sobinud. Memmele tuli korraga nagu teine elu sisse. Ta hüppas püsti ja jooksis toast välja. Mis nüüd, mõtlesin. Olin ma teda kuidagi solvanud? Ei, mõne minuti pärast tuli ta tuppa, kandes kahe käega samovari. Koridoris valves olnud neiu tuli teekannu ja tassidega tema järel. Kuigi aega oli jäänud ülinapilt, jõudsime siiski veel koos teed juua ja juttugi ajada, niipalju kui tema keeleoskus lubas. Sain teada, et ta elab maal. Nimetas koha nimegi, mis mulle muidugi meelde ei jäänud. Ütles, et on Moskvast käinud: „Bolšoi gorod“. Näitas oma medalile ja lubas mul seda lähemalt silmitseda – see oli „Materinskaja slava“. Küsisin, kui palju tal lapsi on, kuid arvsõnu ta vist vene keeles ei teadnud, ütles ainult „mnogo“. Telefon helises. Võtsin vastu, räägiti midagi kasahhi keeles. Vabandasin, ütlesin, et ei saa aru. Küsiti siis vene keeles, kas babuška on seal. Andsin toru oma toakaaslasele. Ta seletas midagi rõõmsalt ja elavalt, siis pani toru ära. Küsisin, kas see oli tema poeg. „Ne sön, eto maltšik“, vastas ta. Mõne hetke pärast koputati uksele ja sisse astus kasahhi noormees, teretas, tänas mind vanaemale seltsiks olemast ja ütles, et neilgi on aeg asju kokku panema hakata.

Ma ei teagi, kas vanamemm ei saanud aru, mis tähendab „sön“ või on kasahhi keeles sõnadel „poiss“ ja „pojapoeg“ üks ja sama tähendus.

Igatahes olin ühe ilusa elamuse võrra jälle rikkam.

Elamusi pakkus Alma-Ata meile veelgi. Ühel õhtul käisime teatris. Etendati kirgiisi kirjaniku Tšõngõz Aitmatovi „Valget laeva“. Meie õnneks transleeriti etendus ka vene keelde. Väga hea etendus oli. Kui jälle kodus olin, otsisin raamatukogudest seda romaani – eesti keeles ma seda ei leidnud, kuid venekeelse tõlke sain kätte küll.

Alma-Ata turg ei vastanud üldse meie senisele ettekujutusele aasia turust. Ei mingit idamaist signinat-saginat. Tohutult suur turuhall oli piinlikult puhas. Need, kes enne selles linnas olid käinud, soovitasid kõigepealt minna teise korruse rõdule ja sealt alla vaadata. Pilt oli üllatav. Tooni andsid siin mitmevärvilised toorsalatid, mis olid müügilaudadel vormitud suurteks korrapärasteks püramiidideks. Muidugi pakuti neid salateid alustassidel ka maitsemiseks – üks parem kui teine. Pärast üht ringkäiku sellel turul polnud enam vajadustki kuhugi sööma minna – kõht oli juba head-paremat täis „maitstud“.

Ühel päeval käisime saunas, idamaa saunas nimelt. Sinna lasti sisse seansside kaupa nagu kinno. Üks seanss kestis, kui õigesti mäletan, vist poolteist tundi. See oli jälle midagi omapärast. Igaühele anti sisse minnes suur pesuriidest lina. Suur saunaruum oli ümmargune, selle keskel oli tohutu suur ümmargune kuum kiviplaat. Kõigepealt tuli lina sellele plaadile laotada ning siis sellele pikali heita. Mõnus oli, nagu suvel kuumal rannaliival. Kui sellest lebamisest juba küllalt sai, tuli edasi liikuda. Seinte ääres, õigemini küll seinte sees olid kuuma õhu kabiinid, mis juba natuke meenutasid meie leilisaunu, kuigi ilma vihtlemise ja leiliviskamiseta. Kabiinid olid vastavalt kuumusele

nummerdatud. Alustada tuli kõige nõrgemast kuumusest ning siis edasi liikuda, niipalju kui kellelgi tahtmist oli või kui palju keegi kannatas. Lina tuli ümber võtta, et higi linasse imbuks. Pärast võis veel veidi saali keskel kuumal kivil lesida, sealjuures tuli aga ka juba seinal rippuvat suurt kella silmas pidada. Lõpuks tuli end veel duši all pesta, ja oligi aeg välja minna. Väga mõnus tunne jäi, olid täiesti lõdvestunud ja puhanud. Sauna teisel korrusel oli võimalus teed või kohvi juua, või ka midagi toekamat süüa. Kasutasime sellegi võimaluse ära.

Veel on mees üks pisike kild linnaekskursioonilt. Nagu igas N.liidu suuremas linnas, nii oli ka Alma-Atas oma „Igavene tuli“, mille juures seisis valves pioneerid. Oli ju Tallinnaski see olemas. Muidugi pidi iga giid oma ekskursioonigrupi kõigepealt sinna talutama ning seletusi andma. Kuna neid „Igavese tule“ jutte oli selleks ajaks juba väga palju kuulnud, seisin üsna hajameelselt ja lasin pilgul ringi käia. Äkki nägin, kuidas üks tuld valvanud pioneer, umbes 12-aastane tütarlaps lahkus oma kohalt. Tohoh, mõtlesin. Kas neil siin on see siis lubatud? Aga miks ka mitte, kui ikka on väga vaja minna... Kuid tüdruk läks ühe jalutava seltskonna juurde, saluteeris ja ütles midagi. Selle peale võttis ainus sellesse seltskonda kuulunud meesterahvas oma sonimütsi peast. Tüdruk saluteeris uuesti ja läks oma kohale tagasi.

Mul ei ole kuigi head faktimälu. See, mida giid tol korral rääkis, läks mul kõrvust mööda, ja kui ma ka oleksin tähelepanelikumalt kuulanud, siis oleks see kõik mul niikuinii varsti ununenud. Kuid see, kuidas väike tüdruk palus suurel mehel langenute mälestussamba ees pea paljastada, on siimaani mees.

Turkmeeniasse sõiduks tuli meil eelkõige Tallinnas vormistada piiritsooni load. Asub ju selle vabariigi pealinn Ašhabad üsna Iraani piiri lähedal.

See oli juba hoopis teistsugune maa kui Kasahstan, hoopis rohkem idamaine. Tänavapildis võis kergesti ära arvata, kes on kes. Lühikese seeliku või pikkade pükstega naine oli kas kohalik venelane või turist, mitte mingil juhul turkmeenlanna. Nemad kandsid pikki sametseelikuid. Oli see nüüd päris õige samet või vaid sametitaoline riie, ei tea – näpuga katsuma ju ei läinud.

Ašhabadis viidi meid kõigepealt vaibamuuseumi. See oli tõeliselt huvitav koht. Giid rääkis turkmeeni vaipade ajaloost, vaipade iseärasustest, mille järgi saab kindlaks teha, et tegemist on just turkmeeni vaibaga. Ornamendi iga detail kandis oma mõtet, oma informatsiooni kuduja kohta kui ka selle kohta, kellele, mis otstarbeks või milliseks puhuks oli vaip kootud. Inimene, kellel see kõik mees oli, võis lugeda vaipa nagu raamatut. Tänapäevaks on mul mees vaid see, et linnuvarvaste kujutisel on õnnetoov tähendus, seepärast oli enamasti iga vaiba nurkades, sageli ka mujal vaibamustri sees just linnuvarba kujutis näha.

Ühel päeval käisime Kara-Kumi kõrbes. Oli alles talv, seetõttu ei vastanud kõrb, mida nägime, üldse meie senisele ettekujutusele kõrbest. Olime valmis nägema ääretuid liivaluuteid ja kaamelikaravane. Nägime aga lõputut tasast rohelist välja. Giid ütles: „Tulge teinekord kevadel, siis te näete, kui ilus on õitsev kõrb!“ Seda oleks tõesti tahtnud näha. Kuid meie tee viis meid edasi.

Veel üks meeldejäädav päev oli see, kui käisime maa-aluses järves ujumas. Kohanimi on muidugi meelest läinud, kuid tegemist oli järvega, mis asus ühe mäe jalamil, õigemini küll jalami all. Koopasuust sai sisse piletiga ning ainult kindlatel kellaaegadel. Mustjas vesi loksus üsna koopasuu lähedal. Mingeid riietumiskabiine ei olnud, ega oleks nende jaoks seal kohtagi olnud. Tuli hakkama saada sealsamas järve kaldal, riided ja muud asjad pandi lihtsalt maha. Kuna selle järve vett peeti pühaks, siis oli seal näha ka üsna palju kohalikke inimesi, kes olid tulnud järveveest tervist ja õnne otsima. Turkmeeni naised ei kandnud ujumistrikoosid; nad läksid vette maani ulatuvates särkides. Vesi selles järves oli meeldivaltselt soe, seal oli ka väga kerge ujuda. Koobas, kus järv asus, koosnes tegelikult mitmest omavahel ühendatud koopast, niisiis oli võimalik ujuda nagu ühest saalist teise. Muidugi olid kõik koopad valgustatud. Äkki kustus valgus. Olime täielikus kottpimeduses ja surmvaikus. Üsna õudne tunne oli. Õnneks oli see vaid märguanne, et seanss hakkab lõppema ja on aeg veest välja tulla. Valgus tuli tagasi, kuid äkiline pimendamine mõjus sellise šokina, et kellelgi polnud enam mingit tahtmist väljatulekuga viivitada.

Muidugi käisime ka Ašhabadi poodides. Erilisi ostuplaane ju ei olnud, kuid huvitav oli näha, mida siin müüakse. Ühes suveniiripoes nägin kaelaehet, mis hakkas meeldima. See oli hõbedavärvilisest metallist kolmnurk turkmeeni ornamendi ja kuldpruuni kivikesega keskel. Kolmnurga küljes rippus viis linnuvarba kujutist. Kuna see ilus asjake oli mulle isegi taskukohane, ostsin ta ära ja panin sealsamas kohe ka kaela – ta sobis hästi mu sviitriga. Märkasin küll müüjanna erilist pilku, kuid pidasin seda esialgu lihtsalt idamaiseks viisakuseks.

Kohe pärast seda läksime ühte kohalikku „tšaihanaasse“ sööma. Jälle midagi uut ja huvitavat: laud oli madal, vaid jalapingi kõrgune, ning istuda tuli laua ümber asetatud patjadel.

Kui olime söönud ja hakkasime ära minema, peatas mind pikas seelikus koristajatädi, osutas mu uuele kaelaehtele ja ütles: „A eto võ u nas kupili!“ Talle näis väga palju tähendavat see, et mulle turkmeeni ehe meeldis ning et ma selle endale ostsin ja kohe ka kaela panin. Sama kordus ka õhtul teatris. Seekord oli see garderoobitädi, kes mu ehet kohe märkas. Ta küsis, kas ma ikka tean, mis tähendus sellel on, näis olevat lausa õnnelik selle üle, et üks turkmeeni ehe nüüd koos minuga kaugele põhjamaale rändab, ning soovis mulle ja kogu meie rahvale kõike head.

Kui vähe on ikka vaja selleks, et inimese hinges tekiks soe tunne!

Mida meie mõtleme või ütleme, nähes mõnd võõrapärase välimusega turisti eesti rahvuslikku sõlge või preesi oma T-särgi küljes kandmas?

Ka meie Juta hakkas nüüd reisima. Kuid tema oli nutikam, ta hakkas töö kõrvalt kursustel käima ja õppis reisisaajaks. Tema ülesandeks oli kogu reisidega seotud asjaajamine: dokumentatsioon, lennu- ja rongireiside puhul sõidupiletite broneerimine ja komposteerimine, reisigrupi hooldamine, toitlustamine ja majutamine, linnaekskursioonide organiseerimine ja giidide tellimine. See kõik sobis talle üsna hästi; ta oli hea suhtleja, talle meeldis igasugune liikumine, askeldamine ja organiseerimine, ka vene keelt valdas ta tarbeks piisavalt. Nii võis ta tasuta reisida kogu N.Liidu piires, sellele lisandus veel rahapalk ning tihti ka kingitus reisigrupi poolt, oli see siis mõni suveniir või ümbrik rahaga. Kuidas ta oma põhitöökohast nendeks sõitudeks loa sai, seda teadis ta ise. Raskusi tal sellega ilmselt ei olnud, sest töödistsipliin näis selles asutuses olevat üsna ähmane asi. Mulle tundus, et ta vist iga reisi puhul töölt vabu päevi ei küsinudki.

Meile polnud küll enam jäänud kuigi palju peretuttavaid ega sugulasi, kellega suhelda – selles olime ise süüdi –, kuid kõik need, kellega ema vahel juhtus kokku saama, kiitsid ja õnnitlesid teda: nüüd on su elu korda seatud, mõlemad lapsed on üles kasvatatud ja koolitatud, käivad tööl, on iseseisvad inimesed, nüüd võid sa rahulikult puhata. Vanem tüdruk on kooliõpetaja, noh, hea seegi, keegi peab ju ka perekonna traditsiooni edasi viima. Aga vaat kus Juta on ikka tubli, töötab korraga kahel kohal, küllap ta teenib üsna korralikult, seab oma elu sisse ja pole emalgi enam rahamuret karta...

Kui mõni amet jätab inimesele põhitöö kõrvalt palju vaba aega, siis võib see ju olla üsna hea, kui seda aega mõistlikult kasutada: õppimiseks, lugemiseks, näputööks, lisateenistuse hankimiseks – milleks iganes. Selleks peab olema vaid head tahtmist, kuid ka ettevaatlikkust, mõõdutunnet, oskust tunnetada piiri, milleni võib minna ja mida ei tohi ületada.

Paraku meie Jutal seda oskust ei olnud. Ta oli eluaeg harjunud saama kõike, mida tahtis, tegema kõike, mida tahtis, kuidas tahtis ja millal tahtis. Viia oma tahtmine alati ja igal pool läbi – seda peeti tema eriliseks võimekuseks, tubliduseks, andekuseks. Kuid see kõik oli vaid näiline, petlik. Just see, mida Juta juures imetleti ja kiideti, oli tema suurim nõrkus. Kas ta ise seda ka teadis? Kindlasti teadis, ta polnud rumal tüdruk. Ta oskas olla enesekriitiline, ta teadis väga hästi, millal ta midagi valesti oli teinud. Kuid tal puudus oskus piiri tunnetada, õigel ajal õiges kohas peatuda ja suunda muuta. Teda peeti tugeva iseloomuga inimeseks – ja just seda ta ei olnud. „No niisugust asja pole olemas, millega Juta hakkama ei saaks!“ – seda ütlesid meie Tõrva sugulased ja kõik teisedki. Muidugi, ta sai hakkama kõigega, millega ta tahtis hakkama saada. Aga et vahel tuleb teha ka seda, mida ei taha, kuid mida on vaja teha, seda ta ei tunnistanud. Millegi nimel end kokku võtta, pingutada, vaeva näha – seda polnud tal õieti kunagi vaja olnud. Koolis sai ta oma neljad kergesti kätte, sest tal oli lahtine pea, hea mälu ja

oskus laveerida. Kodus surus ta ema juures alati oma tahtmise läbi, sai ilma suurema nurumiseta kätte kõik selle, millest mina tema vanuses tohtisin ainult unistada. Miks nii? Ma ei saa ega taha öelda, et ema poleks minust nii palju hoolinud kui Jutast. Kuid meie vanusevahe oli ikkagi viisteist aastat. Viieteistkümne aastaga vananevad ja muutuvad inimesed, muutuvad ajad, olukorrad ja tõekspidamised. Minu lapsepõlves oli ema noor, energiline, püüdis mind õigesti kasvatada teadmises, et last ei tohi ära hellitada, et laps peab sõna kuulama, tegema kõike, mida kästakse ega tohi kunagi öelda sõnu „ma tahan“ või „ma ei taha“. Põhimõtet, et laps ei pea sugugi kohe kõike saama, mida tahab, oli tol ajal väga kerge järgida: sõjajärgsed aastad panid isegi lapse aru saama sellest, et tahta võib ju kõike ja unistada võib millest iganes, kuid kõigist soovidest on täitumisele määratud parimal juhul vaid imepisike murdosa. Kui Juta sündis, oli ema viisteist aastat vanemaks saanud, vahepealsed aastad olid teda räsitud ja väsitatud, ta oli ka õpetajatööst tüdinenud. „Ah, saa ometi aru, mina tulen töölt, ma olen väsinud, ma tahan rahu saada, ma ei taha, ma ei jaksa temaga kaupleva hakata, las ta saab, mida tahab! Ja sina ära ole noorema peale kade, ega tema pole süüdi, et sinu lapsepõlv teistsugune oli!“ – Nii lõppesid kõik meie jutuajamised siis, kui olin emale vihjanud, et ta vast ehk ei peaks kõiki Juta tahtmisi nii, pikema jututa, peaaegu poolelt sõnalt täitma.

Ja Juta saigi kõik, mida iganes tahtis, ilma et ta oleks kunagi pidanud millegi nimel vaeva nägema. Mida tal teha ei lubatud, seda tegi ta ilma loata; mida ta teha ei tahtnud, selle jättis ta rahulikult tegemata; kui talle mõnd asja ei antud, siis võttis ta selle lihtsalt ise.

Üks tüütumaid ja vastumeelsemaid töid oli vene ajal briketiladumine. Kui Sa, mamma, teaksid, kuidas Sü lapselaps seda praegu, Sinu vanuses teeb! Korralikult paarikümne kaupa kilesse pakitud ja kinni teibitud briketid asetab tõstuk koos alustega autolt maha otse kuuriukse ette. Sealt nende kuuri ladumine võtab aega kõige rohkem poolteist tundi, ja see on nii puhas töö, et seda võiks teha kas või valgete kinnastega! Kas mäletad, kuidas see töö veel Sinu eluajal käis? Kui hästi läks, siis õnnestus papal autojuhile selgeks teha, et meie hoovi saab veoautoga sisse sõita küll, ei pea briketikoormat värava ette tänavale maha viskama. Võib-olla pidi ta selle eest autojuhile ka mõne rahapaberi taskusse pistma – ei tea. Kui veel rohkem vedas, oli ka ilmataat meie poolt ega lasknud sel päeval vihma sadada. Auto kallutas kaks tonni briketi õuele maha ja sõitis minema. Nüüd läks kiireks: tuli kõige vanemad räbalad selga ajada, juuksed räti alla peita, võimaliku vihmahoo puhuks tõrvapapi- ja eterniiditükid ning vanad põrandariided haarde kaugusele panna – ja töö läks lahti. Brikett tuli tükikhaaval ämbrisse või korvi panna; kellele korvi ega ämbrit ei jagunud, tassis briketi lihtsalt süles kuuri. Kuuris tuli see korralikult riita laduda. Seda kõike tuli teha võimalikult kiiresti. Mõnikord juhtus ka, et koorem tuli alles hilisel pärastlõunal ning enne pimedat me oma tööga valmis ei jõudnudki. Siis tuli brikett kinni katta ja järgmisel päeval pärast töölt tulekut edasi laduda. Küllalt sagedasti tuli ka ette, et kahetonnises koormas oli terveid brikette vaid tonni jagu, kõik ülejäänud koosnes poolikutest tükkidest, kildudest, briketipurust ja tolmust. Selle kõige sorteerimine ja kuuri toimetamine oli eriti tüütu. Töö lõppedes olime kõik mustad kui moorlased, ja järgmisel päeval olid kondid kanged. Küünealuseid ei õnnestunud mitu päeva päris puhtaks saada. Jah, meeldiv see töö ei olnud, aga teha ta tuli, sest talv oli tulemas, ahjud tahtsid kütta ja pliidi allagi tuli iga päev tuld teha.

Juta ei teadnud, mis asi on briketiladumine. Tal oli sel päeval alati trenn, mis kestis pimedani, või pidi ta kindlasti homseks kontrolltööks õppima – kas ta seda ka tõesti tegi, ei olnud ju kellelgi aega kontrollida. Kuid kõige tavalisem oli see, et Juta pakkus end poodi minema: süüa oli ju ikka ka vaja teha. Ka poes käik kestis sel juhul alati pimedani. Juhtus teinekord ka, et ta läks „ainult korraks, viieks minutiks“ kuhugi välja ega tulnud enne tagasi, kui kogu brikett oli laotud.

Maal olles sai Juta oma tubliduse eest alati kiita. Tal oli küllalt palju füüsilist jõudu, ta oli tööd tehes alati lõbus, heatujuline. Ega minagi kiitusest ilma jäänud, tegin kõike kaasa, mida oli vaja teha, ja naerda-naljatada oskasin ma niisama palju kui Jutagi. Kuid töötegemisel kodus ja maal oli siiski teatud vahe. Kodus me *pidime* tööd tegema, maal *võisime* teha. Kiita saime juba ainuüksi sellepärast, et olime linnast tulnud abijõud, kellega poleks võib-olla muidu arvestatudki. Kodus ei kiitnud meid keegi – pole ju põhjust inimest kiita ainuüksi selle eest, et ta lihtsalt täidab oma kohust.

Päev-päevalt ja kellast kellani tööl käia – see oli asi, mida meie Juta teha ei suutnud; rutiinne töö oli talle täiesti vastuvõtmatu. Arvan, et kui ta oleks pärast Viljandi kooli lõpetamist lasknud end mõnda kultuurimajja suunata, siis oleks ta seal hommikust õhtuni rassinud, jooksnud, organiseerinud ja toimetanud. Seal oleks tema võime oma tahtmist läbi viia õige rakenduse leidnud.

TPI fotolaboratooriumis ei pidanud Juta kuigi kaua vastu. Ta lihtsalt tüdines sellest tööst, see oli tema jaoks igav ja üksluine. Aeg-ajalt helistas ta lähimast taksofonist polikliinikusse ja kutsus endale arsti koju. Mida ta arstile rääkis, seda ma ei tea, kuid haiguslehe sai ta alati, ning enamasti õnnestus tal seda ka pikendada. Niipea kui arst oli läinud, hüppas Juta voodist, pani riidesse ja läks välja. Kuhu, sellest ta meile aru ei andnud. Koju tagasi saabus ta siis enamasti alles hilja õhtul või öösel. Nüüd oli tal juba tõesti halb olla.

Kaua niisugused asjad muidugi kesta ei saanud. Ühel päeval tuli ta TPI-st lihtsalt päevapealt ära. Kas ta vallandati või võimaldati tal omal soovil lahkuda, seda ta meile ei öelnud. Ema küll küsis, kuid Juta vastas talle üsna ülbelt, et ärgu päriku, see polevat tema asi. Töölt äratulek läks tal nii äkki ja kiiresti, et isegi mõned isiklikud asjad, mis talle tol hetkel meelde polnud tulnud, jäid sinna, ja järele ta neile ei läinud. Üks neist asjadest oli minu esimene fotoaparaat, Peetri kingitus, mille Juta oli mingil põhjusel ühel päeval tööle kaasa võtnud; sinna jäi ka ema kootud kampsun. „Eks sa mine too ise oma fotokas ära, kui tahad, mina sinna majja enam ei lähe,“ ütles ta. Mina sinna ka ei läinud. Mul oli veel üsna selgesti meeles, kuidas nii Juta treener kui ka klassijuhataja olid mind noominud selle eest, et ma olin oma õde halvasti kasvatanud ega olnud talle paremat eeskuju andnud. Kujutlesin, milliste pilkudega tema endised töökaaslased mind oleksid mõõtnud: mine tea, mis frukt see Juta õde veel võib olla! Ma poleks neile pilkudele vastu pidanud, pigem loobusin fotoaparaadist, mis tegelikult oligi viimasel ajal rohkem Juta kui minu käes olnud.

Sa küsid nüüd, miks ma Peetri kingituse Jutale ära andsin. Ega ma ei andnudki, ta lihtsalt võttis selle ühel päeval ise, nii nagu ta oli kõiki teisigi asju lihtsalt võtma harjunud. Lubas küll tagasi anda, kuid lubaduseks see jäigi.

Varsti pärast seda lõppesid ka tema reisimised: miks, sellest ta kuigi palju ei rääkinud, kuid ilmselt oli tal olnud mingi segadus dokumentide ja rahadega.

Nüüd ei olnud tal enam töökohta, seega polnud ka mingeid sissetulekuid. Eriti agaralt ta uut kohta ei otsinudki. Polnud ju põhjust. Nüüd võis ta hommikuti magada nii kaua kui tahtis, teha päev läbi ainult seda, mida tahtis, tulla ja minna, millal tahtis. Kodust sai süüa alati, ja kui taskuraha vaja oli, siis ei keelanud ema seda talle kunagi: Juta vaatas talle armsalt nurudes otsa ja ütles, et läheb nüüd kohe linna ja hakkab töökohta otsima, aga tal võib linnas kaua aega minna ja kõht läheb vahepeal nii tühjaks...

Mina ei olnud nii hea nagu ema. Olin õel ja ihne vanapiiga. Mis aeg edasi, seda vähem ja vastumeelsemalt, seda suurema õiendamise saatel ma talle raha „laenasin“. Mis siin laenamisest rääkida, tagasi ei saanud ma seda raha ju kunagi. Siis vahetas Juta taktikat: minu, vana kitsipunga käest ta enam raha ei küsinud. Seda rohkem nõudis ta ema käest, ja rahahätta jäänud ema oli lõpuks omakorda sunnitud minult abi paluma. Oma emale ma muidugi raha keelata ei saanud, ja lõppkokkuvõttes oli Juta ikkagi võidumees.

Mida ta siis selle rahaga õieti tegi, kui ta süüa niikuinii kodust sai? Mingeid uusi asju talle eriti juurde ei tekkinud. Riideski käis ta pigem tagasihoidlikult. Kuid ta armastas ohjeldamatult pidutseda, ja kuna need „peod“ olid alati rohke alkoholiga seotud, siis ilmselt sinna ta raha läkski.

Ema ei teadnud neist joomingutest midagi, või kui teadis, siis ei tunnistanud ta seda ei iseenda ega teiste ees. „Ei, Juta ei joo,“ ütles ta alati. „Võib-olla on neil noormeestel mõnikord pudel õlut kaasas, mis sinna ikka teha!“

Kord elektrirongiga linna sõites nägin Jutat koos mingi kambaga raudtee äärsetes põõsastes pudelit kummutamas. Rong oli just Hiiu jaamast väljumas, kiirus polnud veel kuigi suur, seega oli mul piisavalt aega oma õe nägemiseks ja äratundmiseks, seda enam, et roheline seelik ja punase-roheliseruuduline jakk, mida Juta sel ajal kandis, olid küllalt silmatorkavad. Rääkisin sellest emale – ema ei uskunud. Järgmisel päeval sain teada, et olin ajanud täiesti alusetut laimu. Esiteks, nende

põõsaste kaudu on lühem tee Hiiu poodi. Teiseks nägin ma kindlasti valesti, sest teadupärast olen ju lühinägelik, kuidas ma võisin kiire sõidu pealt üldse kedagi ära tunda? Kolmandaks, kust mina teadsin, mida seal joodi, ilm oli ju soe, noored inimesed jõid lihtsalt limonaadi, kas seda siis ei tohi või?

„Limonaadi“ joodi sageli ka meie oma aia taganurgas põõsaste vahel. Üsna tihti kuulsin koju tulles sealtpoolt kostvat pudelite kõlinat ja pehmekeelset lallamist. Kutsusin kord ema järgmisel päeval vaatama: kogu aianurk ja põõsaste alused olid täis suitsuotsi, õlle-, viina- ja odava peediveini pudeleid. Selle kohta teadis ema öelda, et kuna Jutal pole tööd ega teenistust, siis kogub ta metsa alt ja parkidest tühja taarat ning viib selle kokkuostupunkti; esialgu kogub ta selle siia põõsaste alla, et siis hiljem kõik korraga ära viia.

Küllalt sagedasti juhtus, et Juta tuli koju alkoholilõhnadega, tuigerdas oma voodini, prantsatas sinna pikali ja hakkas oigama, et tal on halb olla. Minu arusaamise järgi oli ta lihtsalt purjus; ema aga seletas, et Juta on haige ning need lõhnad tema juures tulevad sellest, et ta võtab rohtu, ja paljud rohud ongi just alkoholi baasil tehtud. Aga purjus ta ei ole, oh ei, Juta ei joo ju üldse!

Isegi nüüd, kui olin juba kaugelt üle kolmekümne aasta vana, pidas ema mind ikka veel lihtsameelseks alaarenenud tobukeseks, kelle maharahustamiseks võis rääkida ükskõik mida. Kas ta tõesti ka ise uskus seda, mida rääkis? Kindlasti mitte. See oli pigem meeletu püüe oma lapsest kõige paremat uskuda, teda parimas valguses näha, püüda maksu mis maksab tema mainet hoida ja säästa teda teiste inimeste liiga karmi kriitika eest. Küllap lootis ta, et see kõik on vaid nooruse rumalus, mööduv nähe, et noor inimene hakkab mingil ajal ikkagi oma elu üle järele mõtlema ja saab kõigest üle. Jutat noomida ega teda korrale kutsuda ema ei söandanud; arvatavasti kartis ta, et kui ta tütre vastu liiga karm on, võib tütar solvuda ja kodust ära minna, ning siis võib juhtuda, et ta on ühel päeval oma lapsest lihtsalt ilma. Ema lootis Jutat headuse ja hellusega mõjutada; see on ju täiesti mõistetu. Viga oli vaid selles, et ta ei lubanud endale olukorda juurteni läbi näha, kuigi ta seda kõike ehk aimas. See oli nagu pea liiva alla peitmine, mis pole ju kunagi kedagi aidanud.

Mõne aja pärast sai Juta siiski töökoha: ta hakkas sotsiaaltöötajaks, kes aitas üksikute vanainimestel, kel oli liikumisega raskusi, eluga toime tulla. See töö sobis Jutale üsna hästi. Ta oli ju hea suhtleja, ta armastas juttu ajada, liikuda, asju ajada, toimetada. Tema hoolealusteks said kümnekond Nõmme vanurit. Igaühe juures käis ta paar korda nädalas, tõi neile poest toiduaineid ja apteegist rohtusid, aitas puid-briketti tuppa kanda ja ahju kütta, talvel lükkas tänava ja ukseesise lumest puhtaks, tegi veel teisi töid, mida temalt paluti. Palka sai ta linna sotsiaalosakonnast, kuid tihtipeale andsid hoolealused talle ka veel omast käest meelehead nende tööde eest, mida polnud lepingus ette nähtud. Kuigi suur see sissetulek tal küll polnud, kuid parem siiski kui mitte midagi. Pealegi oli tal nüüd kohustus iga päev oma käigud ära käia, ja teha seda kaine peaga.

Mõneks ajaks oli meil siis selle koha pealt rahu majas.

1980. aasta laulupeost sai üks minu elu piiritähis. Olin siis kolmandat aastat Karindi koori laulja. Koori astudes tuli igaühel täita ankeetleht kõigi oma andmetega, seega oli koorikaaslastel mu amet, haridus ja eriala teada. Kui siis teatati, et meie kooril tuleb laulupeo ajal üks Schwerini koor oma hoole alla võtta, siis oli kohe selge, kes seda tegema pidi. Meil oli kooris küll veel ka teine saksa filoloog, kuid asja otsustas see, et tema oli perekonnainimene, mina vaba ja vallaline. Töö ise oli mulle ju mingil määral tuttavgi – olin ju neli aastat tagasi saksa kooliõpilaste gruppi hooldanud. Ega mul selle vastu eriti midagi olnudki, kuigi teadsin juba ette, et ega ma selle laulupeo ajal oma kodu päevavalges näha ei saa, ning et laulupidu ise ei tähenda mulle seekord üksnes laulu ja lustimist, vaid üsnagi pingelist tööd.

Juba sakslaste saabumise õhtul tekkis probleeme. Lennuk, millega nad saabuma pidid, hilines paar tundi. Karindi koor oli algul lennujaamas külalisi vastu võtmas peaaegu täies koosseisus, kuid mida kaugemale kell tiksus, seda vähemaks meid jäi: selge, aeg oli hiline, paljud elasid kaugel, lapsed ootasid kodus... lõpuks jäid vaid Laine Karindi, koorivanem, mõned vähesed lauljad ja laulupeokomisjoni esindaja mulle seltsiks. Hea veel seegi, et ma päris üksi ei jäänud. Kell oli juba kaugelt üle südaöö, kui lennuk lõpuks maandus; siis läks veel aega, kuni reisijad lennujaamahoonesse

saabusid, passi- ja tollikontrolli läbisid, oma pagasi kätte said ning lõpuks meieni jõudsid. Tervitustseremoonia jäi kõige selle tõttu palju lühemaks kui oli plaanitud, kuid päris ära jätta seda siiski ka poleks sobinud. Kui siis sakslased lõpuks olid bussidesse pandud, Ehitustehnikumi ühiselamusse sõidutatud ja tubadesse paigutatud, oli kell juba pool kaks öösel. Õnneks oli laulupeokomisjoni esindaja minuga kaasa sõitnud: tema vastutas ju sakslaste eest vähemalt niisama palju kui mina, kui mitte veel rohkemgi. Tema aitas mul nüüd ka kojusõiduks taksot leida – linnatransport oli ju ammu juba töö lõpetanud. Järgmisel hommikul tuli mul juba varakult ühiselamu ees valmis olla, et külalised sööma viia ja siis päevaprogrammiga edasi minna. Kodust tehnikumi ühiselamuni jõudmine võttis küllaltki kaua aega – tuli sõita kõigepealt bussiga, siis trolliga ning lõpuks veel tükk maad trollipeatusest jalgsi astuda. Õnneks oli kogu sakslaste Tallinnas viibimise ajaks meie käsutusse antud kaks bussi. Need ootasid mind juba ühiselamu ees, kui ma – õnneks siiski õigeaegselt – sinna jõudsin. Vaatasin mõlemat bussi, läksin siis tagumise bussi juurde ja küsisin juhilt, kas nad ootavad sakslasi. „Jaa!“ vastas bussijuht naerunäol. „Ja teie olete siis nende giid?“ „Pole ma mingi giid, ainult tõlk,“ vastasin ja läksin majja sakslaste järele. Nad olid küllalt täpsed inimesed, neid ei tulnud mul ei sel päeval ega ka edaspidi kunagi oodata ega taga otsida. Lugesin neile päevaprogrammi ette, jagasin toidutalongid kätte ning sõit läks lahti.

Kõik järgnevad päevad kuni laulupeo lõpuni olingi hommikust õhtuni sakslastega seotud. Neid tuli kolm korda päevas sööma viia, lauluväljakule proovidesse viia ning vaadata, et keegi neist seal ära ei kaoks, nende vaba aega sisustada. Ainult ühel päeval sain paar tundi hingetõmbeaega, kui sakslastele tehti vanalinna ekskursioon: mu koorikaaslasel Maiel oli giidi litsents ja ta võttis selle töö enda peale. Teistel päevadel sõidutasime külalisi bussiga mööda linna ja linna ümbrust. Siinkohal tundsin suurt tuge bussijuhist, kelle bussi ma kohe esimese päeva hommikul olin läinud. Ta oli väga palju turiste sõidutanud ja giidide seletusi kuulnud. Need olid talle pikapeale meelde jäänud ja nüüd jagas ta oma teadmisi mullegi. Minul jäi üle ainult kogu jutt saksa keelde tõlkida. Ka aja planeerimisel tulid bussijuhi kogemused mulle kasuks: tema teadis ju, kui kaua tal punktist A punkti B sõitmine aega võtab, mida me jõuame vaatama minna ja mida mitte, kui pikalt võib sakslastele omapead jalutamiseks aega anda ja mis kellaks need „karud“ tuleb bussi tagasi kamandada. Miks „karud“? Seda sõna kasutas bussijuht üldnimetusena kõigi inimeste kohta. Pärast tuli välja, et teda ennast hüüti bussipargis ka ainult Karuks, tema õiget nime vist igaüks ei teadnudki. Ja veel millegagi suutis ta mind kohe esimese päeva õhtul üllatada. Kui olime sakslased pärast õhtusööki nende ühiselamu juurde tagasi sõidutanud, küsis ta: „Ja kuidas sina nüüd koju lähed? Kus sa õieti elad?“

Ükskõik millise üritusega oli tegemist, olgu see siis kooli või kooriga seotud, mitte kedagi polnud kunagi huvitanud, kuidas üks minusugune hilisel tunnil koju saab! Kui sa polnud osanud oma elu nii elada, et sul oleks korter südalinnas, oma auto, autoga abikaasa või vähemalt autoga *boyfriend* – siis oli see sinu oma probleem. Sellest ei sobinud üldse rääkida, seda tuli lausa häbeneda. Ja nüüd tundis üks bussijuht äkki muret, kuidas mingi tõlginatuke ööseks koju magama jõuab! Vähe sellest; kui ta oli mu koju viinud, ütles ta mulle, et ärgu ma hommikul hakaku ise kuhugi minema, ta tuleb mulle bussiga koju järele! Esimest korda elus hoolis keegi ka minust!

Seoses saksa koori hooldamisega tuli mul teha veel üks „preemiareis“ Peterburgi, tol ajal muidugi Leningradi. Ühel päeval tuli nende koorivanem minu juurde murega – kojusõiduga oli probleeme. Ei mäleta enam, kuidas või millises instantisis oli viga tehtud, kuid saksa kooril oleks tulnud koduteel üks öö veeta Moskvast Leningradi vaksalis! Seda vaksalit tundsin ma ju küll, teadsin väga hästi, et seal pole ooteruumis mitte midagi peale lageda põranda ja nelja seina. Ei istepinke, ei puhvetit ega kioskit, küll aga kõigile avatud uksed ja ringi saaliv üsnagi kirju, ettearvamatu käitumisega seltskond. Läksin selle murega laulupeokomisjoni, seal leiti muidugi, et see tähendaks juba rahvusvahelist skandaali. Asja hakati ajama. Ühel päeval kutsuti mind välja ja küsiti ettevaatlikult, mitu korda vabandades, kas ma oleksin nõus pärast laulupidu koos sakslastega öise rongiga Leningradi sõitma ja järgmisel päeval nad seal Berliini lennukile panema. Pandi imeks, et ma sellega kohe ja vastu vaidlemata nõus olin. Ausalt öelda olin ma seda võimalust ka ise ette näinud ja kõige paremaks lahenduseks pidanud. Piletite ümbervormistamise võttis laulupeokomisjon oma hooleks. Kohe pärast

laulupeo lõppu läksid sakslased oma ühiselamusse asju pakkima, minagi võtsin endale aja koju jooksmiseks ja ümber riietumiseks. Enne õhtuse Leningradi rongi väljumist oli isegi veel aega Õpetajate Majas koos Karindi kooriga väike lahkumispidu pidada.

Balti jaamas tänasin mõlemat bussijuhti abi ja meeldiva koostöö eest, siis aitasid meie koori inimesed mul sakslased vagunitesse jaotada. Kuna piletid olid ostetud üsna viimasel minutil, siis polnud ju võimalik kogu koori ühte vagunisse paigutada. Õo magasime siis kõik rongis, hommikul viisin külalised Pulkovo lennujaama. Õnneks oli see tee mulle tuttav, sest olin paaril viimasel aastal teinud omapead mõned Leningradi-reisid ning oskasin nüüd selles linnas enam-vähem orienteeruda. Ja kui oleksingi hätta jäänud, siis valdasin ikkagi vene keelt piisavalt selleks, et end välja aidata. Kui olin sakslased lennujaama viinud ning nendega seal hüvasti jätanud, ostsin endale pileti õhtusele Tallinna lennukile. Nüüd oli mul veel mitu head tundi aega linnas ringi jalutada ja puhata.

Kui ma nüüd juba oma Leningradi-reise nimetasin, pean neist kindlasti veel eraldi jutustama.

Meie Võrno-mammal oli kaks õde: vanem neist, Pauline elas Slantsõ linnas. Noorem, Adele elas aga oma mehe Iljaga Leningradi südalinnas ning neil oli ka suvila linna lähedal Nizino külas. Adele oli tihti meie juures oma õel külas käinud, vahetevahel isegi suvel mõnda aega elanud. Ta oli mind juba mitu korda Leningradi enda juurde külla kutsunud, ja kolmel suvel ma käisingi seal. Need olid toredad reisid. Sõitsin lennukiga, see ei maksnud vene ajal kuigi palju ja läks küllalt kiiresti. Aadress oli mul olemas ja esimesel korral polnud ka maja leidmisega raskusi. Linnas oli palju teadete kioskeid ja sealt saadud informatsiooni järgi oli üsna kerge õigesse kohta jõuda.

Adele Anfimova oli huvitav inimene. Ta oli tol ajal, kui ma teda külastasin, juba üle kaheksakümne aasta vana. Kooliharidust oli ta saanud tsaariajal kolm klassi vene külakooli. Oma kirjad kirjutas ta meile siiski eesti keeles, kuigi neid lugeda polnud meil just kerge. Hoolimata oma vähesest haridusest oli ta küllaltki laia silmaringiga, palju lugenud inimene. Abiellunud enne revolutsiooni venelase Ilja Anfimoviga, oli ta jäänud Venemaale elama. Eesti Vabariik jäigi tal nägemata. Õde Pauline oli samuti Venemaal, kuid Eestisse jäänud Mariega polnud neil kaksikümne aastat mingit kontakti. Enne sõda Leningradis elades oli Adele oma perega näinud nälga ja näguripäevi; oli töötanud „savodi peal“ (na zavode), kasvatanud üles kaks poega Eriku ja Šuriku (Aleksandri). Sõja ajal oli pere üle elanud blokaadi. Adele jutustas, kuidas nad olid kord kevadel leidnud kusagilt kolm kartulimugulat. Kaks neist olid nad hoovinurka mulda pannud, kolmanda kohta ütles Adele: „Ei pidanud vastu, sõime ära. Küll oli magus!“ Vanem poeg Šurik astus pärast sõda laevaehitusinstituuti ja lõpetas selle insenerina, kuid hiljem hakkas jooma ning vanemate tagant raha ja asju varastama. Ühel õhtul, kui ma seal olin, nägin ma Šurikut; seekord oli ta kaine. Ajasin temaga juttu – see oli haritud inimene, kellega ma rääkisin. Kuid Adele hoiatas mind: „Kui sa magama lähed, siis peida kell ja rahakott ära!“ Mis oli saanud nooremast pojast Erikust, seda ma teada ei saanudki – Adele vältis seda teemat. Küllap olid mõlemad pojad nii või teisiti blokaadi ohvrid.

Õieti käisingi ma Adele juures ainult ööbimas; igaks päevaks oli mul tehtud oma „kultuuriprogramm“. Alustasin iga kord muidugi Talvepaleest ja Ermitaažist. Suvel oli see lihtsam, sest polnud üleriideid, mida garderoobi anda, seetõttu polnud seal siis ka nii suurt järjekorda nagu talvel. Mulle meeldis Ermitaažis just üksi käia: nii võisin viibida igas saalis täpselt nii kaua kui tahtsin, keegi ei pidanud vastu tahtmist minu sabas lonkima, ka ei olnud mul vaja kogu aeg ringi vaadata, kus teised on, ega kellelegi järele kiirustada. Käisin läbi kõik Leningradi südalinnas leiduvad vaatamisväärsused, ja igal hommikul ostsin Talvepalee juurest kioskist pileti mõnele bussi- või laevaekskursioonile. Neid võis valida üsna mitmeid. Ühel päeval sõitsin laevaga mööda jõgesid ja kanaleid, teinekord bussiga mööda Puškiniga seotud kohti. Oli ka üks veidi üldisem ekskursioon, mille lõpp-punkt oli Piskarjovi kalmistu. Loomulikult kuulus minu igakordse reisi programmi ka Peterhof oma lossi ja purskkaevudega. Adele kuulas igal õhtul huviga, kus ma sel päeval käinud ja mida näinud olin, ning andis soovitusi järgmiseks päevaks.

Ühel suvel sattusin ma sinna sõitma just sel ajal, kui Anfimovid olid suvilas. Adele oli oma kirjas täpselt kirjeldanud, kuidas sinna sõita ja kuidas neid leida. See oli omamoodi huvitav. Tuli sõita

elektrirongiga Petrodvoretsi jaamani, sealt edasi bussiga Nizinosse. Juba buss ise oli omamoodi ajalooline vaatamisväärsus: selliseid busse võis Tallinnas näha paarkümmend aastat tagasi, meil nimetati neid tookord „vaestevankriteks“ või „kilukarpideks“. Nii või teisiti, kuid kohale ma selle bussiga sain, ja sattusin korrapealt ehtsasse vene külla. Lai külatänav, majad kolme aknaga ja otsaga tänava poole, katusega jalgvärvavad, „kalitkad“, mille kaudu pääses õue ja majja. Poisikesed tagusid laial tolmusel külatänaval jalgpalli, keegi mängis kusagil lõõtspilli. Siis tuli kari külakarjamaalt koju. Naised seisisid oma väravatel ja igaüks hüüdis heleda häälega oma lehmakest: „Maša-Maša-Maša! Musja-Musja-Musja!“ Oli päris kõrvulukustav kisa, kuid minu jaoks oli seegi elamus. Iga lehm leidis sellest kisakoorist oma perenaise hääle üles ja astus õigest väravast sisse. Anfimovid lehmas ei pidanud, kuid vajaduse korral said nad piima naabrite käest. Majakese taga oli neil paar kartulivagu, kurgi- ja sibulapeenrad. Mulle meeldis, et nad minu puhul end üle pingutama ei hakanud. Kui ma õhtul koju saabusin, pakkus Adele mulle klaasi piima, värske kurgi, sibula ja hapukoorega tehtud salatit ja leiba. Väga hea maitstes, rohkemat poleks tahtnudki. Olin pikast päevast üsna väsinud ja oleksin hea meeleaga magama heitnud, kuid Adele, saanud teada, et olin just sel päeval käinud ekskursioonil mööda Puškiniga seotud kohti, istus mu voodi kõrvale toolile ja hakkas mulle Puškinist rääkima. Siis küsis ta, kas ma ikka tean, et Puškini tütar oli Tolstoi „Anna Karenina“ prototüübiks? Kukkuski nii välja, et rääkisime poole ööni vene kirjandusest. Koolitunnistused ja diplomid on küll tähtsad asjad, kuid nad ei ütle inimese kohta kaugeltki kõike. Siin oli nüüd kaheksakümne aastane, eluaeg rasket füüsilist tööd teinud, nälga ja vaeva näinud naine, kellel oli haridust vaid kolme külakooli klassi jagu, kuid kes võis tundide viisi Puškinist ja Tolstoist rääkida!

Tol korral, kui olin Leningradis saksa koori ära saatmas, põikasin korra küll ka Anfimovite juurest läbi, kuid neid polnud kodus: naabrinaine ütles, et nad olid suvilasse läinud. Kuna mu Tallinna lennuk oli mõne tunni pärast väljumas, siis ei jõudnud ma muidugi enam Nizinosse sõita. Kahju – see oleks mul olnud veel viimane võimalus Adelet näha.

1980. aasta suvi oli üldse sündmusterohke, sest sel aastal toimusid ka Moskva olümpiamängud ning Tallinna olümpiaregatt. Kuna Nõmme jäi nii Piritast kui kesklinnast kaugele kõrvale, siis see meie pere elu siiski eriti ei mõjutanud. Meie maja ei ähvardanud lammutamine, et olümpiakülale ruumi teha, Nõmmel ei patrullinud ka miilitsaid nagu kesklinna hotellide ümbruses. Paremat toidukraami jätkus meie toidupoodi muidugi veel vähem kui enne, kuid ega me varemgi selle koha pealt eriti hellitatud polnud. Linnatransport oli meie kandis neil päevil hõredam, sest osa busse oli Piritale liinile üle viidud. See-eest võisime ka igasuguste sulide ja näpumeeste eest julgemad olla – Nõmmel ei olnud liikumas välismaalasi, kellelt midagi näpata. Kui valvsad vene miilitsad neil päevil ikkagi olid, seda sai Juta ühel päeval linnas tunda. Ta oli käinud kaubamajas ja ostnud sealt kaks olümpiamaskotti – Miška ja Vigri. Teel kaubamajast bussipeatusse peatasid teda soomlased, kes palusid juhatada teed lähimasse söögikohta. Juta siis juhataski, kuid niipea kui soomlased olid oma teed läinud, tulid vene miilitsad, nõudsid passi esitamist, kontrollisid, mis tal kilekotis oli, uurisid, mis juttu ta välismaalastega ajas. Õnneks oli Jutal pass kaasas ja kotis ei olnud midagi peale suveniiride, seetõttu lasti ta siiski kohe minema. Kuid iga „pärismaalane“, kes kaubamaja või Viru hotelli lähedal liikus ja välismaalastega suhtles, oli kohe kahtlusalune.

Kui olümpiamängud olid läbi ja sügis lähenemas, läks meie elu jälle tagasi tavalisse rööpasse. Jõudsime isegi veel tubades veidi remonti teha. Ühel õhtul, kui väljas hakkas juba pimenema, seisin keset kunagist „klaverituba“ lauale asetatud taburetil ja võõpasin lage. See oli mulle väga vastumeelne töö, sest mul polnud mingit toetuspunkti ja jalgealune oli küllalt kipakas; pea kuklas töötades võis tasakaal nii kergesti kaduda. Kuid midagi polnud teha – ei saanud me ju ometi ema üles lae alla turnima saata, ja Jutal jäi vaatamata tema vaprusele ikkagi pikkusest vajaka. Äkki hüüdis Juta õuest: „Tule välja, sul on külaline!“ Ronisin laualt alla ja mõtlesin, et Juta teeb mingit nalja: minul ei käinud ju kunagi mingeid külalisi!

Värava juures ootas mind bussijuht, kes oli laulupeo ajal koos minuga sakslasi sõidutanud. Ma ei teadnud ta nimegi, olin teda kogu aeg ainult Karuks kutsunud. Tuppma ma teda remondiolukorra tõttu muidugi kutsuda ei saanud, istusime veidi aega aias ja ajasime juttu. Talle oli meelde jäänud see,

kuidas ma Balti jaamas sakslastega rongi peale minnes olin teda tänanud. Kuna ta ise elas samuti Nõmmel, tuli ta nüüd mind vaatama.

Olime mõlemad teineteist pealtnäha tühiste asjadega üllatanud. Mind oli suvel liigutanud see, et leidis üks inimene, keda huvitas, kuidas ma hilisel tunnil üksi koju saan; teda omakorda polnud seni veel ükski giid meeldiva koostöö eest kätkpidi tänanud. Nii me siis kokku sattusimegi. Käisime mõned korrad jalutamas, istusime kohvikus. Rääkisime teineteisele oma senisest elust. Sellega kõik esialgu piirduski. Edasi tuli meie tutvuses ligi pooleteise aasta pikkune paus. Tõttõelda ootasid küll salamisi jõulude ja uusaasta puhul tema poolt külaskäiku või vähemalt kaardikest, kuid seda ei tulnud.

Mis siis ikka, mõtlesin. Need paar viisakusvisiiti ei kohustanud ju tõesti mitte kedagi mitte millekski. Kui olin ikka saatuse poolt mõistetud üksi oma teed käima, ju see siis nii pidigi olema.

Jutal oli see-eest kavalere küllaga. Üks neist, töökaaslane TPI päevilt, olevat talle isegi abieluettepaneku teinud. Juta naeris ta välja ning lõpetas temaga suhted. Edaspidi liikus meie maja ülemisel korrusel väga mitmesuguseid „karvaseid ja sulelisi“. Emale ühtegi neist ei tutvustatud, mulle ammugi mitte. Nende nimesid me ei teadnud; mõned neist olid ilmselt ka venelased. Kuid oli üks asi, mis kõiki neid ühendas: see oli alkohol. Muidugi lagunesid need viina najal sõlmitud suhted üsna kiiresti. Üks neist „kavaleridest“ kadus jäljetult pärast seda, kui oli õuest pesunöörilt varastanud kaks minu peaaegu uut sviitrit. Ju need siis kusagil viinaraha eest maha müüdi. Kui Juta sellest teada sai, ütles ta mulle: „Kui sa ise natuke parema iseloomuga oleksid, siis võiksid sa nad võib-olla isegi tagasi saada, aga nüüd pühi suu puhtaks!“ Sellega vihjas ta tõenäoliselt minu ihnsusele ja kitsidusele, sest ma olin juba mitmeid kordi keeldunud talle raha andmast. Tööl ta ei käinud, süüa sai kodust ja ema andis talle niikuinii aeg-ajalt taskuraha. Ma ei näinud mingit põhjust, miks mina teda veel mingi rahaga toetama pidin. Seda enam, et kogu see raha läks niikuinii pudelisse. Oi kui palju meil selle pärast riidu oli! Ema püüdis kõigest väest oma lapsest parimat uskuda; ta väitis ikka ja jälle, et Juta ei joo, ta muretseb maja remondi pärast ning raha ja viina on tal tarvis vaid kasulike tutvuste „määrimiseks“, kelle kaudu saab remondimaterjale hankida. Millegipärast polnud meie majas aga mingeid töomehi liikumas näha ega ilmunud ka kusagilt mingeid ehitusmaterjale. Kui Juta järjekordselt viinauimas koju tuigerdas ja sõnagi lausumata voodile prantsatas, arvas ema päris tõsimeeli, et laps on lihtsalt pikast päevast väsinud ja stressis, ei maksa teda praegu segada, las ta magab!

Sotsiaalosakond hakkas Jutat taga otsima: oli laekunud mitmeid kaebusi hooldustöötaja kohta, kes oli vanainimestelt küll toiduainete ostmiseks raha kasseerinud, kuid siis kadunud nagu vits vette. Peagi oli Juta selleltki töökohalt vallandatud.

Ühel päeval oli mu karbist, kus ma oma raha ja dokumente hoidsin, kadunud sada rubla. See oli tol ajal suur raha, umbes kolmveerand minu kuupalgast. Kui ma sellest emale ja Jutale rääkisin, pörkasin lausa vastu ühisrinnet: „Ah, sina ei tea ju kunagi, kus su asjad on, otsi paremini, tuleta meelde, küllap sa panid selle raha seekord kuhugi mujale ja ise enam ei mäletagi, kuhu; kaotasid oma raha ära ja tuled nüüd teisi süüdistama! Ja millega sa tõestad, et sul see sada rubla üldse olemas oli? Sa ajad lihtsalt pahatahtlikku kiusujuttu, muud midagi!“

Kui ma oleksin selle raha tõesti kuhugi mujale pannud, siis oleks see ju aja jooksul ikkagi välja tulnud. Maa alla see kaduda ei saanud. Kuid fakt oli ka see, et päeval, kui ma tööl olin, istus ema rahulikult oma toas, luges, kudus, vaatas televiisorit või lahendas ristsõnu; kõõgiuks oli lukustamata ja ema toa uks enamasti kinni tõmmatud. Üsna tihti juhtus, et ma tulin töölt, panin koti käest, võtsin mantli seljast ja vahetasin jalatsid – ema, kelle tuba oli kohe esiku kõrval, ei märganud midagi. Alles siis, kui ma juba kõõgis kolistasin, vaatas ta oma ukse vahelt välja: „Ah sina oled juba kodus, ma ei kuulnudki, millal sa tulid!“ Nii võis ju päeva jooksul meie tubades käia ükskõik kes ja teha ükskõik mida. Aga kõõgiust lukku panna ei tohtinud: Juta pidi ju ema juurde pääsema!

Ühel päeval tuli naabritüdruk, väike kuueaastane Olja meile ja andis minu kätte musta karbi: „Tjotja Juta“ oli selle talle mängimiseks andnud, aga ema käskinud kohe tagasi viia. Karp tundus mulle kuidagi väga tuttav. Tegin selle lahti – muidugi, karbi roosa siidvooder oli mulle juba täiesti tuttav.

Selles karbis olid olnud ülekullatud hõbelusikad, mis ema oli oma pulmakingituseks saanud. Külaliste puhul olid need lusikad meil alati laual olnud. Nüüd oli karp tühi. Hakkasime emaga puhvetikapist vaatama – ka Sinule kuulunud vanemad hõbelusikad olid kadunud, need juba koos karbiga.

See oli niisugune lõök, et isegi mina kogu oma pahatahtlikkuse juures ei tulnud mõttelegi Jutat kahtlustada, ema juba ammugi mitte. Hakkasime jälgi uurima, aknaid-uksi kontrollima, vaatasime, kas kusagilt veel midagi kadunud on, meenutasime, millal või millega seoses meie kandis võõraid inimesi liikumas oli. Hirm oli – vargal oli nüüd tee selge, ta võis ju veel tagasigi tulla! Ega need kaks hõbelusikate karpi meie ainukesed väärtasjad olnud! Ema otsustas asja miilitsasse anda. Ta ei jõudnud seda siiski teha, sest enne tunnistas Juta ise üles, et tema oli lusikad võtnud ja maha müünud. Õnneks oli tal siiski niigi palju südametunnistust, sest vaevalt teda miilitsa nimetamine hirmutas: vene miilitsast polnud ju kunagi kellelegi abi. Kui aga ema temalt küsis, milleks tal seda raha vaja oli, leidis Juta jälle oma tavalise ülbe tooni: „Mis see sinu asi on, tahtsin ja võtsin, oli vaja ja kõik! Ega sa neid lusikaid enam tagasi ei saa! Ja mis sa nendega ikka enam teinud oleksid, külalisi sul niikuinii ei käi, ja kui käibki, siis kohvi sa neile ju ei paku!“

Ema oli kohutavalt löödud. Vargusega on ju üldse niisugune lugu, et see tabab kannatanut eelkõige moraalselt ja psüühiliselt, alles siis tuleb kahjutunne kaotatud asjade pärast. Muidugi oli emal lusikatest kahju, need olid ilusad lusikad, seda enam, et pulmakingitus. Lusikad lusikateks, need on ju siiski vaid asjad. Aga et nende võtjaks oli tema oma armas laps, keda ta oli kogu aeg usaldanud ja kaitsnud, tubliks, heaks ja ausaks pidanud, kellest ta oli alati kõige paremat uskunud – see oli hoop, ränk hoop.

Küsisin hiljem ka ise Jutalt, mis asi see siis oli, mille jaoks tal oli vaja ema pulmakingitus rahaks teha. „Võlad!“ vastas ta napilt ja tegi minekut.

Need said olla ainult joomavõlad. Mingeid uusi asju ega moekaid riideid polnud Jutale ju tekkinud. Kasiinosid meil sel ajal ei olnud, vähemalt ametlikult mitte. Kas võis tegemist olla kaardimänguga, seda ma ei oska arvata, kuid päris võimatu ei ole seegi.

Vaene ema, tal ei vedanud oma tütardega. Juta oli vähemalt kuni selle ajani hea laps, ema silmarõõm olnud. Mina seevastu olin juba maast-madalast halb tütar, kelle pärast tuli teiste inimeste ees häbeneda: ei osanud ma viisakalt käituda ega rääkida, olin isekas, põikpäine, inetu, laisk ja saamatu, noorema õe vastu hoolimatu, ei tundnud ma majapidamise vastu vähimatki huvi, lisaks kõigele olin lõpuks ka veel vanatüdrukus jäänud. Missugune mees olekski endale minusugust naist tahtnud! Ülikooliharidus oli minu ainuke pluss, kuid mis sellestki kasu, kui inimene teiste hulgas elada ei oska!

Ja nüüd siis lõpuks läksin ma ka veel mehele, niisugusele mehele, kes emale põrmugi ei meeldinud.

1983. aasta 25.märtsil abiellusin ma Karuga, sellesama bussijuhiga, kellega meil ühel hetkel mingi vastastikune sümpaatia oli tekkinud. Muidugi polnud ta nimi mitte Karu, vaid Sven. Pulmad pidasime vaikselt oma kodus. Külalisi siiski oli: Sveni poolt tema kasuema, õde, õemees, vend ja tütar esimesest abielust. Olin nende kõigiga juba enne tutvunud ja meie läbisaamine oli üsna hea. Minu sugulastest olid peale ema ja Juta veel Viive, Liia ja tema tütar Mallika. Peale meie mõlema sugulaste oli pulma kutsutud ka minu hea kolleeg Vaike oma abikaasaga. Piirdusime vaid ilmaliku registreerimisega: Sven polnud ühegi koguduse liige ja minagi olin oma kohustused Toomkoguduse vastu juba ammu hooletusse jätnud. Pealegi poleks Sven mingil tingimusel kirikliku laulatusega nõus olnud.

Emale ei meeldinud kogu see asi mitte sugugi. Ta oli küll nõus sellega, et me juba eelmise aasta juulikuust saadik koos elasime; endine „klaverituba“ jäi meie kasutada. Kuid kui ma talle meie registreerimise- ja pulmapeoplaanidest rääkisin, ütles ta: „Peate te siis just kohe ametlikult abielluma? Te võite ju *niikaua* niisamagi koos elada!“ Ma ei saanud aru, mis mõttes „niikaua“? Kuid ema oli kindel, et meie kooselu ei kesta kaua ja sellepärast pole mõtet formaalsuste peale aega ega pulmade peale raha raisata: tehku mina muidugi nii, nagu mina tahan, tema peseb igatahes oma käed sellest asjast puhtaks. Nii siis juhtuski, et pulmapäeva eelõhtul, kui kogu maja juba ammu magas, pesin mina

üks poole ööni üle kümne aasta puhvetkapis kasutamatuult seisnud tolmunud serviisinõusid ja mõtlesin nukralt naisteajakirjast loetud soovitusel: pruut puhaku end pulmaeelsel ööl korralikult välja, et tähtsal päeval ilus välja näha. Järgmiseks hommikuks oli mul juuksuri juures aeg kinni pandud. „Aga kes need kartulid siis ära koorib?“ ahastas ema. „Mis sa sinna juuksuri juurde üldse pead minema, keera niisama rullid pähe, käib sulle küll!“ Õnneks olid Viive ja Liia juba kohal, muidu oleks tõesti pulmasoeng tegemata või kartulid koorimata jäänud. Juta auks pean ütleva, et temast oli igasuguste jooksmiste, asjaajamiste ja poeskäimiste puhul väga palju abi. Siin oli ta oma sõiduvees, siin võis ta tegutseda ja oma tegutsemisoskust kõigile näidata.

Miks emale see kõik nii vastumeelt oli? Sven ei meeldinud talle. See tunne oli muuseas vastastikune. Põhjusi oli selleks mitmeid, kuid üldkokkuvõttes need kaks inimest lihtsalt ei sobinud ühe katuse alla. Teiseks šokeeris teda asjaolu, et see ohmu vanatüdruk, keda ta võis seni käskida või keelata, lükata või tõmmata nii nagu parajasti vaja oli, kelle tulevikku ta oli juba mitu aastat tagasi kõige paremate soovidega ette planeerinud ja paika pannud, võttis järsku kätte, tõi endale mehe majja ja arvas, et ta võib siin nüüd midagi oma tahtmise järgi tegema hakata! Kolmandaks oli tal oma vanema lapse pärast ikkagi mure – too on ju rumal, saamatu, eluvõõras ullike, kes peale koolitöö ja koorilaulu mitte midagi ei tea ega oska! Sellepärast oligi ta veendunud, et see abiellu kuigi kaua vastu ei pea.

Ta oli selles nii veendunud, et rääkis seda ka oma vähestele tuttavatele, kellega ta juhtus poes või turul kokku saama. Need omakorda jutustasid seda edasi, ja lõpuks jõudsid need jutud ringiga minuni: „Sa kannad ikka veel sõrmust? Sa pidid ju nüüd jälle vaba inimene olema!“ „Sa oled ikka veel Pärn? Habichti nime tagasi võtta ei tahtnud?“ „Oi, mis sa räägid, ei, ma tean jah, et sa abiellusid, aga te olite ju kohe jälle lahku läinud!“ Isegi nende ridade kirjutamise ajaks pole me veel lahku läinud.

Kui ma kuni selle ajani elasin oma kodus nagu seisva veega tiigis, siis nüüd olin sattunud kiirevoolulisse jõkke, vahel lausa keerisesse. Ma polnud kunagi varem nii tihti teatris käinud kui oma esimestel abielluaastatel; küllalt sagedasti käisime ka külas – Pärnus, kus elasid Sveni isa ja vend oma peredega, Jüri tema õe juures, kõige sagedamini aga tema tütre Malle juures, kes algul elas veel Tallinnas, siis kolis aga oma mehe ja väikese tütre Katiga samuti Jürisse. Külaskäimine oli mulle täiesti võõras asi, ma oleksin võinud sõrmedel üles lugeda korrad, mil ma seni elatud neljakümne aasta jooksul üldse kellelgi külas olin käinud. Mulle ei meeldinud külas käia; ma ei osanud seal olla ega käituda, ei osanud seltskondlikust vestlusest osa võtta – nüüd tean, et sellegagi oleks ju tulnud lapsest saadik harjuda. Nüüd istusin külas olles vaid topisena diivaninurgas, naeratasin oma viltust naeratust, vastasin harvadele küsimustele ning ootasin, millal ükskord koju saab. Ma ei tea, milline mulje Sveni omastele minust jäi; õnneks olen ma nendega siiaaani siiski üsna hästi läbi saanud.

Töögraafiku järgi oli Sven neli pikka päeva tööl, seejärel kaks päeva vaba. Neil vabadel päevadel, mis sattusid minu tööpäevadele, ei tahtnud ta eriti kodus olla: tal polnud ämma majas midagi teha. Õhk oli siin ju pidevalt elektrit täis: ema ei varjanud oma vaenulikkust, Juta käis joomase peaga ringi, paugutas külmkapi uksega ning käis aeg-ajalt raha ja suitsu „laenamas“, ülemisel korrusel liikus igasuguseid kahtlase välimuse ja olekuga külalisi. Sven oli oma eelmisest kodust lahkudes kaasa võtnud ainult oma riided ja televiisori; seega olid kõik asjad meie korteris talle võõrad, ta ei osanud midagi kusagilt võtta ega kuhugi ära panna. Ämmalt küsida ta ei tahtnud. Ta oli aeg-ajalt püüdnud ämmaga juttu ajada, kuid sellest polnud midagi välja tulnud: talle kas ei vastatud üldse, või kui, siis oli see vastus mingi vihane turtsatus. Üsna tihti olin tunnistajaks, kuidas Sven koju tulles ütles köögis askeldavale ämmale: „Tere, ema!“ Vastuseks kostis: „Ah sina jälle!“ Kord, kui olin pirukaid küpsetanud, võttis Sven laualt vaagna ja läks ema tuppa talle pirukaid pakkuma. „Mis sa vead neist siia, kui ma tahan, saan ise ka kätte!“ käratas ema.

Sellises õhkkonnas päev päeva järel elada oli muidugi väga raske. Tahtsime hakata omaette elama, ja ma palusin ema, et ta annaks ülemise korruse korteri meile. Olime ju nüüd ikkagi omaette perekond, ja ema sellesse perekonda kuuluda ei tahtnud, sellest oli ta meile küllalt selgesti märku andnud.

„Ülemine korter on Juta oma, eks küsige temalt!“ oli vastus.

Muidugi polnud Juta nõus oma korterist loobuma ega alumisele korrusele ema kontrolli alla

kolima. Nüüd oli talle tekkinud ka enam-vähem püsiv elukaaslane Ats, kellega koos joodi, tülitseti, kakeldi, lepitati ja joodi jälle. Alalist töökohta polnud neil kummalgi; Ats käis aeg-ajalt siin-seal juhutöödel, sügiseti käisid nad mõlemad „turubarblastena“ kolhoosides kartuleid võtmas. Palka maksti seal igal õhtul pärast tööpäeva lõppu, ja mõne kilo kartuleid tõid nad ikka ka sealt kaasa. Kui suur see palk oli ja kui palju selle eest toiduaineid osteti, seda ma ei tea, kuid tõenäoliselt joodi suurem osa sellest rahast lihtsalt maha. Päriskainena nägin ma Jutat nüüd juba väga harva. Purjus peaga kakeldi ülakorrusel: tihti oli sealt kuulda kisa, kukkuva mööbli kolinat, trampimist, purunevate nõude ja aknaklaaside klirinat. Mõnikord ei saanud Juta oma sinilillaks pekstud, paistes näo pärast mitu päeva kodust välja minna. Neil päevil käis ta all ema käest süüa palumas, sest ei võinud ju teada, kas Ats sel päeval üldse koju tuleb, või kui tuleb, kas ta siis ka midagi söödavat kaasa toob või nõuab ta oma elukaaslaselt kaetud söögilauda.

„Sa oled ju pedagoog, miks sa ometi ei püüa teda mõjutada?“ küsiti nii minult kui ka emalt sageli. „Sa ära riidle, räägi temaga ilusti, ütle talle, et nii ei tohi, et nii ei saa enam edasi elada, et ta rikub ju nii oma tervise ära!“

Head inimesed, kas te ise ka teadsite, kui lihtsameelne see teie jutt oli? Neid ilukõnesid ja leebeid manitsusi oli ju peetud küll ja küll, kuid neist polnud vähimatki kasu. Juta kuulas nad ilusti ära, ütles, et saab sellest kõigest väga hästi aru, ja lubas ennast parandada. Seda sel juhul, kui ta parajasti juhtus kaine või enam-vähem kaine olema. Võis aga ka juhtuda, et ta tund aega pärast seda jutuaajamist oli ennast juba sellisesse seisukorda viinud, kus ta ei suutnud enam oma jalgadel püstigi seista. Igakord ei hakanud ta aga meie manitsuskõnesid üldse kuulamagi: „Ah, sina ole vait, sina oled loll, sa ei tea midagi!“ Viinaravile oleks teda saanud panna ainult juhul, kui ta ise oleks sellega nõus olnud. Alkoholivastast sundravi meie maal sel ajal enam ei olnud.

Juta ei olnud ju rumal tüdruk. Ta sai väga hästi asjast aru, teadis, milleni selline eluviis lõpuks viib. Kuid ainult arusaamisest oli nüüd juba vähe: siin oli tegemist juba haigusega, raske haigusega, ja Juta polnud suuteline selle haigusega võitlema. Ta polnud kunagi elus pidanud millegi nimel vaeva nägema, ta ei suutnud end nüüdki kokku võtta; lihtsam oli nii oma haigus kui kõik meie tüütud noomimised unustada ja pudelisse peita.

Minu abielu on olnud ebaharilik seetõttu, et kui tavaliselt on naisel ühe mehega nii ja nii mitu last, siis on, või õigemini oli minul ühe mehega kaks ämma, ja mõlemaga on mul olnud väga hea läbisaamine.

Sveni ema Karin oli baltisakslane. 1944. aasta septembris lahkus ta Eestist viimase laevaga. Sveni isast oli ta selleks ajaks juba lahku läinud. Ta tahtis küll poega endaga kaasa võtta, kuid isa ei lubanud seda. Isal oli muidugi õigus. Sõjast polnud niikuinii pääsu ei Saksamaal ega Eestis, kuid siin oli poiss siiski maal vanaema-vanaisa hoole all, tal oli katus pea kohal ja leib laual. Saksamaal ei oodanud Karinit keegi, tal polnud seal ei tööd ega elukohta. Kaks kohvrit oli kogu tema varandus. Kuhu pidi ta seal oma kohvritega minema, kuhu pidi ta oma 12-aastase lapse panema, mida pidi ta seal talle süüa andma, kus oli seal kool, kuhu ta võis umbkeelse eesti poisikese panna? Pealegi ei osanud ju keegi tollastest lahkujatest arvata, et lahusolek kodumaast ja sinna jäänud kallitest inimestest võib kesta üle neljakümne aasta. Mindi ju ikka ainult „esialgu, niikauaks...“.

Sveni isa abiellus uuesti endast kakskümmend aastat noorema Elfriedega. Sven sai endale vaid kaheksa aastat vanema kasuema. Kuna poiss oli parajasti jõudnud murdeikka, elas ta kõike väga rängalt üle. Raske oli nii kasuomal kui kasupojal. Et aga Elfriede on ääretult leebe, kannatlik ja heatahtlik inimene, hakkas Sven teda peagi väga hoidma ning hoiab siiani. Ka oma poolvenna - poolõe Toivo ja Annega on tal väga head suhted.

Em Kariniga oli kontakt kauaks ajaks täiesti kadunud. Alles täisealisena sai Sven emalt esimese kirja. Karin kutsus poega ka endale külla, kuid vene ajal oli see väga raske, et mitte öelda – võimatu.

Praegu sellele ajale tagasi mõeldes tundub lausa uskumatuna, milliseid takistusi tehti inimestele maailmas ringi liikumiseks. Isegi turismireisidele oli äärmiselt raske pääseda, mis siis veel eraviisil omaste külastamisest rääkida. Selleks kulus tohutult palju aega ja kannatust. Et saada Nõukogude Liidust väljasõiduviisa, tuli muretseda lõputu hulk pabereid, tõendeid, dokumente. Vallalisel inimesel, kelle vanemad enam ei elanud või olid emigreerunud, polnud lootustki välismaale pääseda: kardeti, et ta ei tule enam tagasi, või mis veel hullem – lobiseb liiga palju kõigest sellest, mis toimub siinpool piiri. Lastetute abielupaaridega oli samasugune lugu: reisile võidi lubada vaid üks abikaasast, mitte mingil juhul mõlemaid koos. Üldse, igal Nõukogude Liidust lahkujal pidi keegi kodumaale pandiks jääma: vanemad, lapsed või abikaasa. Raske või koguni võimatu oli välisviisat saada ka neil inimestel, kes liiga palju teadsid: olid nad siis liiga haritud, Siberist või vanglatest läbi käinud. Töökohast tuli võtta iseloomustus, kus pidi kindlasti olema märgitud, et inimene on moraalselt kindel ja poliitiliselt ustav, samas aga puudub tal ligipääs salajastele dokumentidele. Asja juurde kuulus ka väljavõte tööraamatust, kus pidid kirjas olema kõik töökohad, kus inimene kogu oma elu jooksul töötanud oli. Mida lihtsamaid ja väiksemat haridust nõudvamaid töid inimene senise elu jooksul teinud oli, seda rohkem oli tal lootust välisviisat saada. Kõigi dokumentide läbitöötamine ja kontrollimine kestis üsna pikka aega, ning vastus võis vaatamata kõigile soodsatele näitajatele olla ikkagi eitav. Miks, seda ei selgitatud kunagi kellelegi.

Ka Sven oli oma emalt mitu küllakutset saanud, kuid välisviisat polnud talle antud hoolimata sellest, et tal olid selleks ajaks juba naine ja laps ning ta oli töötanud suhteliselt lihtsatel töökohtadel, kus ta mingite riigisaladustega kokku ei puutunud. Ise pojale külla tulla Karin ei julgenud – ta oli saksa okupatsiooni ajal komandantuuris tõlgina töötanud ning kartis nüüd arreteerimist.

Kirjavahetus emaga oli Svenil aga säilinud; sellest ajast peale, kui me koos elama hakkasime, oli kirjutamine minu töö. Kirjutasin hea meelega saksa keeles, oli see mulle ju heaks keelepraktikaks; Karin vastas meile nüüdsest peale samuti ainult saksa keeles. Sven sai neist kirjadest üsna hästi aru – ema oli temaga lapseas kodus tihti saksa keeles rääkinud. Oma poega õnnestus Karinil siiski näha. Selleks tuli vaid enne üle elada mõned sündmusterohked aastad.

Ajalooratas, mis oli siinmail aastakümneid lootusetult paigal seisnud, võpatas äkki ja hakkas alguses pikkamööda, vaikselt, siis aga järsku kiiresti ning suure mürinaga edasi veerema, nagu tahaks ta pika paigalseisuaaja võimalikult ruttu tasa teha. Oi kui kahju mul on, et Sina, Tella, nii vara ära läksid; just Sina oleksid kindlasti pidanud näha saama ja kaasa elada neile sündmustele, mis said alguse 1980-ndatel aastatel.

Sa olid kindel, et Eesti Vabariik saab kunagi jälle iseseisvaks. Kord, kui olin veel koolilaps, kirjutasid Sa luuletuse päevaks, mil Eesti sini-must-valge lipp taas heisatakse; Sa soovisid, et mina sel päeval lipu all seisaksin ja selle luuletuse ette kannaksin. Kahjuks ei tea ma, kuhu Sa selle paberilehekese panid või mida Sa sellega tegid. Sa kirjutasid ju alati kõik oma luuletused lahtistele vihikulehtedele. Minu kätte Sa seda lehekest ei andnud, isegi mitte vaatamiseks: kaotan järsku ära, jätan kuhugi vedelema või lähen, rumal laps, järsku veel sõbrannadele näitama! Olen tänaseks päevaks kõik Sinust järele jäänud paberid leht-lehelt läbi sirvinud, kuid seda luuletust pole ma leidnud. Võib-olla ei hoidnudki Sa seda alles: hirm võimaliku uue läbiotsimise ja arreteerimise ees polnud Sinust ikka veel kadunud. Ka papa ja Peeter manitsesid Sind mitte tulega mängima: „Vanad ajad ei tule enam kunagi tagasi, ajalooratast ei saa tagurpidi veerema panna,“ ütles Peeter. Sama meelt olid ka papa ja minu ema. Mina, kes ma Eesti Vabariiki üldse näinudki polnud, ei osanud sellest tookord veel midagi arvata. Unistada ju võis, aga see teadmine, et ükski mu unistus niikuinii kunagi ei täitu, oli minus juba maast-madalast sügavalt juurdunud.

Sellest luuletusest on mul meeles vaid üksainus rida:

„... pühalikult tõusis trikoloor...“

Enne kui trikoloor Pika Hermannini torni tõusis, elasime läbi rea põnevaid aastaid. 1980.aastal hakkas käest kätte liikuma „Neljakümne kiri“, mis oli adresseeritud nõukogude võimudele. See oli eesti

haritlaste – teadlaste, kirjanike, kunstnike, näitlejate protestikiri vene šovinistide vastu, kes neil aastail püüdsid igati lämmatada kõike, mis oli seotud eesti rahvuse ja kultuuriga. Kirjal olid neljakümne eesti haridus- ja kultuuritegelase allkirjad. Muidugi ei avaldatud seda kirja kusagil, kuid seda paljundati küll käsitsi, küll kirjutusmasinatel. Arvan, et polnud vist ühtegi täiskasvanud eestlast, kes seda kirja polnud lugenud või vähemalt sellest midagi kuulnud. Meiegi kodus oli üks neist kirja koopiatest olemas. Vastuseks sellele kirjale arreteeriti mitmed rahvusliku liikumise tegelased, paljud kirjale allakirjutanud vallandati töölt, loomeinimestele ei võimaldatud enam esinemisi ega nende tööde avaldamist. Kõik kruvid ja kraanid püüti veel kõvemini kinni keerata kui nad seni olid olnud. Nii hakkas Eesti NSV haridusminister Elsa Gretškina ägedalt koole venestama. Vene keele tunde pandi juurde, eesti keele ja kirjanduse tunde vähendati. Oli ka kavas muuta kõik koolid eesti-vene segakoolideks, kus üldiseks suhtlemiskeeleks pidi saama vene keel, „rahvastevahelise suhtlemise keel“. Niikaugele asi õnneks siiski ei läinud. Kuid sama 1980. aasta oktoobris hakkasid kooliõpilased mässama. Alguse sai see jalgpallimatšist Kadriorus, millele pidi järgnema tol ajal populaarse ansambli „Propeller“ kontsert. Kuna see kontsert keelati viimasel hetkel ära, hakkasid noored protesteerima. Tol päeval rahustati nad küll maha ja saadeti laiali, kuid tuli jäi tuha alla hõõguma, kuni ta mõni nädal hiljem Võidu Väljakul tõeliseks mässuks lahvas. Muidugi sekkusid kohe asjasse miilitsa eriüksused; noored peksti sõna otseses mõttes laiali, osa neist, kes ei jõudnud eest ära joosta, võeti kinni, topiti autodesse ja viidi miilitsajaoskonda, kus nendega siis juba edasi tegeldi. Seejuures polnud enamik neist kinnivõetud noortest mingid suured huligaanid ega nende ninamehed, vaid lihtsalt juhuslikult miilitsatele ette jäänud koolilapsed. Nende hulgas oli ka üks meie, Pelgulinna kooli poiss. Ta oli parajasti tulnud „Kalevi“ spordihallist trennist. Et koju jõuda, pidi ta Jaani kiriku juures bussist väljuma ja teise bussiga edasi Pelgulinna sõitma. Selleks oli tal aga vaja üle Võidu väljaku teise bussipeatusse minna. Sellel teel ta siis kinni nabitigi.

See poiss pääses veel kergelt. Miilitsad jäid tema juttu uskuma, küllap kontrolliti ka tema spordikoti sisu ning poiss lasti tulema. Küll aga saadeti tema kohta teade kooli ning nõuti aruannet selle kohta, mida on kool „vääriltult käitunud“ õpilase ümberkasvatamiseks ette võtnud. Osale lastest kutsuti isad-emad miilitsajaoskonda järele, teatati neist kui oma lapsi halvasti kasvatanud vanemaist nende töökohtadesse. Töökohad reageerisid sellele mitmeti. Oli kuulda, et mõni vanem oli vallandatud, mõni viidud madalamapalgalisele tööle, mõni jäetud ilma preemiast, sanatooriumi- või turismituusikust. Mõnes koolis alandati miilitsa kätte jäänud õpilaste käitumishindeid. Meie kool nii karm ei olnud. Kuna oli tegemist tagasihoidliku, igati korraliku poisiga, manitseti teda ainult teinekord igasugustest „sellistest“ kogunemistest eemale hoidma. Miilitsale saadetud aruandesse pandi kirja, et õpilasele on tehtud hoiatus.

1982. aastal tähistasime Karindi koori 25. aastapäeva. Saime küll loa aastapäevakontserdi korraldamiseks „Estonia“ kontserdisaalis, kuid juubelikontserdiks me seda nimetada ei tohtinud: juubelid pidavat algama alles viiekümnest. Koori ei tohtinud kavalehel nimetada Karindi kooriks, vaid Tallinna Õpetajate Maja Alfred Karindi nimeliseks segakooriks. Kontserdi kavast praagiti välja mitu laulu, nende hulgas ka Mart Saare „Unustamatu laul“. Mis oli selles laulus riigivastast või natsionalistlikku, mitte ei taipa. Sõna „Eesti“ ei tohtinud kontserdi puhul mitte mingis kontekstis kasutada. „Eesti rahvalaulu“ asemel tuli kavalehele trükkida lihtsalt „rahvalaul“. Koori lippu ei lubatud „Estonia“ lavale tuua. See lipp polnud küll sini-must-valge, kuid selle küljes polnud ka ühtki punast niidiotsakest. Koori buklett lubati küll trükkida, kuid selle tekst oli nii moonutatud ja viimase võimaluseni kärbitud, et bukleti autor Virve oli peaaegu šokiseisundis.

1985. aasta laulupidu möödus samuti nõukogude võimu surmaeelse agoonia tähe all. Kõigepealt tehti meile selgeks, et rongkäigus tohib laulda ainult laulupeo programmi kuuluvaid laule. Kui tänavale kogunenud publik koorile midagi hüüab, siis ei tohi midagi vastata, tohib ainult naeratada ja lehvitada. Kui laulupidu lõpeb, tuleb viivitamatult ja organiseeritult lauluväljakult lahkuda, või kui just väga laulda tahetakse, siis ikka jälle ainult kavalehel olevaid laule.

Sel laulupeol marssis meie koor kõige viimasena kogu rongkäigus: Tallinn on niikuinii alati

korraldava linnana kõige viimane, koorid rivistati tähestiku järjekorras ning „õ“ tähega koor saigi olla ainult lõpus. Muidu poleks meil sellest ju midagi olnud, kuid selles laulupeorongkäigus pidime kahjuks marssima venekeelsete päevauudiste saatel. Viimane orkester marssis kusagil kaugel eespool, nii et me seda peaaegu üldse ei kuulnud, parimal juhul võisime vaid aimata selle olemasolu. Tänaväärsetest valjuhääldajatest tuli marsimuusikat ainult niikaua, kuni viimane kolonn Võidu väljaku tribüünist oli möödunud. Siis lülitatigi riigiraadio programm sisse. Lisaks kõigele hakkas ka lausvihma sadama, ja sadaski kuni laulupeo lõpuni. Niisiis kõndisimegi selle laulupeo rongkäigus vaikides, silmad maas, et kuivemat jalaesist otsida. See oli aga ikkagi viimane laulupidu, kus tuli laulda punaste lippude all. Et rahvarahutusi vältida, oli Ernesaksa „Mu isamaa...“ ettenägelikult laulupeo kavva pandud. Kõigi eelmiste laulupidude kogemused olid ju näidanud, et ilma seda laulu laulmata koorid lihtsalt ei lahu lavalt. Vihma tõttu lõppes see laulupidu siiski kiiremini kui muidu: polnud ju kohta, kuhu pärast laulukaare alt lahkumist koguneda. Kõikjal oli vesi, pori ja järjest tugevnev vihm. Musta huumorina tundub nüüd tagantjärele asjaolu, et pärast laulupeo lõppu, kui läksime lauluväljaku söögikohta vihmavarju, lootuses midagi sooja juua saada, pakuti meile seal viinereid, ja mitte ainult niisama söömiseks, vaid lausa kaasa ostmiseks, ning isegi piiramatul hulgal! Viinereid müüdi neil aastail muidu ainult sõjaveteranidele ja imikuile, muu rahvas võis neid haruharva pikkades sabades seistes saada, ja ka siis enamasti vaid poole kilo kaupa. Nüüd ostsingi korraga kaks kilo ja läksin rõõmsalt koju.

See oli siis vihma, viinerite ja viimaste punalippude laulupidu.

Äkki läksid ajalehed väga sisukaiks. Ega neid lehti ju palju olnudki: olid „Rahva Hää!“ ja „Noorte Hää!“, mis seni erinesid teineteisest vaid pealkirjade poolest. Lugeda polnud sealt eriti midagi, kuid üks neist tuli siiski tellida – ajalehepaberit oli ju majapidamises tarvis. „Õhtuleht“ käis meil ka, Tallinna linna puudutavate teadete ja kuulutuste pärast. „Nõukogude Õpetaja“ tellimine oli koolmeistritele kohustuslik. Kultuurilehte „Sirp ja Vasar“ sai tellida ainult töökoha ametiühingu kaudu; enamikule asutustest, eriti koolidele anti tellimisvõimalusi vaid näpuotsaga, ja teadagi, kellele need läksid. Nüüd aga olid ajalehed äkki servast servani põnevat lugemist täis: kas olid ajakirjanikud lõa otsast lahti lastud või ei kartnud nad enam midagi. Ja kirjutada oli neil paljustki. Alguses tehti seda siiski küll üsna ettevaatlikult, punavõimudele mett moka peale määrides, kuid ridade vahelt hoopis olulisemat leida lastes.

Mõne aasta pärast puhkes „fosforiidisõda“. Nõukogude valitsus oli otsustanud Põhja-Eestisse rajada suured fosforiidikaevandused, mis oleksid lühikese aja jooksul hävitanud kogu Virumaa. Nüüd läks olukord juba üsna teravaks. Toimus arvukaid avalikke väljaastumisi ja rahvakoosolekuid. Tekkis „rohelist liikumist“. Minagi käisin Tallinna Linnahallis ühel „rohelist“ üritusel. See oli minu jaoks esimene kord näha avalikus kohas suurt sini-must-valget lippu ja kuulda meie lipulaulu.

Suurt elevust tekitas ühes „Sirbis ja Vasaras“ ilmunud Priit Pärna karikatuur „S...a kah!“ Pilt kujutas vene kolhoosnikku põldu väetamas. Sõnnikulatakal, mis tema labidalt parajasti lendas, olid Eestimaa kontuurid. Kaugemal, silmapiiril paistsid Kremli tornid. See leht oli küll kohe müügilt ära korjatud, kuid tellijate käest ei saanud seda enam keegi kätte.

Oli alanud Eestimaa teine ärkamisaeg, laulev revolutsioon. Olen saatusele tänulik selle eest, et mulle sai osaks kõigele sellele kaasa elada; et ma olin piisavalt vana selleks, et asja tuuma taibata, ning siiski veel küllalt noor, tugev ja terve selleks, et suuta osa võtta kõigest, mis toimus. Olin öölaulupeol Lauluväljakul, mis mahutas kolmandiku kogu eesti rahvast. Sini-must-valgete lippude meri meie ümber tundus lummava muinasjutuna: veel ei julgenud seda tõelisusena võtta: kas tõesti oli võimalik, et punalippude aeg on läbi, et see ei tule enam kunagi tagasi? Seal roniski üks „internats“ mööda elektriposti ülespoole, midagi karjudes ja punase lipuga vehkides. Mida ta just karjus, seda polnud kuulda, kuid kuna tal kaasakarjujaid polnud, ronis ta peagi rahva müriseva naeru saatel posti otsast alla ning kadus.

Olime Sveniga Raekoja platsil, kui anti keelevannet. Vaatamata rõskele, külmale, tuulisele sügisõhtule oli plats rahvast täis. Sadade põlevate küünalde valgel vannuti truudust meie emakeelele.

Käisime Tahkurannas, kui avati mälestussammas Konstantin Pätsi sünnikohas.

Loomulikult seisime 1989. aasta 23. augustil Balti ketis.

Ma ei tea, kust tulid äkki välja kõik need tuhanded sini-must-valged lipud, mis nüüd iga tähtsama sündmuse puhul üle kogu Eestimaa lehvisid. Ei mäleta, et neid sel ajal veel poodides müüa oleks olnud.

Meie kodu sai Eesti lipu 1988. aasta 28. septembriks, ema 70.sünnipäevaks. Sellel lipul on oma ajalugugi. Selle aasta suvel käisime esimest korda Lääne-Saksamaal Sveni emal külas. Reisielamused ja muljed olid muidugi vapustavad - meile, kes me olime tulnud otsekui teisest maailmast. See ja mitmed järgnevadki reisid vääriskid aga juba omaette kirjutist. Praegu on tagantjärele isegi piinlik mõelda, kui palju aega me tollal veetsime kaubamajades lihtsalt vaadates ja kaupade küllust nautides. Kuid just ühest Göttingeni kaubamajast ostsin ma kolm paraja suurusega riideresti – sinise, musta ja valge. Aeg oli veel küllaltki ärev, olime ikka veel NSV Liidu kodanikud ja pidime tagasisõidul läbima vähemalt kaks piiri-ja tollikontrolli. Kunagi ei võinud teada, kas ja kui põhjalikult su pagasit võidakse puistata. Eesti oli oma laulva revolutsiooniga kogu Venemaa herilasepesana ärevile ajanud. Kes võis ette teada, kuidas usinad piirivalvurid meie lipuvärvidele reageerivad! Pakkisin siis kõik kolm riideresti eraldi: sinise sidusin endale sallina kaela, musta lappasin hästi väikeseks kokku ja pistsin Sveni ülikonna taskusse, valge oma kohvrissi pesu vahele. Õnneks ei tundud nende asjade vastu erilist huvi. Taheti küll näha, kas ja missuguseid ajakirju meil kaasas on. Kuna meil poliitilisi ega pornoajakirju ei olnud, siis koerte-ja moeajakirjadega võisime vabalt üle piiri tulla. Nalja sai küll aga Tallinna passi- ja tollikontrollis. Kolm nädalat läänes olid meid juba parajalt rikkuda jõudnud: pidasime loomulikuks, et kui abielupaar reisib, siis võtab mees pakkide tassimise oma hooleks ja naine õiendab dokumentidega. Kus sa sellega! „Pozovite dedušku! Pozovite dedušku!“ karjus vormikandja Svenile järele. Polnud siin mingit läänelikku tseremoonitsemist, igaüks tarigu ise oma kompsud ja hoidku oma passi kasvõi hammaste vahel!

Kodus hakkasin kohe lippu õmblema ja ema sünnipäeval lehvis see meil majaukse kohal. Seda oleksid Sa, mamma, pidanud nägema!

Need aastad, laulva revolutsiooni aeg oli midagi sõnulseletamatut, enneolematut, kordumatut. 1988. aasta 1. septembril kogunesime nagu tavaliselt Pelgulinna Keskkooli avaaktusele. Seekord ei alanud aktus nii nagu kõik varasemad aktused, kus muusikaõpetaja istus laval klaveri taga, mängis NSV Liidu hümnit ning saalitäis lapsi seisis ja vaikis.

Selle õppeaasta avas meie kooli õpetajate ansambel. Olime pool tundi enne aktuse algust teinud kiire proovi ja laulsime nüüd hümnit asemel „Mu isamaa armas“. Kui lapsed nägid õpetajaid saali ette rivistumas, jäid nad põnevusega vaatama – ei tea, mis nüüd hakkab toimuma? Vaevalt olime aga jõudnud paar takti laulda, kui mõne sekundi jooksul tõusid kõik ilma mingi käsuta püsti, seisis sirgelt ja laulsid kaasa.

Esimese õppeveerandi lõpus toimus küll jälle aktus nagu ennegi, kuid ei lauldud ei „Internatsionaali“ ega „Varšavjankat“, nagu see seni kombeks oli olnud. Ajaloõpetaja jutustas Esimese Maailmasõja järel Eestis toimunud sündmustest – jutustas nii, nagu tema neist teadis, mitte nii, nagu tolleaegsed ajalooõpikud kirjeldasid. Aktuse lõpus lauldi taas „Mu isamaa armas“. Jälle tõusid õpilased ilma käskluseta püsti ja laulsid täiel häälel kaasa. Vaid üksainus inimene kogu saalis jäi istuma, istus jäigalt ja sirgelt, huuled kõvasti kokku surutud. See oli selle kooli viimane partorg.

Jõulud hakkasid lähenema. Nüüd tohtis jälle kõva häälega jõuludest rääkida!

Mis sellest, et need olid vaesed jõulud. Mitte raha poolest – raha oli küllalt, kuid osta polnud kusagilt midagi. Imestan praegugi veel, kuidas see juhtus, et meil siiski oli jõululaud kaetud ja kingitusedki kuuse all.

Esimeste „lubatud“ jõuludega seoses meenub veel üks ilus seik 1988. aastast, mida ei saa jätta jutustamata. See oli väga lumerohke talv; ka jõululaupäeval sadas, lausa tuiskas lund. Ei mäleta enam, miks mul sellel ennelõunal veel postkontoris asja oli, kuid millegipärast pidin ma sinna ikkagi minema. Avasin ukse – ja oleksin äärepealt tagasi põrganud. Pisikeses ooteruumipugerikus seisis inimesed kassaluukide taga järjekorras ja jõid papptopsidest kohvi! See oli midagi nii enneolematut, et ma ei saanud alguses kohe aru, mis toimub? Mõtlesin, et ehk on postkontor juba töö lõpetanud, uks

vaid kogemata lukust lahti jäänud ning need on postkontori omad inimesed, kes siin kohvi joovad. Ei olnud – postkontori pere soovis oma klientidele häid pühi! Väike laud akna all oli punase jõululinikuga kaetud, laual oli kauss piparkookidega, kohvitermos, papptopside virn ja pabersalvrätid. Kui mõnus! Üks postiametnikest julgustas kõiki väljast tuisu käest tulnuid ligi astuma ja kuuma kohvi jooma. Pean siinjuures mainima, et enamik selle postkontori tollaegsetest ametnikest ei olnud eestlased.

Baltimaades toimunud sündmused äratasid huvi ka meie põhjapoolsetes naabrites. Meie lapsed said Soomest humanitaarabi: suurest furgoonautost jagati igale õpilasele koolikott, kohvipakk, rosinakotike ja mahlapurk. Esimest korda sooviti kõigile häid jõule – kahjuks küll vaid soome keeles. Rootsi külalised tõid kingitusi õpetajatele: advendiküünlad kooliakendele panemiseks, õpetajate tuppale lauale kohvi, puuvilja, juustu, sinki – kõik see oli tavainimesele seni olnud kättesaamatu. Mõnus oli vahetundide ajal õpetajate toas koos istuda ja küünalde valgel head-paremat maitsta.

Üle kõige oli siiski neil päevil koolimajas valitsenud meeleolu. Kooli raadiosõlmest tuli jõulumuusikat, küünlad põlesid, lapsed oma punastes päkapikumütsides olid äkki kõik nii head, rahulikud ja sõbralikud. Kõik oli uudne ja pühalik.

Sel jõuluajal pidasin oma elu kõige õnnestunuma klassijuhatajatunni. Jutustasin sõjajärgsete aastate jõuludest, omaenda kooliajast. Lugesin katkendi August Kitzbergi „Veli Hennust“. Lõpetasin Ago Sisaski „Jõulupalvega“. Mis südamest tuli, see läks ka südamesse. Tunni lõpus tõusid mu kaheksanda klassi õpilased vaikselt püsti, tänasid ilusa tunni eest ja soovisid häid pühi. Niisugust asja polnud enne veel juhtunud.

Nende jõulude elamuste põhjal kirjutasin kord järgmise loo.

Kristjani lugu.

On 1988. aasta jõulueelne aeg.

Möödas on aastakümned, kus jõuludest tohtis vaid sosinal rääkida. Kullast-karrast säravate „kommertsjõulude“ aeg on veel tulemata.

Viimane pühade-eelne koolipäev läheneb lõpule. See on eriline meeleolu, mis on kogu viimase nädala jooksul koolimajas valitsenud. Lapsed on ebataavaliselt vaiksed, põnevil, veidi pelglikudki – kas tõesti ikka tohib...?

Terve päev on töötatud vaikse jõulumuusika saatel. Võõrkeeleõpetajal on õnneks see võimalus olemas, tema klassis on magnetofon ning suvel reisil viibides varustas ta end ka jõulukassettidega.

Siiski on tal mure – mis saab tänasest viimasest tunnist? Kas ka seal on võimalik jõululaule kuulata? Tulemas on klass, kuhu on juhuse tahtel kokku sattunud kooli suurimad murelapsed. Need on lapsed äärelinna barakkidest, ühiselamutest, alkohoolikute lapsed, lapsed purunenud perekondadest, tööga koormatud üksikemade järelvalveta lapsed. On ka hoopis vanemateta lapsi.

Üks selline on väike Kristjan, oma klassi ninamees. Ta on teistest kaks aastat vanem, kuigi kasvult väikseim. Aastaid tagasi jättis tema ema oma imikueas poja vanaema hoolde ning kadus ise teadmata suunas kergemat elu otsima. Kristjani isast pole niigi palju teada. Poiss elab vanaema juures. Haige vanainimene suudab vaid lapsel leiva laual ja puhtad riided seljas hoida, ei enam. Kasvatus on jäänud tänava, hoovi ja barakikoridori hooleks.

Kell heliseb. Terve maja müdiseb ja kõmab, kui kuues klass võõrkeelekabineti poole tormab. Kristjani rämedahäälna naer kostab kaugele.

Uks paiskub lahti. Seal nad ongi, Kristjan kõige ees. Oleks tulnud muusika kinni panna, mõtleb õpetaja. Nendega ei tule kuulamisest niikuinii midagi välja.

Kuid äkki jääb Kristjan poole jooksu pealt seisma.

„Õpetaja, on ju, see on jõululaul, eks, on ju?“ pärib ta.

On küll jõululaul.

„Vait!“ käratab poiss üle õla teistele.

Veel kunagi pole need lapsed nii vaikselt oma kohtadele istunud.

„Õpetaja, ärme täna õpi,“ asub Kristjan nüüd läbirääkimistele. „Kuulame jõululaule! Me oleme ilusti, ausõna!“

Kas tõesti anda niisama lihtsalt lastele järele? Mis nendega siis pärast peale hakata? Aga võib-olla siiski...

„Palun, õpetaja!“

Kas see poiss ütles „palun“? See poiss, kelle suust tuleb üks vandesõna teise järel, kelle jutust üle poole ei kannata trükimusta?

Õpetaja keerab muusika veidi valjemaks. Lapsed kuulavad. Saab näha, kui kauaks neil kannatust jätkub? Juba hakkavadki kaks tüdrukut viimases pingis omavahel vadistama. Kristjan pöörab nende poole ja näitab rusikat. Vadin lakkab.

Jõululaul ja rusikas? Kuidas need küll kokku sobivad? Aga Kristjan tahab laulu kuulata ning ta ei soovi, et teda segataks. Paraku on rusika keel see, mida tema kõige paremini valdab.

Mida ta seal nüüd jälle vehib? Sõrm suul, näitab ta teise käega küünlale õpetaja laual. Õigus jah, see ununes süütamata.

„Õpetaja, ma ise!“ sosistab poiss. Vana suitsumehe vilunud liigutusega leiab ta taskust tikutoosi, rapsab tiku põlema ja süütab küünla.

Õieti peaks neile lastele nüüd midagi rääkima, mõtleb õpetaja. Aga kuidas ja mida? Ta teab, et ta ei sobiks iialgi pühapäevakooli õpetajaks – tal on selleks liiga vähe teadmisi. Ta teab ka seda, et kui ta praegu midagi valesti teeb, siis võib ta palju asju ära rikkuda.

Ja jälle on Kristjan see, kes appi tuleb.

„Õpetaja, aga mis need laulusõnad tähendavad?“

Muidugi, tõreleb õpetaja mõttes iseendaga. Kuidas sa küll ise selle peale ei tulnud? Kassett on võõrkeelne, emakeelseid pole veel jõutud teha. Sa võid ju lastele nende laulude sisu seletada, seda sa ju ometi oskad!

Ja ta hakkab rääkima. Jutustab Pühast Ööst, väikesest linnast Petlemmast, Jeesuslapsest sõimes, karjastest väljal, inglíst, kes tuli suurt rõõmu kuulutama...

Varavananenud, oma ea kohta liiga palju elu näinud lapsed, kes enne vaatasid õpetaja poole üleoleva muigega, rõhutatud ükskõiksusega või umbusklikult põrnitsedes, kuulavad äkki – kes pingsa huviga, kes põnevusega, kes unistavalt.

Raskestikasvatatavatest rüblikutest on saanud lapsed, keda kutsutakse Petlemma sõime juurde.

Õpetaja, kes veel kümmekond minutit tagasi eneses kahtles, teab nüüd, et ta teeb õigesti. Ta peab rääkima nii hästi kui ta vähegi oskab – just nüüd, just siinsamas klassis, just nendele lastele.

Kassett lõpeb ja tundki saab läbi. Lapsed ei jooksegi seekord ülepeakaela klassist välja, vaid kogunevad õpetaja laua ümber. Uudistavad pilti kassetikarbil, veerivad pealkirju. Mõni ütleb, et on „Püha ööd“ varemgi kuulnud, teine tuleb laulusõnu küsima, kolmas teatab, et tema maa-vanaema on talle ka kunagi ammu jõulujuttu rääkinud.

Ja Kristjan, kes tavaliselt tunni lõppedes esimesena üle toolide-laudade ukse poole tormab, jääb täna viimasena klassi. Pühib tahvlit, seab toole-laudu õigesse ritta, korjab mõne paberitüki maast. Tuleb siis õpetaja laua juurde ning jääb lühikeseks põlenud küünlajuppi vaatama.

„Õpetaja... kas teil tuleb täna siin klassis veel mõni tund?“

Ei. See oli täna viimane. Üldse viimane enne pühi.

„Õpetaja... ma ei tea, kas meil kodus küünlaid on... võib, ma viin selle küünla vanaemale?“

Ta saab küünlajupi, keerab selle vihikust tõmmatud paberilehte, peidab hoolikalt taskusse. Jätab siis viisakalt head aega ja lahkub.

Mõne hetke pärast ilmub Kristjani sasipea uuesti ukse vahele.

„Häid pühi, õpetaja!“

See lugu polnud väljamõeldis. Kristjan oligi Kristjan. Tal oli sõber ka, Rivo. Kahekesi koos võisid nad õpetajaile teinekord küllaltki palju peavalu valmistada, kuigi kumbki neist polnud südamest halb poiss. Kui Kristjan oli ema-isa poolt maha jäetud laps, kelle kasvatamine käis vanaemale üle jõu,

siis Rivot kasvatas üksikema, haritud inimene, kes töötas kahekordse koormusega, et pojal poleks millestki puudu. Mõlemad poisid olid ülekeeva energiaga, pidurdamatud, kuid samas õiglased ja heasüdamlikud.

Kord tormasid nad rüsinale klassi ja lükkasid kogemata aknalaualt lillepoti maha. Pott läks muidugi katki, lill ka. Rivo jooksis kohe harja ja kühvli järele, et pörandalt muld kokku pühkida. Kristjan aga võttis murdunud oksa, vaatas seda ja seletas õhinal: „Õpetaja, see lill läheb uuesti kasvama, kui ta vette panna! Võib, ma lähen toon vett?“ – Ilma minu luba ära ootamata oligi ta juba uksest väljas. Selleks hetkeks, kui Rivol pörand puhtaks sai, oli Kristjangi tagasi, kõõgitädidelt nurutud pooleliitrine veepurk käes. Oks pandi vette ja nüüd jälgisid poisid põnevusega iga päev, kas ta võtab juured alla või mitte. Seda rõõmu, kui esimesed juureotsad nähtavale tulid! Lill istutati uuesti mulda. Kevadel, kui kool lõppes, olid poisid mures – kes seda suvel kastma hakkab, kui koolimajas kedagi ei ole? Andsin lille suveks poistele koju kaasa.

Kaks aastat hiljem, kui meie ema suri, sain matuste korraldamiseks paar vaba päeva. Kui ma siis jälle koolis tagasi olin, küsisid nad enne tunni algust vaikselt: „Õpetaja, miks te puudusite?“

Vastasin niisama vaikselt: „Teeme nii, et me sellest praegu ei räägi. See kõik on nüüd juba möödas.“

Selle peale küsis Rivo: „Aga õpetaja, miks te nii ütlete? See pole ju möödas, me teame küll!“

Mis Kristjanist saanud on, seda ma ei tea. Kui poiss oli põhikooli lõpetamas, suri tema vanaema. Sugulased viisid Kristjani maale, ja rohkem pole temast midagi kuulda olnud. Rivo läks pärast põhikooli lõpetamist merekooli ning temast saigi meremees.

1989. aasta 24.veebruar on päev, mis ei saa kunagi ununeda. Sel päeval tõusis sini-must-valge lipp uuesti Pika Hermannini torni. Koolitunde sel päeval ei olnud. Kõige muu suhtes oldi väga ettevaatlikud ja tagasihoidlikud: mitte keegi kooliperest, ei ükski laps ega ükski õpetaja polnud kohustatud kuhugi minema, igaüks võis toimida oma soovi ja südametunnistuse järgi. Kuid kellelgi ei tekkinud isegi küsimust, kas minna Pika Hermannini juurde lipuheiskamist vaatama või mitte – niikuinii läksid kõik.

Ilm oli sombune, uduvihmane, kuid see ei seganud kedagi. Lossiplats ja Lindamägi olid nii rahvast täis, et kes juba kuhugi seisma oli jäänud, see ennast enam liigutada ei saanud. Oodati päikesetõusu hetke. Seda tuli sel päeval küll vaid kella pealt vaadata, kuid seegi oli omamoodi sümbolne: Päike oli ju ikkagi olemas, kuigi me teda paksude pilvede taha ei näinud. Ja siis kostis signatuur, mida praegu oleme juba igapäevaseks pidama hakanud. Rahvariides „Ellerheina“ ja Tallinna poistekoori lapsed heiskasid meie sini-must-valge lipu Pika Hermannini torni. Sügavhalli taeva taustal paistsid meie rahvusvärvid isegi kirkamaina kui oleks võinud arvata. Rahva meeololu oli kirjeldamatu. Oli tegemist, et oma emotsioone taltsutada, kui tahtsid lippu näha ja hümni täiel häälel kaasa laulda.

Seda päeva polnud veel ametlikult riigipühaks kuulutatud, seega oleks koolis pidanud olema tavaline tööpäev. Siiski oli igal koolil lubatud seda päeva tähistada oma äranägemise järgi. Keelatud oli vaid kedagi millekski sundida. Meil Pelgulinna keskkoolis lubati kõigil, kes soovisid, minna lipuheiskamist vaatama. Pärast seda toimus koolis aktus ja pärast aktust klassijuhatajatunnid. Keegi ei teadnud, mis kellani Toompea sündmused kestavad, mis kellaks kooli jõutakse, mis kell aktus võib alata. Ühelgi klassijuhatajal polnud kohustust puudujaid märkida; õpilastele polnud ka korraldust tehtud piduliku koolivormi kandmiseks. Igaüks võis teha, nagu tahtis. Keegi meist ei osanud arvata, mis sellest aktusest saab, kas õpilasi sinna üldse tuleb – kõik oli ju rangelt vabatahtlik.

Saal oli puupüsti täis valgetes pluusides sini-must-valget sümbolikat kandvaid lapsi. Ka klassijuhatajatunnis olid kõik kohal. Raske oli selles tunnis veel midagi kõnelda: sündmused olid juba ise enda eest rääkinud, sõnad tundusid nüüd juba olevat üleliigsed. Mäletan vaid, et palusin lastel see päev eluks ajaks meelde jätta.

Sini-must-valge lipu heiskamisest päris õige iseseisvumiseni läks aga veel rohkem kui kaks aastat. Nõukogude impeerium ei tahtnud sugugi nii kergelt oma ääremaadest loobuda. Meie iseseisvusdeklaratsioon tunnistati õigustühiseks ja kehtetuks. Baltimaid rünnati tankidega; Leedus ja

Lätis oli inimohvleid, meil Eestis õnneks mitte. Tänavatele tekkisid barrikaadid. Pääs Toompeale tõkestati tohutute kivirahnudega, millest said mööduda ainult jalakäijad. Tele- ja raadiomajade ümbruse tänavad ummistati raskeveokitega.

Meenub 1991. aasta 20. august, päev, mida praegu tähistatakse Eesti taasiseseisvumispäevana. See päev oli Pelgulinna keskkooli õpetajate esimene tööpäev pärast suvepuhkust. Eelmisel õhtul olime Sveniga maalt koju sõitnud. Maal oli kõik olnud rahulik, raadiot kuulati vähe, vaid ilmateate pärast, telerit eriti ei vaadatud, seda enam, et pilt oli sealkandis kehavõitu. Alles autoga kodu poole sõites saime raadiost teada, kui ärev oli olukord Tallinnas. Mehi kutsuti appi Toompea, tele- ja raadiomaja ning teletorni kaitsele, naisi-lapsi manitseti koju jääma.

Koolis oleks 20. augustil tulnud hakata klassiruumi koristama; õpilasedki olid selleks päevaks kohale kutsutud.

Esimene asi, mis meile koolis öeldi, oli – saatke õpilased kohe ära ja käskige neil kodus püsida! Minu lapsed, keda ma eriti palju näha ei lootnudki, olid sel päeval peaaegu täies koosseisus kohal. Nad olid jõudnud 11. klassi. Kooli olid nad tulnud mitte niivõrd soovist koristada, kui omavahel kokku saada, muljeid vahetada ja koos päevasündmustele kaasa elada. Naiivsus oleks olnud püüda selles eas noori inimesi neil päevil koduseinte vahele suruda. See, mis praegu toimus, oli ju elav ajalugu, ja neil oli õnne sellest kõigest osa saada! Palusin neil noortel tulipeadel vaid olla väga ettevaatlikud ja mitte mõtlematult tegutseda, ning saatsin nad minema. Tolmu pühkisid nad klassiruumist siiski ära.

Õpetajate toas püüti tagajärjetult telerit mängima saada. Ekraanil oli vaid mingi sini-puna-lillakas värelus, läbi suure kohina ja ragina kostis ebamääraseid hääli, siis kadusid nii pilt kui hääli täiesti. „Lähme koju, eks homme vaatame, mis edasi saab!“ ütles direktor.

Koolimaja ees ootas mind Sven autoga. Sõitsime Piritale teletorni juurde. See oli ilus, soe, päikesepaisteline augustipäev. Teletorni ümbrus oli rahvast täis. Suur osa neist inimestest olid siin terve öö valves olnud. Suurtest veoautodest jagati torni kaitsjaile leiba, piima, keefiri, viinereid. Oli ka läheduses elavaid perenaisi, kes olid korvidega võileibu või kodus küpsetatud saiakesi ja pirukaid toonud. Raadiost tuli parajasti venekeelse jumalateenistuse ülekanne. Teletorni lähedale rahvast ei lastud – võreaiaga taga valvasid relvastatud vene sõdurid. Pean aga kohe ütlema, et nii nõutuid ja haledaid vene soldateid nägin mina oma elus küll esimest korda. Nad ei teadnud ju tegelikult üldse, kus nad õieti olid, miks nad siin olid ja mida nad siin tegema pidid. Osale neist oli öeldud, et nad lähevad loodusõnnetuse vastu võitlema. Õieti on siin tegemist sõnamänguga: „loodusõnnetus“ on ju vene keeles „stihhiinoje bedstvije“! Mingist loodusõnnetusest polnud aga ju jälgegi! Ja kui palju nende sõdurite hulgas üldse venelasi oligi, kes seda teab. Sattusin seisma just võreaiaga juurde, mida valvas pisike ilmselt kusagilt Kesk-Aasiast pärit soldat. Liiga suur kiiver pilusilmadele vajunud, liiga suur munder lotendamas seljas, sõrmed kramplikult relva pigistamas, vaatas poiss ehmunult ringi ega teadnud ilmselt üldse, mis toimub või mida temalt oodatakse. Keegi eesti noormeestest, kes oli ka ise vene sõjaväes aega teeninud, tuli ja hakkas talle olukorda selgitama. Muu hulgas ütles ta ka, et sõdurivanne nõuab temalt oma kodumaa kaitsmist, mitte rahulike relvitute elanike ründamist. Tähelepanuväärne oli see, et meie mehed olid Venemaalt sisse toodud sõdurite vastu väga inimlikud ja mõistvad: enamik neist olid ju ka ise ajateenistuse läbi teinud ja said nende olukorrast aru. Neile jagati kohalikke venekeelseid ajalehti, seletati, mis siin toimub ja miks toimub. Vähe sellest – neile jagati ka sedasama leiba ja piima, mida said meie mehedki. Ükski relv ei tõusnud meie inimeste vastu, ükski tank ei sõitnud rahva sekka. Siiski, üks tank üritas küll läbi põõsaste sõita, kuid see ei läinud tal korda. Luuk avanes ja tankisti pea ilmus nähtavale. Mees oli väsinud, tolmune, janune, kes teab mis ajast pesemata, magamata, söömata, täielikus teadmatuses kõigest. Ta püüdis midagi ähvardaval häälel karjuda, kuid vastuseks sellele ulatati talle piimapakk: joo, poiss, piima ja ära tee lollusi!

Teletorni ründajad olid sunnitud lahkuma.

Eesti oli nüüdsest vaba ja iseseisev riik.

Meie ema sai küll näha sini-must-valge lipu lehvimist meie majauksel, kuid uut taasiseseisvunud Eesti Vabariiki ta enam ei näinud. Ta lahkus meie hulgast 1991. aasta 17. märtsil. Oma tervise üle polnud ta kuni selle ajani kunagi kurtanud; nii nagu ta oma emotsioonid alati vaid sissepoole läbi elas, nii hoidis ta ka oma füüsilised valud ja vaevad enda teada. Oma viimastel elukuudel sulgus ta täielikult endasse, kapseldus oma tupp ega suhelnud kellegagi meist. Sellest, et ta ühel päeval Hiiu poes kokku kukkus, sai Juta ühelt oma tuttavalt alles paar päeva hiljem teada. Tookord oli tahetud talle kiirabi kutsuda, kuid ema oli ägedalt selle vastu olnud, ennast püsti ajanud ja ise koju tulnud. Muidugi ei rääkinud ta sellest kodus kellelegi sõnakestki. Kutsusime talle arsti koju. Mina olin sel ajal tööl. Juta oli kodus ja tahtis kindlasti arsti ära oodata, et siis ka ise temaga rääkida. Kuid äkki hakkas ema ägedalt nõudma, et Juta poodi saia järele läheks. Juta püüdis küll aega arsti tulekuni venitada, kuid oli lõpuks ikkagi sunnitud minema, et ema mitte liigselt ärritada. Muidugi käis arst just sel ajal ära, kui Juta poes oli. Leidsime laualt vaid mõned retseptid. Ema katkendlikust jutust ei saanud me midagi aru. Läksin järgmisel päeval polikliinikusse sama arsti vastuvõtule. Sain teada diagnoosi – insult. Ema oli sel päeval küll veel ise arstile ukse peale vastu läinud, kuid tema jutust oli juba raske olnud aru saada.

„Kui emaga nüüd midagi juhtub,“ ütles Juta, „siis oleme meie kõik kolmekesi selles süüdi: nii sina, mina kui Sven“. Tal oli õigus.

Muidugi ei sobinud Sven ämmaga ühe katuse all elama – nad olid selleks liiga erinevad inimesed: erineva kasvatuse, hariduse, iseloomu ja tõekspidamistega. Sel pinnal tekkinud konfliktid olid möödapääsmatud ja rikkusid nende mõlema tervist. Minu lepituskatsed pörkasid mõlemalt poolt mulle tagasi. Ma polnud ka mitte midagi teinud selleks, et meie Sveniga omaette elamispiind leida: olin liiga sügavalt oma lapsepõlvkodus juurdunud ning lootsin naiivselt, et küll vaenupooled aja jooksul rahunevad ja lepiavad.

Kuna Juta ennast juba ise üheks süüdlaseks tunnistas, küllap ta siis teadis, millest rääkis.

Kõige rängema pettumuse valmistasin emale siiski mina. Ta oli ju minu peale kindel olnud, oli lootnud, et minust saab talle vanaduspäeviks tugi. Nüüd olin ma ta reetnud. Olin vastu tema tahtmist abiellunud, olin toonud majja mehe, kes emale algusest saadik vastumeelne oli, olin kõigi kokkupõrgete puhul oma mehe poole hoidnud isegi siis, kui ma oma südames neid kumbagi ei õigustanud. Et seni pealtnäha nii sõnakuulelik ja kõiges alistuv tütar ühel päeval selliseks salakavalaks ussiks osutus, see oli emale ränk hoop.

Õnneks ei tulnud emal kaua piinelda. Halvatuna lamas ta voodis vaid kaks nädalat. Juta istus kõik need päevad tema toas ning aina rääkis, rääkis ja rääkis. Nende vahel oli eriline side, mille olemasolu ma alles neil päevil märkasin. Kui palju ema tema jutust kuulis või aru sai, ei tea: vastata ta enam ei suutnud.

17. märts oli imeilus päikesepaisteline kevadpäev. Lumi sulas, räästad tilkusid. Olime Jutaga hommikust saadik pidevalt ema linu vahetanud, pesnud, kuivatanud. Ja siis ühel hetkel polnud seda enam vaja.

Me ei saanud ema kiriklikult matta: me polnud enam ühegi koguduse liikmed. Käisin küll Toomkirikus küsimas, kuid kantseleis ei saadud mind kuidagi aidata. Ema liikmemaks oli ju üle kahekümne aasta maksmata, minu oma samuti. Kantseleiametnikul polnud siin tõesti võimalik midagi teha. Vaid õpetajaga rääkimine oleks ehk võinud midagi muuta, kuid õpetaja oli hetkel Soomes. Raske südamega otsustasime ilmaliku matuse kasuks.

Alates 1988. aastast polnud kirik enam tagakiusatav ega põlualune. Otse vastupidi, kiriklikud talitused olid uue Eesti Vabariigi algusaastatel saanud juba peaaegu moeasjaks.

Mina ei tahtnud kirikusse minna „moepärast“, ainult aeg-ajalt mõningate pühade või sündmuste puhul. Tahtsin jälle olla tavakirikuline harilikul pühapäevalisel jumalateenistusel, nagu olime emaga kunagi varem olnud. Kuid ma olin kirikusse tagasipöördumise endale ise raskeks teinud.

Toomkirikusse ma pelgasin minna: seal võisid mõned inimesed mind veel mäletada ja ära tunda. Kartsin küsimusi, nagu „Kus sa oled nii kaua olnud? Kuidas ema elab? Kuidas su õel läheb?“ Ma poleks tahtnud ega osanud neile küsimustele vastata. Kord sattusin Jaani kirikusse, teadmata isegi seda,

et selle koguduse pastoriks oli tookord Toomas Paul. Kuigi oli vaevalt tõenäoline, et ta mind enam ära oleks tundnud, ei julgenud ma oma musta südametunnistuse pärast enam teist korda sinna minna.

Ah nüüd siis lõpuks tulid? Kus sa siia maani olid? Aega ei olnud? Aga pärast ülikooli lõpetamist? Kartsid? Mida? Kuidas sa varem ei kartnud? Või oled sinagi nüüd vaid moega kaasajooksja? Mis elu sa siia maani oled elanud? Kas sind võib üldse enam tõsiselt võtta, kas sind saab usaldada? Julged sa siin veel kellelegi silma vaadata?

Neid hääletuid küsimusi kuulsin ainult mina üksi. Kuulsin ja nägin. Nägin neid ükskõik millisele kirikule lähenedes inimeste silmist ja isegi kiriku seinal nähtamatus kirjas kirjutatuna. Ei, ma ei julgenud sisse minna.

Lõpuks tuli see päev, mil ma siiski julgesin. See oli 1989. aasta suvel. Oli ilus päikesepaisteline pühapäev. Sven oli varahommikul tööle läinud, ema istus oma toas suletud ukse taga. Olin neil päevil endale uue sitsikleidi õmmelnud ja sel hommikul lõpetasin selle viimistlemise. Triikisin kleidi üle, tõmbasin viimased traagelniidid välja. Vaatasin peeglis – polnud vigagi. „Sinu kohta käib küll,“ oleks ema öelnud, kui oleksin end talle näitama läinud. See oli tema suust kõige suurem kiitus. Aga ma ei läinud kiitust nuruma. Mõtlesin, et nüüd võiks uue kleidiga välja minna. Aga kuhu? Poodi, turule? Nojah, kuhu mujale mul ikka minna oli! Olin juba välistrepil, kui kuulsin äkki kirikukella. Vaikse ilmaga kostab Nõmme Rahukiriku kell meile koju kätte. Pöörasin ringi, läksin tuppa tagasi, otsisin raamatukapist meie vana lauluraamatu, torkasin selle kotti ja läksin.

Jumalateenistus oli muidugi juba alanud. Püüdsin küll võimalikult vaikselt uksest sisse minna, kuid siiski pöördusid mõned pead vaatama, kes tuli. Kuna vaba pingiotsa tagumistes ridades näha ei olnud, inimestest mööda trügida ma ei tahtnud ja ettepoole minna ei julgenud, seisin seekord teenistuse lõpuni viimase pingirea taga püsti.

Järgmisel pühapäeval läksin jälle, seekord juba õigeks ajaks. Tundsin endal inimeste pilke. Kuid mind vaadati ju ainult uudishimust, nii, nagu ikka uut nägu vaadatakse. Võib-olla olin ma mõnele Nõmme inimesele ka nägupidi tuttav. Midagi etteheitvat neis pilkudes ei olnud.

Nii ma siis hakkasingi uuesti kirikus käima. Ma vajasin seda, et hingerahu leida, pingetest vabaneda. Vahele jätsin ainult need pühapäevad, mis Svenil vabad olid. Siis läksime tavaliselt linna, käisime kõikvõimalikel näitustel, kontsertidel, üritustel; mõnikord sõitsime külla Pärnusse, Viljandisse, Jürisse või ka Tõrva.

Minu kirikuskäimisest ei teadnud Sven kaua aega midagi. Ka emale polnud ma sellest kordagi rääkinud. Miks? See oli minu jaoks midagi väga isiklikku, midagi niisugust, millest ma ei tahtnud vähemalt esialgu kellelegi aru anda. Tundsin, et mu hing on vigane. Ühelgi inimeselt ma abi leida ei lootnud, ja kodu oli see kõige viimane koht, kus oleksin julgenud oma muredest rääkida. Mind ei oleks mõistatud. Kirik oli paik, kus võisin poolteist tundi segamatult oma mõtetes istuda ja kuulata. Isegi siis, kui kuuldu mõte täielikult minuni ei jõudnud, tundsin end lahkudes rahulikuma ja enesekindlamana.

Alguses meeldis mulle kirikus just see, et ma võisin täielikult enesesse tõmbuda, et mind keegi ei tundnud, keegi ei tulnud midagi küsima ega ütlema. Istusin pika pingi kõige seinapoolsemas otsas ja olin väga rahul, et ma enamasti jäingi ainukesena sellesse pinki istuma. Mõne aja pärast nihutasin end juba enam-vähem pingi keskkohta. Kuigi ma keeldusin seda endale tunnistamast, ootasin siiski sisemas, et ehk tuleb keegi mu kõrvale. Enamasti ei tulnud. Pikapeale hakkas mind juba nukraks tegema asjaolu, et paljud inimesed selles kirikus tundsid üksteist, teretasid kättpidi, pärisid tervise ja käekäigu järele, soovisid häid pühi või head uut aastat. Minuga polnud kellelgi asja. Nüüd oleksin juba ise tahtnud teistele läheneda, kuid ei julgenud. Ma ei julgenud armulaualegi minna, sest ma polnud koguduse liige ja ma ei teadnud, kuidas siin kirikus sellesse suhtutakse. Mul oli tunne, nagu oleks mind vaadatud võõrastades, umbusklikult. See tunne oli pärit nõukogude ajast, kus iga tundmatut inimest võidi pidada nuhiks.

Ei mäleta enam aastanumbrit, kuid ühel suvel seisis Tallinna sadamas „Logose“ laev. Läksime Sveniga mõlemad seda vaatama. Teda, kunagist meremeest huvitas muidugi laev, mind raamatud. Alguses lonkisin truu kutsikana Sveni sabas ja püüdsin laeva vastu huvi tunda, kuigi ma õieti millestki aru ei saanud. Pärast, kui jõudsimme raamatupoeni, meie osad vahetusid: mina lehitsesin raamatuid, tema

tammus nohisedes minu selja taga. Raamatud olid ju kõik võõrkeelsed, tema valdas peale eesti keele vaid vene keelt, ja üldse pole ta kunagi eriti suur lugemishuviline olnud. Kui Sven juba üsna närviliseks muutus, otsustasin talle järele anda. Olin juba ühe raamatu näpu vahele võtnud ja mõtlesin, et olgu pealegi, aitab küll. Suundusime kassa poole. Äkki jäi Sven seisma: „Kuule, sa vist oleksid tahtnud veel raamatuid vaadata? Jää veel siia, ole nii kaua kui tahad, saame pärast auto juures kokku!“

Jäin rõõmuga. Käisin kõik riiulitevahed veelkord läbi ja valisin endale veel kaks raamatut välja. Läksin kassa juurde, maksin raamatute eest, need pakiti kilekotti, kott keevitati kinni. Kenad aasiapärase välimusega neiud naeratasid, tänasid püüdliselt eesti keeles ja soovisid head päeva.

Astusin laevatrepi alla, keerutasin läbipaistvat raamatupakki käes, ja äkki vaatasin: ma ostsin ju kolm raamatut, maksin kolme eest, aga kust see neljas siia sai? Siin pidi olema mingi arusaamatus. Pidin juba tagasi pöörduma, kuid siis mõtlesin, et need neiud ju ise pakkisid mulle neli raamatut sisse, keevitasid kotigi kinni – ju nad siis pidid teadma, kui palju nad mu käest raha võtsid. Hakkasin läbi kile uurima, mis raamat see neljas siis on – oli eestikeelne Uus Testament!

See raputas mu ajud paika. Mulle oli peaaegu kandikul kätte toodud see, mida ma vajasin. Asi polnud ju mitte ainult raamatus. Uut Testamenti oli meil kodus juba ennegi mitu tükki. Kuid nüüd oli mulle selge, mida tuli teha. Tuli lõpetada kirikupingil omaette norutamine ja enesehaletsemine. Tuli asjad korda ajada.

Kui ma tol päeval auto juurde jõudsin ja Svenile raamatuid näitasin, ütles ta: „Kas sa siis ei kuulnud, kui valjuhääldajast öeldi, et kes kaks raamatut ostab, saab kolmanda kingituseks?“ Ma polnud seda tõesti tähele pannud. Olin saanud väärtusliku kingituse. Mul oli nüüd päris oma Uus Testament. Kirjutasin koju jõudes oma nimegi sinna sisse, et asi kindlam oleks.

Sama aasta sügisel läksin õpetaja Voldemar Ilja juurde ja palusin end koguduse liikmeks vastu võtta.

1992. aasta novembris juhtus mul äpardus, mille tagajärjel olin tervelt neli kuud haiguslehel. Iseenesest polnud ju küll mingi suurema õnnetusega tegemist. Tulin ühel päeval töölt, kukkusin libedal tänaval ja murdsin käelu. Seda on ju inimestega ennegi juhtunud, selles pole midagi hirmsat, kõik on ära paranenud. Kuid minu puhul oli tegemist väändega murruga: ilmselt sel ajal, kui ma pärast kukkumist end püsti püüdsin rabelda, olid katkised luuotsad teineteisest mööda nihkunud. Haiglas tehti operatsioon ja nädala pärast veel teinegi, kui selgus, et eelmisega luuotsi õigesti kokku ei saadud. Sellega asi veel ei piirdunud. Kui kips kuue nädala pärast lõpuks maha võeti, oli mu parem käsi sootuks töövõimetu. Kõik liigesed olid täiesti jäigad, vaid õlast sain kätt veidi liigutada. Tuli viivitamatult alustada taastusravi – kiiresti ja kogu jõuga. Enam ei tohtinud aega kaotada. Jaanuarist kuni märtsini olid kõik mu päevad täidetud ravivõimlemise, massaaži ja vesiraviga. Pelgulinna koolis oodati mind juba ammu tööle. Kuulsin kolleegidelt, et õppealajuhataja oli olnud üsna kuri: mis see siis olgu, õpetaja võib ju kipsis käega klassi ees seista küll, ja oma raviprotseduure saab ta ju ka pärast tööaega teha! Aga no muidugi, kui inimene ise ei taha tööd teha, mis sinna siis ikka parata!

Siinkohal pean tänuga mõtlema Nõmme polikliiniku kirurgile dr. Evi Lillele, kes suhtus minu ravimisse lausa hasardiga ning nõudis minultki sedasama: „Ravil ei saa käia möödaminnes, nagu poest piima või putkast ajalehte ostmas. Praegu on teie töö oma käe ravimine, sellele pühendage kogu oma aeg, oma tahe, oma energia, kõik oma mõtted ja jõud. Seadus on teie poolt, teid ei saa keegi töölt vallandada. Ja kui ka peakski mingeid ebameeldivusi tulema, siis mis tähtsust on neil terve, töövõimelise parema käe kõrval!“

Käe sain ma korda; kuni tänase päevani olen saanud temaga teha kõike seda, mida tegin enne õnnetustki. Ainult pianistiks, baleriiniks ega modelliks ma enam ei kõlbaks. Kuid see on ainult asja üks külg. Aeg, mille ma veetsin haiglas ja hiljem taastusravil käies, oli minu jaoks tegelikult väga rikas aeg. Kogegin selle aja jooksul paljugi sellist, millele ma varem poleks osanud tähelepanu pööratagi; tutvusin inimestega, kes muidu ehk polekski minu teele sattunud; lõppkokkuvõttes sain üsna mitme koha pealt palju targemaks. Mul oli nüüd tohutult palju aega lugeda, aega mõelda, aega mitmeid asju enda jaoks ümber hinnata.

Tol minu kukkumise päeval tuli Sven minuga traumapunkti kaasa. Mul läks seal üsna palju aega – abivajajate järjekord oli väga pikk. Käsi pandi kipsi, tehti uus röntgenipilt. Armeenlasest tohter vaatas pilti tükk aega, ei öelnud ühtki sõna. Miski pidi ilmselt veel korrast ära olema. Lõpuks ta otsustas: kirjutab tõendi ning käskis kümne päeva pärast rajooniarsti juurde minna, et haigusleht ära lõpetada. Röntgenipilt anti mulle ka kaasa. Kui Sveni poleks olnud, siis oleksingi teinud nii, nagu kästi, ja käsi oleks siijamaani vigane. Kuid Sven tõi mu koju, keeras ukse pealt otsa ringi, võttis mu röntgenipildi kaasa ja läks Nõmme polikliinikusse oma tuttava kirurgi dr. Kurveti jutule. Õnneks oli ta sel kellaajal veel seal. Sven ja dr. Kurvet olid vanad tuttavad, võiks öelda, et isegi sõbrad. See sõprus oli küll õllekannude taga sõlmitud, kuid Svenil oli see-eest alati võimalus haigusleht saada, kui ta seda soovis. „Väga hea kirurg, kahjuks joodik,“ öeldi arstide ringis tema kohta. Kurvet oli tol õhtul vaid korraks röntgenipildile pilgu heitnud, siis helistas kuhugi, seejärel kirjutab sõnagi lausumata saatekirja Mustamäe haiglasse doktor Risti juurde ja ütles Svenile: „Homme hommikul kella kaheksaks viid oma naise sinna!“

Mustamäe haiglasse jäin ma poolteiseks kuuks. Selle aja jooksul tehti kaks operatsiooni, kaks ööpäeva rippusin paremat kätt pidi venituses – asi, mida ma ei sooviks ka oma kõige kurjemale vaenlasele. Luuotsad fikseeriti nn. Seppo aparaadiga, mis kõigi oma kruvidega jättis mu käest mulje nagu mingist maamiinist. Sellest hoolimata kästi mul kätt, niipalju kui kips lubab, võimalikult palju liigutada ja ka ise liikuda. Doktor Ivo Ristilt jätsingi meelde lause: „Inimene elab niikaua kui ta liigub!“

Olin juba mõne nädala haiglas olnud, kui ühel pühapäeval läks äkki palatiuks lahti ja peaaegu terve minu 11-k klass vajus uksest sisse! See oli klass, mis mulle terve Pelgulinna koolis töötatud aja jooksul kõige südamelähedasemaks sai. Ma olin nad endale saanud, kui nad tulid neljandasse klassi. Olin nendega vett ja vilet näinud, kuid halvad lapsed nad ei olnud. Kunstiklasside lapsed on alati olnud veidi omapärasema mõtlemise ja impulsiivsema tegutsemisega kui nn. „tavaklasside“ omad. Nende poolt võis igasuguseid üllatusi oodata. Igav juba ei hakanud. Nüüd olid nad siis siin ja istusid minu voodi ümber põrandal maas: toole polnud rohkem kui kaks ja aknalauale istuma mahtus ka ainult kolm last. Olin alguses kimbatuses, sest minu ainsaks palatikaaslaseks oli doktor Risti 82-aastane ema, kes oli minu palatisse pandud just selle arvestusega, et tal on siin hea rahulik olla. Hakkasin end juba üles ajama, et koos lastega koridori minna, kui dr. Rist ise astus uksest sisse ja ütles, et jäägu lapsed siiski palatisse – koridoris võivad nad teisi haigeid rohkem segada kui siin.

Vanaproua Rist armastas tõepoolest vaikust ja rahu: õhtuti palus ta mul üsna varakult tule kustutada, ning kui ma vahel tahtsin raadio mängima panna, siis nõustus ta sellega vaid vastumeelselt ja lühikeseks ajaks. Kuid ta oli sellegipoolest tore inimene, haritud, intelligentne, temaga oli mõnus juttu ajada. Nüüd jälgis ta huviga minu õpilasi ja meie jutuajamist ning pärast nende lahkumist polnud kiidusõnadega kitsi. Kiita said mu lapsed hiljem ka arstide ja õdede käest – nii armsad, nii südamlikud, nii viisakad! Küllap oli selle kiituse väljateenimisel suur osa meie Katrinil, kes temale omase eriliselt südantsulatava naerutusega käis õdede toas lillede jaoks vaasi küsimas.

Haigused ja õnnetused liidavad tihtipeale inimesi. Nii optimistlikku, sõbralikku, lõbusat ja abivalmis seltskonda nagu neil päevil Mustamäe haigla traumatoloogiaosakonnas oli, ei kohta just sageli. Eriti oli seda tunda söögiaegadel. Palatisse viidi toit ainult neile, kes ise üldse liikuda ei saanud. Kes vähegi liikuja oli, läks oma korruse söögituppa. Toiduportsjonid olid laudadele valmis pandud, kuid jook – tee, kohv, piim või mahl, kuidas kunagi, tuli ise kannust klaasi või kruusi valada ja oma lauale viia. Kuidas aga pidi karkude abil hüplev inimene oma jooginõuga lauani jõudma? Või kuidas pidin mina oma sõrmeotsteni kipsis käega joogi kätte saama? Ühe käega tuli ju klaasi ja teisega kannu hoida. Katki polnud midagi, tuli omavahel koostööd teha: kellel käed terved, valas jooki, kellel jalad kandsid, viis klaasid-kruusid ühekaupa laudadele. Muidugi käis see kõik suure naeru ja lõõpimise saatel. Meenub veel, kuidas kord lõunasöögi ajal noor lustakas venelanna, kelle mõlemad jalad olid kipsis, äkki kiljatas ning kõiki maa ja taeva vägesid appi kutsus: ta oli supi seest killukese liha leidnud!

Haiglapäevadele järgnes taastusravi Mustamäe polikliinikus. Selles majas, ravivõimlemise instruktorite Ruuda ja Maia käe all sai mulle selgeks: kõik algab peast, algab mõtlemisest, algab enda aktiivsusest. Sa võid muidugi apaatselt maas lamada ja lasta end tohterdada, kuid niikaua kui sa

vähemalt oma mõttega kaasa ei tööta, lasevad tulemused end palju kauem oodata. „Andke oma liigestele käsk kätte!“ ütles Ruuda. „Mõelge oma käsi sirgeks!“ ütles Maia.

Tänu teilegi, kallid kodused, kes te juba maast-madalast mulle sisendasite, et inimene peab kõigega ise toime tulema, et teistelt abi palumine on häbiväärne. Nüüd võisin ainult muiata selle üle, kui mõni hea hing oli valmis minu jaoks isegi kompvekki paberist välja võtma – sa, vaeseke, ju ise ei saa! Ma sain isegi ühe käega, kusjuures vasakuga, puud lõhutud, tupp kantud ja ahju pandud, kui Sven ühel päeval kauemaks kodust ära jäi ja ahjud kütmata olid.

Minu äpardus õpetas mind mitme koha pealt teisiti mõtlema. Arvan, et saan nüüd ka puudega inimestest teisiti aru kui enne, ja oskaksin vajaduse korral nendega õigemini suhelda. Tookord tahtsin igale ohkajale ja „Oh sa vaeseke!“ hüüdjale öelda: ära haletse mind, ära kipu minu eest midagi ära tegema, vaid tunne koos minuga rõõmu selle üle, mida ma suudan!

Sain selgeks, et kui tõesti mitte kuidagi enam ei saa, siis kuidagi ikka saab.

See oli minu jaoks väga rikas aeg.

1997. aastaks olin Pelgulinna Keskkoolis töötanud kakskümmend kuus aastat. Olin seda kooli juba omaks pidama hakanud ja mõtlesin, et ei vaheta teda enam ühegi teise töökoha vastu. Ja ometi, kui mind sellesama aasta veebruaris kutsuti Nõmme Gümnaasiumi poole koormusega asendusõpetajaks ning kevadel tehti ettepanek sinna päriselt üle tulla, ei kahelnud ma hetkegi. See oli ainus ja õige hetk, et tagasi tulla oma vanasse kooli, sinna, kuhu ema mind nelikümmend kaheksa aastat tagasi käekõrval oli viinud. Mul ei jäänud Pelgulinna mitte midagi pooleli: olin sel õppeaastal töötanud üheksandate ja kaheteistkümnendate klassidega, kes nüüd lõpetasid. Ka minu oma klass lõpetas. Mu hea kolleeg ja parim sõbranna Vaike oli juba kaks aastat tagasi pensionile jäänud. Mul ei jäänud Pelgulinna enam mitte kedagi ega mitte midagi maha.

Nõmmel ootas mind aga mu oma vana kool, kes mind vajab. Siin pakuti mulle ka rohkem tööd ja rohkem palka kui Pelgulinna.

Nüüd polnud mul enam vaja hommikuti ja pärast tööpäeva lõppu bussipeatuses tammuda, vihma käes liguneda või külmast lõdiseda. Mu praegune kooli- ja kodutee võtab vaid kümme minutit rahulikku kõndimist mööda vaikkeid Nõmme tänavaid, mis on igal aastaajal ilusad: on seal siis sügisene lehekuld, talvine härmatis, aedades säravad jõulutuled või kevadine õitemeri. Nende varahommikuste koolimineku ajal õppisin kogu selle ilu ja rahu eest Loojat tänama. See on mulle siiani harjumuseks jäänud.

Ka koolipere on siin hoopis teistsugune kui suures linnakoolis. Meie majas ei ole vahetundidel närvilist kisa ega kamandamist. Õpetajad ei trooni kusagil kõrgustes ega vaata sealt alla õpilaste nagu pööbli peale. Oleme ühe pere liikmed, suhtleme omavahel vabalt ja sõbralikult. Muidugi, sa võid õpilasele halva hinde panna, kui ta on selle ära teeninud; võid teda noomida, kui vaja, kuid koju minnes viipab ta sulle siiski rõõmsalt ja hüüab „Nägemist!“ nagu heale tuttavale kunagi.

Ja veel ühel põhjusel oli parem, et mu kool oli nüüd kodule lähemal. Sveni tervis hakkas teda järjest sagedamini alt vedama. Põhjusi oli selleks mitmeid. Noorena polnud ta ennast kunagi hoidnud, oli elanud üsna tormilist elu. Ka suits ja alkohol polnud talle kaugeltki võõrad. Nüüd hakkas süda järjest rohkem tunda andma. 1997. aasta suvel hakkasid teda piinama valud, mille põhjust arstid ei suutnud kaua leida. Juunis viidi ta haiglasse, leiti, et valude põhjustajaks on sapikivid, ning otsustati opereerida. Olin sel päeval veel viimaseid päevi Pelgulinna koolis tööl. Kella kahe paiku päeval helistasin koolist haiglasse, küsisin, kas operatsioon on lõppenud. Ei olnud veel, paluti helistada kella viie ajal. Sel ajal polnud meil, nagu paljudes teisteski kodudes veel telefoni, mobiilidest rääkimata. Helistada sai vaid automaadist. Meie kodule lähim automaattelefon Tähe ja Põllu tänava nurgal oli parajasti järjekordselt lõhutud. Tuli minna Nõmme keskusse, seal tükk aega järjekorras tammuda, kuni telefon lõpuks vabanes. Küsisin informatsioonist – nemad ei teadnud midagi, käskisid helistada õdede tupp. Õdede toast paluti helistada arstide tupp. Arstide toa telefon andis pidevalt kinnist tooni. Lõin helistamisele käega ja sõitsin ise Mustamäe haiglasse. Sain Sveni opereerinud arsti kätte. Tuli välja, et pimesool oli ilmselt juba kunagi ammu lõhkenud ja kogu infiltraat mööda kõhukoobast laiali valgunud.

Sellepärast oligi operatsioon nii kaua kestnud. Sapikive polnud enam aega otsima hakatagi. Sven oli hetkel veel reanimatsioonis ja arst polnud sugugi kindel, mis edasi saab: kas on üldse enam kedagi palatisse viia või ei ole. Käskis helistada kella kümne paiku õhtul. Nüüd surusin oma arguse ja uhkuse maha ning läksin kella kümne ajal naabrite juurde, et nad lubaksid mul oma telefoni kasutada. Sven oli palatis ja ärganud, talle viidi telefonitoru ja ta suutis isegi paar sõna rääkida. Selleks korra oli ta siis õnnelikult pääsenud. Kuid päris terveks ta enam ei saanud. Jäid operatsioonijärgsed liited ja songad, ka pikk narkoosis viibimine jättis oma jäljed. Ennegi juba haige süda andis ennast järjest rohkem tunda.

Muidugi oli nüüd parem, et ma nii kodu lähedal tööl käisin. Sain nüüd pärast tundide lõppu kiiremini koju, ja kui vaja oli, võisin ka vaba tunni ajal korra koju joosta. Vabu tunde sain kasutada ka poeskäikudeks, et sellega hiljem mitte enam aega viita.

Karindi kooris käimine oli mulle juba viimastel paaril-kolmel aastal raskemaks muutunud. Seda eelkõige Tallinna transpordis tekkinud muutuste pärast. Harjutused lõppesid tavaliselt kella poole üheksa ajal õhtul. Varem olime meie, nõmmekad, alati kõik koos oma kindla rongiga koju sõitnud. Nüüd aga harvendati elektrirongide liiklust. Meie tavalist rongi enam käigus ei olnud, tuli kas enne harjutuse lõppu minema hiilida või ligi tund aega järgmist rongi oodata. Hakkasin nüüd bussiga koju sõitma, kuid see polnud sugugi ohutu: bussipeatusest koju jõudmiseks tuli nii või teisiti metsa vahelt läbi tulla. Neil aastail oli aga kuritegevus meie linnas eriti hoogu võtnud. Ühelt südalinnas elavalt koorikaaslaselt oli lausa oma kodu ukse ees kott käest ära tõmmatud, ja seda ka veel ähvardusega – kui piiksata, lööme maha!

Hirm ei olnud mul mitte ainult röövlite, vaid ka Sveni pärast. Haigused olid mõjunud tema psüühikale. Varem oli ta mulle sageli öelnud: „Mis sa istud kodus, löö ennast üles, mine kohvikusse ja viska jalg üle põlve, käi seltskonnas, käi sõbrannade juures, ole nagu kõik teised naised!“ Tal endal oli mitu sõpra, kellega nad vastamisi üksteisel külas käisid. Minul polnud selle vastu kunagi midagi, isegi kui ta mõnikord üsna vindisena koju tuli. Nüüd, kus Svenil oli järjest raskem liikuda, tuli tal tihti üsna palju üksi kodus istuda. Muidugi oli tal igav. Raamatuid lugeda polnud ta kunagi eriti armastanud, tundide viisi ainult televiisorit vaadata ei taha ju ka keegi. Nii tekivadki paratamatult igasugused mõtted, mis on ülekohtused nii inimese enda kui ka teiste suhtes: mina olen vana ja vigane, naine on kümme aastat noorem, tahab veel igal pool ringi joosta, käib laulmas, see on segakoor, nojah, muidugi, seal on tal ju igasugused teised mehed, peetakse pidusid, käiakse reisidel, oma mees ei tule enam meeldegi...

Oma mees oli vägagi meeles, ja veel kuidas! Süda valutas iga kord harjutusele minnes ja seal olles. Mida rohkem aeg edasi läks, seda sagedamini vaatasin kella, seda rohkem libises mõte laulmiselt oma kodu ja oma mehe juurde: mis ta seal küll praegu teeb, mis tujus ta on, kuidas ta ennast tunneb, mis ta mulle ütleb, kui ma uksest sisse astun?

Ta ütles teinekord isegi väga rängalt, nimetas mind sõnadega, mida ma kuidagi polnud ära teeninud. Püüdsin temaga rahulikult rääkida – ta ei kuulanudki mind. Kui ma tema etteheidetele midagi ei vastanud, tegi see asja veel hullemaks. Aitas vahel ainult see, kui ma tema sõnade peale ägestusin ja talle „sama mündiga“ vastu hakkasin. Kuid nii oli väga raske elada. Ma ei suutnud enam laulmisest rõõmu tunda.

1994. aasta kevadel sõitis koor kontsertreisile Soome. Oi, kuidas ma tahtsin kaasa minna! Kui kodus Svenile sellest rääkisin, ühmas ta vastuseks ainult midagi ebamäära. Panin igaks juhaks siiski oma nime sõitjate kirja ja maksin vormipluusi rahagi ära. See pluus jäi mul aga kandmata ja isegi nägemata. Sõidust rääkimata. Haridusministeerium otsustas asja minu eest: päevale, mil meie koor Soome laevale läks, määrati gümnaasiumide saksa keele riigieksam. Probleem oli lahendatud. Sügisel ei läinudki ma enam koori tagasi.

See kõik oli ju tegelikult juba kolm aastat enne Sveni rasket operatsiooni. Nüüd elasin juba mitu aastat tavalise „normaalse“ naise, kodukana elu: hommikul tööle, töölt toidupoodi, poest koju ja kohe pliidi äärde; peremehele lõuna serveerida, nõud pesta, köök koristada, õhtusöök teha ja serveerida, uuesti nõud pesta – kõik ju nii, nagu peabki olema. Olin juba unustanud, kuidas ma kooris käies kõige sellega hakkama olin saanud. Ega ju selgi ajal keegi minu eest midagi ära ei teinud.

Saabus 1999. aasta ning koos sellega järjekordne laulupidu. Nüüd hakkas süda kripeldama: kas ma tõesti pean sellel laulupeol ainult pealtkuulajaks jääma? Karindi koori ma enam tagasi minna ei saanud: ei transport ega Sveni suhtumine polnud selleks ajaks karvavõrdki muutunud. Ja kes teab, kas mind olekski sinna üldse enam tagasi võetud. Vaatasin siiski ringi – ehk annab veel midagi ära teha. Nõmme kultuurimaja on meile ju lähedal, kümne minutiga saab sinna ja sealt koju. Aga seal polnud tol ajal segakoori, oli vaid naiskoor. Oli küll ka kammerkoor, kuid sinna ma ei julgenud ennast pakkuma minna: kammerkoori lauljalt oodatakse kindlasti palju tugevamat häält kui minul on. Otsustasin minna ja proovida – ehk võetakse mind veel viimasel minutil naiskoori vastu? Tuli veel Sveniga rääkida – mis tema asjast arvab. Naiskoor on ju ikkagi naiskoor, koorijuhidki olid naised. Ja kultuurimaja on siinsamas, saan sealt ruttu koju...

Lausa keelama Sven esialgu ei hakanud, erilist vaimustust ka ei avaldanud. Vastu võeti mind ka, kuigi minu suureks ehmatuseks pandi mind mitte alti, vaid teist sopranit laulma.

Saanud Sveni vaikivast nõusolekust julgust, tegin veel teisegi sammu: sama aasta jõulude eel läksin ka Nõmme Rahukiriku segakoori laulma. Kirik on meie kodule ju veel poole maa võrra lähemalgi kui kultuurimaja, ja harjutusedki toimuvad seal vaid üks kord nädalas. Selle koori lauljaks olen jäänud tänase päevani.

Svenile läks liikumine järjest raskemaks. Autost olime sunnitud loobuma, sest selle pidev remontimine hakkas juba nii füüsiliselt kui rahaliselt üle jõu käima. Pealegi jäi Sven roolis järjest hajameelsemaks – kord unustas suunda näidata, kord sõitis punase tule alt läbi. Oli lausa ime, et kordagi õnnetust ei juhtunud. Minul olid küll ka juhiloa, kuid ma ei tahtnud sõita: teadsin, et ma ei sobi autojuhiks. Kui mu juhiloa kehtivusaeg lõppes, siis ma seda pikendama enam ei läinud.

Esialgu suutis Sven veel kepi najal käia. Talle oli jäänud veel kaks sõpra, kellel ta üsna tihti külas käis. Üks neist, Märt, elas Mustamäel. Tema abikaasa Hilja-Bianka, keda hüüti Piiaks, oli meile isegi kaugelt sugulane. Kuidas, see võiks Sindki, Tella, huvitada. Jutustasid kord oma mälestustes, kuidas 1905. aasta hilissügisel tulid teile Haapsallu külalised: Sinu vanaisa vennatütar Jaani Beti põgenes oma kahe väikese lapsega Tallinnast pärast Vene turul toimunud tulistamist. Vanem lastest, Ellen oli tollal kaheaastane, väiksem, Ada aga alles imik. Hilja-Bianka oli Ada tütar. Ta oli matemaatika-füüsikaõpetaja, mängis malet ja oli tundnud ka meie Peetrit, kuigi ei teadnud tookord midagi meie sugulusest. Piia oli elavaloomuline, krapsakas naine, Märdist tunduvalt noorem. Siiski lahkus ta siit ilmast varem kui tema abikaasa. Kord bussis sõites vajus ta oma istmel lihtsalt kokku.

Sven käis üksi jäänud Märdil üsna tihti külas. Kodust bussipeatuseni suutis ta esialgu veel kepi najal kõndida, bussis õnnestus tal alati istekoht saada. Ka Mustamäel polnud tal pikka maad käia. Kaua need külaskäigud siiski ei kestnud. Märt jäi järjest nõrgemaks ning kustus ühel hilissügisel päeval. Sven oli sel ajal haiglas järjekordsetel uuringutel ning ei pääsenud matuselegi.

Jäi veel teine sõber Heino, kes elas üsna meie lähedal Põllu tänaval. Tema juures käies kasutas Sven juba tugiraami. Hea, et see tal olemas oli. See võimaldas tal ikkagi mingil määral liikuda. Tugiraami najal käis ta saunas ja turulgi. Tema turulkäikudest oli minulgi abi: ta tõi sealt just seda, mida ta ise süüa tahtis. Mulle jäi ainult valmistamise vaev. Üks tema viimastest turulkäikudest lõppes aga õnnetult. See oli ühel jõululaupäeval. Oli väga palju lund sadanud, tänavad olid veel puhastamata, poole sääreni ulatuv lumepuder sügavaid autorööpaid ja inimeste tambitud jalajälgi täis. Kõige selle all oli libe jää. Sellises olukorras tasakaalu hoidmine oli paras katsumus noortele ja tervetelegi inimestele, ammuigi siis vanuritele ja invaliididele. Raske turukott kaalus tugiraami küljeli ja Sven, kes oli kogu oma sajakilose raskusega raamile toetunud, kukkus maha. Omal jõul üles tõusta ta enam ei jaksanud. Inimesed olid mööda käinud, vaadanud ja edasi kõndinud. Mõned olid teda vist joodikuksi pidanud. Päästeamet oli vaid mõnekümne meetri kaugusel, polikliinikuni vaevalt sada meetrit maad, enamikul inimestest oli tolleks ajaks juba ka mobiiltelefon taskus. Abi ei kutsunud keegi. Lõpuks oli üks vene rahvusest noormees tulnud ja ta jalule aidanud. Sellest ajast peale Sven enam lumisel ajal välja ei läinud.

Ühel päeval leiti Heino oma kodu ukselävelt teadvusetuna lamamas. Ta viidi küll kohe haiglasse, kuid sealt kojutulijat temast enam ei olnud. Nüüd olid mõlemad Sveni sõbrad lahkunud. Jäänud olid veel kasuema, õde ja vend, kes elasid kaugemal ja käisid meil külas vaid Sveni sünnipäevadel. Tütar Malle oli sellest päevast alates, mil sai teada, et isa on pensionile jäänud, temaga suhted lõpetanud. Temalt ei tulnud ei jõulude ega muude pühade, sünnipäevade, isegi mitte juubelite puhul mingit õnnesoovi ega tervitust.

Seda kõike elas Sven väga raskelt üle. Nüüd ei olnud tal tahtmist enam uksest väljagi minna.

Ka meie Juta elu läks pärast ema surma järjest rohkem allamäge. Kindlat töökohta polnud tal enam ammugi. Suvel ja sügisel käis ta aeg-ajalt Nõmme turul kartuleid müümas. Sedagi tuli tal teha „mustalt“, poolsalaja, sest ametlikku kauplemisluba tal ei olnud. Selle saamiseks oleks tal tulnud endale muretseda tervisetõend, kuid alkohoolikule poleks seda tõenäoliselt antud, sellepärast ei läinud ta seda üldse taotlemagi. Kontrollijate tuleku puhul levis kuuldus sellest muidugi välgukiirusel üle turu, ning Jutal oli piisavalt aega, et müüjasilt rinnast ära võtta ja leti tagant turuliste hulka kaduda.

Minult küsiti vahel, millest Juta siis õieti elab? Minult ei saanud ta juba ammu enam sentigi. Olin talle selgeks teinud, et kui tal on kõht tühi, siis olen valmis talle igal ajal oma lauas süüa pakkuma, kuid mingit raha ma talle ei anna – see oleks ju niikuinii kohe läinud viina ostmiseks.

Juta võttis endale ülemise korruse kahte suuremasse tuppa üürilised: kunagise tuttava Anne koos oma mehe Reinu, poja Tooma ning tema elukaaslase Tiiaga. Ega seegi seltskond lausa eeskujulike hulka kuulunud. Viina võtsid nad kõik, kuid nad käisid siiski tööl, vähemalt niipalju oli neil aru peas. Raha Juta neilt ei võtnud, üüri arvel andsid nad talle süüa, koristasid-kütsid tema tuba ja pesid pesu.

Peale korterikaaslaste tekkis Jutale veel mõningaid „sõbrannasid“, kes teda odava salaviinaga varustasid. Surrogaatviina joomine mõjub aga muuhulgas ka inimese jalgadele, ning käimine muutus Jutale järjest raskemaks. Turule ei suutnud ta varsti enam omal jalal minna.

Nõmme Rahukiriku juures hakkas neil aastail tegutsema AA (Anonüümsete Alkohoolikute) rühm, kus üksteist vastastikku toetati, et alkoholismist vabaneda. Tahtsin Juta nende juurde viia. Juta tõrkus – väitis, et ei julge üle raudtee minna. Lubasin talle, et aitan tal sinna minna, tulen vahepeal ise koju, et ta ennast seal vabamalt tunneks, ning lähen talle pärast järele. Juta oli nõus. Kuid kui ma esimesel korral töölt tulles otse tema juurde läksin, et aidata tal riietuda, siis oli ta end juba sellisesse seisukorda viinud, et ei saanud selget sõnagi suust, rääkimata püstitõusmisest või kuhugi minekust. Kuidas see võis juhtuda? Kust ta alkoholi sai? Kortarinaabrid olid ju kõik alles tööl. Kuid Juta ei lubanud neil ju kunagi oma toast lukustada, sest kartis, et kui midagi juhtub või tal abi vaja on, siis ei pääse keegi tema juurde. Ja „abi“ tuli sopajoodiku Irina näol, kel oli alati pudel „koridorikonjakit“ kaasas. Niipalju siis viinaravist.

Õnneks oli Jutal säilinud niipalju tervet mõistust, et mitte langeda tänaseks kurikuulsaks saanud ja nende ridade kirjutamise ajaks juba vanglakaristust kandva petturi Liis Haaveli lõksu. Too pealtnäha väga südamlik ja abivalmis daam oli „abistamise“ ettekäändel mitmetelt üksikutelt vanuritelt nende majad ja varanduse välja petnud. See käis väga lihtsalt: liikumisraskustega või koguni puudega inimese käest oli ilusa jutu ja lahkete lubadustega vaja vaid dokumendid ja allkiri kätte saada – küll tema ise jookseb ja ajab kõik asjad korda! Pärast oli lahke „abimees“ jäljetult kadunud ning vanainimene seisis fakti ees, et tal pole enam kodu ning tema eluaegse tööga teenitud ja vanaduspäeviks kogutud rahast pole enam sentigi järel. Kust Liis Haavel meie Juta kohta informatsiooni sai, kes seda enam teab, kuid ühel päeval oli ta lihtsalt Juta toa uksest sisse marssinud. Olid Juta korterikaaslased sellised nagu nad olid, kuid nad olid siiski küllalt palju elu näinud inimesed, kes ei lasknud ennast ilusatest sõnadest uinutada ning oskasid suli alati ära tunda. Isehakanud „abiline“ saadeti pikema jututa minema. Kuid Liis oli nagu põdrakärbes: mitu korda visati ta uksest välja, ikka tuli ta hea näoga tagasi. Sattusin minagi teda kord nägema. Seekord jäi ta küll lausa valega vahele, kuid seegi ei heidutanud teda.

Mu õde oli küll joodik, kuid mitte loll. Tal jätkus taipu veel mindki hoiatada, et ma sellele inimesele mingeid dokumente ega allkirju ei annaks. Muidugi polnud mul kavatsustki seda teha; olin ju

kasvatatud teadmises, et pean kõik oma asjad ise korda ajama ega tohi kedagi oma probleemidega tülitada.

See oli 2006. aasta 19. jaanuaril. Olin tulnud naiskoori harjutuselt ja istusin nüüd teleri ette „Bingo loto“ saadet vaatama. Äkki hakkas Sven köögis kurjustama: miks saia nii vähe on? Mis naine see niisugune on, laulmas saab käia, aga et ühtlasi ka poest läbi läheks, selle peale ei tule! Kui ma kodust välja läksin, vaatasin küll vanast harjumusest toidukapi üle – minu arvates oli seal kõike küllalt. Aga ega ma ju ei võinud teada, mida ja kui palju vahepeal ära süüakse. Muidugi oleksin ju võinud igaks juhuks koduteel saia juurde osta, minu viga! Kargasin püsti, tõmbasin ruttu saapad jalga, mantli selga ja jooksin Nõmme keskuse poodi. Kui ma saiaga tagasi jõudsin, nägin juba kaugelt, et midagi on juhtunud. Otsiti mind. Sven oli arvanud, et ma läksin ülakorrusele saia laenama, Annel ja Tiial oli mind aga hoopis tõsisemal põhjusel vaja. Juta oli äkki hakanud hirmsa häälega karjuma ja krampides tõmblema. Nad olid juba kiirabi välja kutsunud ja muidugi oli ka mind sinna juurde tarvis.

Kiirabil ei olnud siin enam midagi muud teha kui surma fikseerida.

Saia ei olnud sel õhtul enam kellelegi vaja.

See oli kole öö. Naabridki olid ärevil. Nad ju teadsid, mis elu meie majas elati, mis siin iga päev toimus, nägid kiirabiauto saabumist, seejärel tuli ka politsei: kui inimene sureb oma kodus, siis tuleb kindlaks teha, et pole tegemist vägivaldse surmaga. Alles kolmandas järjekorras saime kutsuda surnuauto. Kui Juta oli ära viidud, oli kell juba kaugel üle südaöö. Istusime veel tunnikese kõik koos ja ajasime juttu, et pisut rahuneda. Kuid sellega polnud veel kõik lõppenud.

See oli pakaseline öö. Külma oli üle kahekümne kraadi. Oli karta, et vesi võib torudes külmuda, sellepärast jätsime veekraanid lahti. Kanalisatsiooni meie majas veel ei olnud, seepärast oli iga kraani all ämber, mida tuli aeg-ajalt tühjendamas käia. Meie ülemise korruse naabrid olid aga rohkesti „unerohthu“ võtnud ja magasid nüüd nii raskelt, et veeämbri tühjendajat polnud kellestki. Ämber sai täis, vesi hakkas üle ääre tulema ja jooksis lõpuks läbi lae meie magamistuppa, otse minu voodisse. Jooksin trepist üles, hüüdsin, koputasin, kolistasin, lõpuks lausa prõmmisin ukse taga – ei midagi. Keegi ei ärganud. Helistasin – Anne mobiil oli välja lülitatud, Tiia ei võtnud vastu, lihtsalt ei kuulnud. Reinu ega Tooma numbraid ma ei teadnud. Jooksin välja, et nende akna vastu lund loopida. Kuid lumi ei hakanud kokku – polnud ju sulailm. Loopisin oksti – ei midagi. Vahepeal pidin tuppa jooksmas, et oma voodile asetatud pesuvanni tühjendada.

Lõpuks nad ometi ärkasid ja hakkasid tegutsema, kuid selleks ajaks oli minu voodi kohalt juba krohv alla sadanud. Õnneks oli Sveni voodipool enam-vähem kuiv, tema võis nüüd edasi magada. Kuid minul jätkus koristamist, põranda kuivatamist ja krohvisodi kokkukraapimist kuni hommikuni. Minu voodist ei saanudki enam asja: madrats ja vatitekk olid muutunud kasutamiskõlbmatuiks. Sellest ööst alates hakkasin magama elutoa diivanil – hea, et seegi olemas oli.

Pärast Juta matuseid tuli hakata mõtlema, mis nüüd edasi saab. Maja ülemine korrus kuulus nüüd pärandina mulle, olin niisiis terve meie maja ainuomanik. Kuid mida ma pidin sellega peale hakkama? Maja lagunes igast otsast. Katus ei pidanud vett, seinad ei pidanud sooja. Veevärk oli meil küll sees, kuid kanalisatsiooni ei olnud. Minu õpetajapalk ei oleks ka võimaldanud seda sisse panna. Olin muidugi eluaeg harjunud iga päev mitu korda mustaveeämbrit tühjendama ja iga paari aasta tagant uut solgiauku kaevama; see polnud mulle raske, kuid naabrite ees oli piinlik. Elasime ikkagi juba kahekümne esimesel sajandil Eesti Vabariigi pealinnas. Svenist remondi juures abi ei olnud, isegi mitte nõuandjana, sest ehitamine polnud tema ala, ta ei olnud selle vastu kunagi huvi tundnud. Tema ainus soovitus mulle oli: müü maja maha ja võtame mõnda odavamasse rajooni, näiteks Kopplisse ühetoalise korteri, aitab meile sellest küll! See mõte oli mulle muidugi täiesti vastuvõetamatu. Müüa maha oma kodu, kus ma olin kasvanud ja eluaeg elanud – see ei tulnud minu jaoks üldse kõne allagi. Siiski helistasin kord Mallele, kes oli ametilt kinnisvaramaakler, et küsida, mida tema kui asjatundja soovitab. Malle ei lasknud mul isegi lauset lõpetada, vaid niipea kui kuulis, millest jutt tuleb, katkestas ta mind poolelt sõnalt: „Tead, Tiiu, kui sa arvad, et mind su maja huvitab, siis eksid sa küll rängalt!“ Siis

polnud minulgi enam mõtet edasi rääkida, lõpetasin kõne ning pole sellest päevast alates enam seda numbrit valinud.

Sveni tervis hakkas päev-päevalt halvenema. Tuli aeg, mil ta ei suutnud ka toas enam toeta liikuda. Mul tuli teda voodist tugitooli ja tugitoolist voodisse aidata, ka pesta ja riidesse panna. See kõik oli alles algus. Mida aeg edasi, seda jõuetumaks ja abitumaks ta muutus, seda rohkem muutus ka tema psüühika. Kui haige inimene peab pikki päevi üksi kodus olema, suutmata ise endaga toime tulla, siis on sünged mõtted kiired tekkima. Kuid üksi tuli tal paratamatult olla, sest ma ei saanud töölt ära tulla. Pension oli mul selleks ajaks küll juba välja teenitud, kuid ainuüksi rohtudele ja hooldusvahenditele kulus nii palju raha, et kahe pensioni ülejäägist oleks piisanud vaid väga napiks söögirahaks. Kuid millest maksta maksud, millise raha eest osta talveküte? Ei, tööl tuli edasi käia. Pealegi vajasin ma iga päev mõnekski tunniks miljöövahetust, teiste inimeste hulgas viibimist selleks, et mitte ise psüühiliselt alla vanduda. Naiskoorist pidin ma muidugi lahkuma: asi polnud ju mitte ainult kahel öhtul nädalas toimuvais harjutustes. Esinemistest, kontsertidest ja nende eelsetest lisaproovidest, ka kõigist üritustest ning reisidest tuli mul ju niikuinii loobuda. Kirikukooris käisin ma siiski edasi, kuigi ka sealt tuli mul väga tihti puududa. Ka pühapäevastel jumalateenistustel käisin ma Sveni haiguse ajal kogu aeg, hoolimata sõimurahest, mis mind kodus nüüd peaaegu alati ees ootas. Andsin talle selle sõimu andeks, sest muul viisil ei osanud ta ju oma pingeid maandada. Kui püüdsin temaga rahulikult rääkida, siis vihastas ta selle peale veel rohkem ja vastas mulle üsna ebatsensuurselt. Mis parata, haige inimene on haige inimene. Peale minu polnud tal ju enam mitte kedagi: sõbrad olid lahkunud, õde ja vend elasid kaugemal ning käisid Svenil vaid tema sünnipäevadel külas, tütar polnud isa käekäigu vastu juba aastaid huvi tundnud.

2011. aasta 8. mail astus Malle korraaks siiski meilt läbi. Muidugi ei tulnud ta mulle õnne soovima – ta ju ei teadnudki, et mul sünnipäev oli. Ta tuli vaid isale teatama, et sõidab lähemas tulevikus Eestist ära, hakkab elama Soomes ning tagasi tulla ei kavatse. Ta palus minulgi talle mitte enam helistada, lubas oma telefoninumbri ära muuta ja salastada.

„Aga kuidas ma sulle siis teatada saan, kui...?“ küsisin.

„Siis helista Annele, tema on ainus, kellele ma oma uue numbri jätan.“

Oleks ta kas või poole sõnagagi küsinud, kuidas ma tema isa hooldamisega üksi toime tulen, või vähemalt moepärastki oma abi pakkunud!

Muidugi oli minust äärmiselt naiivne seda oodata.

Juba valmistuski ta lahkuma.

„Äkki lähed ütled siiski veel isale head aega?“

„Ah jah, hea küll!“

Ta vaatas korraaks üle magamistoa läve: „Noh, tšau siis, paps!“

Mallet väravani saates küsisin temalt nõusolekut isa hooldushaiglasse paigutamiseks.

„Miks ka mitte, sinu oma asi, sinu mees, eks sa ise tead, mis teed,“ kehtis tütar õlgu. Ja läinud ta oligi.

Helistasin Sveni õele Annele, rääkisin tallegi hooldushaiglast. Ta sai minust väga hästi aru, kahetses, et ta mind kauge vahemaa tõttu kuidagi aidata ei saa, ning ütles, et ega muud ilmselt üle ei jää. Palusin ka Toivot, et ta Jürist oma ema sünnipäevalt tulles koduteel meie juurest läbi sõidaks. Tundus, nagu poleks ta eriti tahtnud tulla, kuid tuli siiski. Mul oli selle üle hea meel, ja hea meel oli Svenilgi oma venda nähes. See oli nende viimane kohtumine. Kui Toivo veendus, et temalegi, suurele, tugevale mehemürakale Sveni tõstmine üle jõu käis, ütles ta: „Muidugi katsu ta haiglasse panna, mis siin enam mõelda! Üksi sa temaga toime ei tule!“

Seega olin siis kõigilt Sveni omastelt nõusoleku saanud ja panin ta mõne päeva pärast Tallinna Diakooniahaigla järjekorda. Olin sellest haiglast väga palju head kuulnud, pealegi asub see Hiiul, kus mul poleks olnud kauge teda vaatamas käia. Asjaolu, et see haigla teistest hooldushaiglastest kallim oli, ei mänginud minu jaoks sel hetkel mingit rolli.

Juba sel päeval, mil käisin Sveni haigla järjekorda panemas, olin rabatud osavõtlikkusest ja sõbralikkusest, mis mulle juba registratuuris osaks sai. Tundsin, et olin tulnud õigesse kohta. See teadmine andis mulle jõudu ka pikas järjekorras ootamiseks. Ka Sven jäi kuidagi rahulikumaks, kui asjast kuulis. Vähemalt kibedaid sõnu ega etteheiteid ei tulnud temalt enam. Võib-olla polnud tal ka lihtsalt enam jõudu, et minuga pahandada.

12. juuni oli pühapäev. Mõtlesin hommikul, kas minna kirikusse, või oleks õigem koju Sveni juurde jääda. Süüa ega juua ta ei tahtnud; rohud, mis ma talle pooleldi pettusega olin sisse andnud, leidsin hiljem linade vahelt. Nüüd lamas ta poolunes, hingas kord rahulikult, siis jälle hingeldades. See tegi mulle hirmu: teadsin, et ma ei saa kodus enam mitte midagi tema heaks teha. Läksin kirikusse ja andsin kantseleisse eestpalvesoovi.

Kirikus oli päris palju rahvast, ja kuna olin tulnud üsna viimasel minutil, ei saanud ma enam oma tavalisele kohale. Istusin oma koorikaaslase Eva kõrvale, ja hetk hiljem tuli teisele poole minu kõrvale mu teine koorikaaslane Taimi. Küllap see pidigi nii olema: tundsin terve jumalateenistuse jooksul mõlemalt poolt nende tuge. Kuigi ma polnud jõudnud neile veel midagi rääkida, taipasid nad kohe, kelle puhul eestpalvet tehti. Meie kirikukoori lauljaid oli seal veelgi: olid Saime ja Vaike, Helju ja Liidi ning teisi, kes tulid pärast teenistuse lõppu minuga rääkima ja mind julgustama.

Järgmisel päeval, esmaspäeval helistati mulle Diakooniahaiglast: koht on vaba, võite homme tulla! Õnneks polnud mul vaja ka transpordi pärast muretseda: haiglast anti mulle telefoninumber, millelt sain spetsiaalse auto välja kutsuda.

Teisipäeval, 14. juunil viisin Sveni haiglasse. Ta sai seal olla napilt tund aega, kui sedagi. Ta viidi kohe vannituppa, mina jäin õdede tuppa dokumente vormistama. Vaevalt olime sellega valmis saanud, kui üks Sveni vastu võtnud õdedest tuli ja küsis, kes ma haigele olen. Ütlesin, et abikaasa. Ettevaatlikult, nagu ikka inimese puhul, keda ei tunta ja kelle reaktsiooni ei osata ette arvata, ütles õde: „Teate, mul on tunne, et seda inimest enam kauaks ei ole.“ Vastasin, et mul on juba tükk aega seesama tunne. „Võib-olla läheb ta juba üsna varsti,“ jätkas õde. „Võib-olla läheb ta nüüd kohe.“

Sven viidi palatisse, siis tuldi mind kutsuma.

„Ta on nüüd puhas, ta on nüüd vabaks saanud, ja ta tahab nüüd ära minna. Minge, jätke temaga head aega!“

Sven lamas valgete linade vahel, ja tema nägu oli linadega peaaegu ühte värvi. Istusin tema voodi kõrvale toolile. Ta hingas raskelt, pilk kuhugi ühte punkti suunatud. Siis liigutas ta suud. Alles pärast sain aru, et see oli olnud „Head aega!“ Tähendab, ta oli veel mõistuse juures.

Mõne minuti pärast ta kustus. See oli 14. juunil 2011. aastal.

Oma elulugu ei õnnestu ühelgi inimesel päris lõpuni kirjutada. On aeg otsad kokku võtta. Millise lausega mu kirjutis lõpeb, seda näitab tulevik.

Miks ma üldse kogu selle loo kirjutasin? Keda see võiks huvitada? Ei peagi kedagi huvitama.

Kauges nooruses kirjutasin kord paar jutukest ja andsin nad emale lugeda. Ema esimene küsimus oli: „Kuhu sa tahad need saata?“ Vastasin, et ei tahagi neid kuhugi saata, kirjutasin lihtsalt niisama. Selle peale ütles ema kuivalt-karmilt, et „lihtsalt niisama“ paberimäärimisele pole mõtet aega raisata, tehku ma parem midagi asjalikumad, seda enam, et kirjutada ma niikuinii ei oska. Rohkem ma talle oma kirjutatud lugusid ei näidanud.

Sina, mamma, püüdsid mind küll kirjutamisele suunata: ilmselt unistasid Sa sellest, et Sinu ja Juliuse vaimuanded minus edasi elaksid. Kuid, nagu Sa ise öelnud oled, olid Sa liiga püüdlik, ning Su agarus ja püüdlikkus tekitasid minus tõrke. Pealegi ei olnud ma sugugi see andekas laps, keda Sa minus näha tahtsid või kelleks Sa mind lootsid välja koolitada. Siin tuleb ilmsiks mu isalt päritud iseloom:

mitte vastu vaielda, kuid teha siiski omaenda tahtmise järgi, ja mida ei meeldi teha, see jätta lihtsalt tegemata. Sina kirjutasid luuletusi, ja püüdsid mindki kõikvõimalike „mänguliste võtetega“ harjutada riime leidma. Eriti sattusid Sa sellega hoogu pärast seda minu seitsmendas klassis kirjutatud ja õnnetuseks ka ajakirjas ilmunud „Jaagu muret“. Ma ei võtnud vedu. Ma lihtsalt ei tahtnud. Sinu üliagarus oli mulle vastuvõtmatu, ja ka mulle tol aastal koolis lühikeseks ajaks külgepoogitud „luuletajakuulsus“ muutus tülikaks.

Mõned luuletused olen ma hilisemal ajal siiski kirjutanud. Kuid olen kindel, et Sulle poleks nad meeldinud. Esiteks, riimil, mis Sinu jaoks oli luuletuse juures peamine, on minu jaoks alles kümnenda järgu tähtsus. Ma ei pea ka vajalikuks ega püüagi iga elujuhtumi puhul kohe luuletust kirjutada. Kirjutan alles siis, kui ma selleks tõesti vajadust tunnen, kui mul on midagi öelda. Ja riimi asemel on rütm minu jaoks palju vajalikum.

Kui palju ma juba koolilapsena sahtlisse jutte kirjutasin, seda ei saanud teist keegi kunagi teada. Tegin seda ju salaja, sest kartsin väljanaermist, karmi kriitikat ja soovist tegelda parem õppimise, majapidamise või mis veel kõige parem - käsitööga. Paljud neist juttudest jäid aga siiski lõpetamata, sest ma ei osanud süžeed kuhugi välja viia – liiga eluvõõras olin ma selleks tookord. Kui me Sinu ja papa juurest ära ülemisele korrusele kolisime, tuli mul kirjutuslaua sahtlid tühjaks teha. Kuhugi mujale kui ahju polnud mul oma jutuhakatusi panna, ning mul polnud neist isegi kahju. Nägin ju isegi, kui naiivsed ja saamatud soperdised need olid.

Siis tuli ülikool, ja mingiks kirjanikumänguks polnud enam aegagi. Kord ütles õppejõud Virve Liiv mingi kirjandi puhul: „Te kirjutate hästi!“ See võttis küll kõrvad liikuma ja oleks võinud mind peaaegu pilvedesse hõljuma viia, kui mul poleks sel ajal eksamite-arvestustega nii kiire olnud.

Alles paarkümmend aastat hiljem hakkasin uuesti üht-teist kirja panema. Tõuke selleks andis Nõmme Rahukoguduse toleaeagne ajaleht „Rahuhääl“, kuhu ma julgesin mõningaid oma katsetusi pakkuda. Need võeti tänuga vastu ja trükiti isegi ära.

Küllap olen ma ikkagi mingil määral grafomaan. Grafomaania pole haigus, pole psüühiline hälve, veidrus ega iseloomuviga. See on inimese vajadus endast välja puistata seda, mis on hingele kogunenud päevade, nädalate, aastate jooksul. Suuliselt pole seda alati võimalik teha: puuduvad kuulajad, eriti sellised kuulajad, kes viitsiksid kuulata, kes kohe pärast esimesi sõnu ei sekkuks, ei hakkaks vastu vaidlema või koguni jutuotsa üle ei võtaks, vaid kes annaksid inimesele võimaluse kõik südamele ära öelda. Ütle mata jätta, kõike üleelatud vaikides endasse koguda ei saa ega tohigi: hingele kogunenud koorem kasvab lõpuks nii raskeks, et inimene ei suuda seda viimaks enam kanda.

Inimese mõte lendab kiiresti, on kerge hajuma ja hoopis kaduma. Räägitud sõnad on omajagu ohtlikud: neid ei ole võimalik tagasi võtta ega olematuks muuta. Kirjutamine võimaldab mõtteid korrastada, analüüsida, sõnastust parandada. Kirjutatud mitu korda üle lugedes võib möödunud aegu ja toimunud sündmusi vahel hoopis teises valguses nägema ja mõistma hakata. Kirjutades võib juhtunule või toimunule seletusi ja põhjusi leida, tagantjärele andeks paluda neilt inimestelt, kelle ees end süüdlasena tunnen. Iseendale andeks anda ma ei suuda ega oska. Tehtud vigu ja eksimusi enam olematuks teha ei saa. Jääb üle ainult oma mälestusi ikka ja jälle uuesti lugedes endale otsa vaadata ning tõdeda: selline ma olin ja olengi, ning muuta pole siin enam midagi.

Seega olen oma eluloo kirjutanud ainult iseenda jaoks.

Muidugi on minult tihti küsitud, miks mul järeltulijaid pole. See on minu jaoks väga valus teema. Mulle on tehtud palju etteheiteid, nagu oleksin ma olnud ülbe, laisk, egoist või midagi veel hullemat; nagu oleksin ma kogu eluaeg mõelnud ainult iseendale, nagu poleks ma lihtsalt viitsinud lapselappidega jännata, nagu oleksin ma vaid tahtnud kogu aeg ainult laulda, ringi „tõmmata“ ja – ütlen selle sõna otse välja – litsi lüüa.

See ei ole õige.

Ma ei ole ühtki last „ära kaotanud“ ega „kõrvale toimetanud“. Ka kergetes elukommetes pole ma põhjust andnud end süüdistada. See, et mul lapsi pole, on minu õnnetus, mille põhjuse võib inimene, kes mind hästi tunneb, kõike eelnenut lugedes ridade vahelt leida.

Ilma Jumala tahtmiseta ei lange juuksekarvgi inimese peast. Ega kasva ka juurde, nii väga kui me seda ka tahaksime. Ju see siis oli õigemgi, et ma järeltulijaid ei saanud. Ma pole sugugi kindel, et ma oleksin suutnud neid kasvatada. Neil aastail, kui oli laste muretsemiseks õige aeg, oskasin vaid sõnakuulelikult käsku täita. Ma polnud kuni selle ajani kunagi tohtinud midagi tahta, olin pidanud kõik oma soovid ja unistused sügavale hingesoppi suruma ning nad sinna maha matma. Ma poleks osanud kelleltki midagi nõuda. Oleksin oma laste ja nende isa esimese sõna või sõrmeviibutuse peale jooksnud vastu vaidlemata iga nende tahtmist täitma, ükskõik, kas ma ise seda õigeks pidasin või mitte. Mis oleks nendest lastest saanud? Alles koolitöö õpetas mind oma tahet läbi viima. Selleks ajaks oli aga juba hilja lapsi muretseda.

Olin oma emale väga halb tütar. Küllap sellepärast polegi mulle endale lapsi antud. Kord küsis üks inimene minult, kas ma seda kahetsen. Jah, kahetsen küll, kuid mingi kahetsus ei tee olnut olematuks. Ajaratast ega eluratast ei saa kumbagi enam tagasi veeretada. Mida inimene külvab, seda ta ka lõikab. Inimene, kes ei tea, mis on armastus, ei saa ka oodata, et teda keegi armastaks. Minu elus on küll olnud mitmeid inimesi, kellest olen väga lugu pidanud; on inimesi, kellesse olen olnud sügavalt kiindunud, lausa armunudki. Nad ise ei tea sellest siiani midagi. Ma ei julgenud neile läheneda ega endast märku anda, sest kartsin end nende silmis naeruväärseks teha. Hoidusin neist kaugemale ning imetlesin neid vaid eemalt. Olin nende kõrval ju vaid tähtsusetu, armetu, saamatu, inetu eikeegi. Teadsin, et ma ei tohi olla pealetükkiv, ei tohi inimesi tülitada. „Kes sa siis õige oled, mida sa endast kujutad, mida sa tahad?“ küsisin endalt alati. Kartsin ükskõikset kõrvalelükkamist, põlglikku koha kättenäitamist, väljanaermist. Pärast seda poleks ma julgenud enam ühelegi inimesele otsa vaadata.

On asju, millest ma siin ei ole kirjutanud. Need jäävadki ainult minu teada.